

हरिदाससंस्कृतग्रन्थमालासमाह्व-
काशीसंस्कृतसीरीज़पुस्तकमालायाः

७७

न्यायविभागे (१०) दशमं पुष्पम्

❀ श्रीः ❀

शक्तिवादः ।

नैयायिकचक्रचूडामणिश्रीगदाधरभट्टाचार्यप्रणीतः

पण्डितप्रवरश्रीहरिनाथतर्कसिद्धान्तभट्टाचार्य-
विरचितविद्युत्तिव्याख्यया सहितः ।

स च

श्रीमन्माध्वसम्प्रदायाचार्यदार्शनिकसार्वभौमसाहित्यदर्शना-
द्याचार्यतर्करत्नन्यायरत्नगोस्वामिदामोदरशास्त्रिणा
परिष्कृत्य सद्योपितः ।

प्रकाशक—

जयकृष्णदास-हरिदास गुप्त—

चौखम्बा संस्कृत सीरीज़ आफिस,

विद्याविकासप्रेस, गोपालमन्दिरके उत्तर फाटक,

बनारस सिटी ।

१९८६

राजकीयनियमावलीकेअनुसारेणसर्वसंप्रिप्तसः प्रकाशकेन स्थापितः ।

हमारे यहां हर तरह की छपार व जिल्द साज्जीका कार्य भी होता है ।
हर तरह के मस्कृत ग्रन्थ तथा भाषा पुस्तकों के मिलने का पता—

जयकृष्णदास-हरिदास गुप्तः,

चौखम्बा संस्कृत सीरिज आफिस,

विद्याविलास प्रेस, गोपालमन्दिर लेन,

बनारस सिटी ।

संपादयितुर्वक्तव्यम्—

श्रीमद्भुक्तमीममध्वान्तर्यामिरामकृष्णवेदव्यासोत्तरैर्भक्तित

चिदानन्दविग्रहपूर्णतमाहादिनीशवरयभित्रीकृतस्व-

रूपप्रेमावतारभगवच्छ्रीश्रीगौरकृष्णः शरणम् ।

इह किल प्रतायमाने प्रपञ्चे प्रमाणप्रमेयत्वेन व्यवस्थिते च मानार्थीना मेयसिद्धिरिति नयेन प्रमेयमात्रस्यैव प्रमाणात्तसिद्धिकतयोपजीव्यत्वेनादौ लोकानां प्रमाणदुभुक्ताया एतौत्सर्गिकत्वात् तन्निरूपणाय संनद्धवतां प्रामाणिकानां यद्यपि तदीयस्वरूपलक्षणसंख्यासम्बद्धविप्रतिपत्तिसत्त्वात्सामञ्जस्यमिदोपरिहितं तदस्यैरभिलाषितायास्तपस्विन्याः प्रमेयव्यवस्थापनायास्तथाऽपि प्रमाणत्वेन प्रसिद्धितोऽभ्यहितायामान्वीक्षिक्यामेव विद्यायां युक्तयुक्तविवेकालं कर्माणि विपश्चिन्मानसतान्यादरसप्रीचीनान्यायतन्तेतमामिति नाट्यकं निरपेक्षविदुषाम्,

एतया चोपविचिन्तितं प्रमाणमन्नभवत्तत्पादमहर्षिपादाः “प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणाणी”ति सूत्रेषु निरदीधरन्, व्यधातिष्टिर्षञ्च तद्भाष्यवार्तिकप्रणेतृप्रभृतयः, तदन्वेनेमेवार्थं महत्याऽऽरभत्याऽद्भ्रपराक्रान्त्या प्रसक्तानुप्रसक्तनिरूपणोपबृंहणेन विप्रतिपन्नप्रतिपन्ननिरसनविजम्भणेन विद्वच्छेतांसि गृह्याल्लभिरनितरसाधारणीभिर्वाचोयुक्तिभिरुपापीपदन् मुनिकल्पास्तर्कान्मुधिपारगाः श्रीगङ्गेशोपाध्यायमहोदया समन्वर्थमामकं निबन्धमूर्धन्यं चिन्तामणि-संहय,

अत्रत्यान्यैव प्रत्यक्षादिखण्डानि समष्टिव्यष्टिरूपेणावलम्ब्य सर्वपथीनास्ता-
र्किकाः पारसहस्रं मन्यान् व्यररचन्,

तत्र शब्दस्त्रण्डे विवेचितेषु द्रष्टव्यैवार्थेषु शब्देतार्थे बोधनीये बोध्यबोधक-
योः केनापि सम्बन्धेनादर्यं नान्तरीयकेण भवितव्यमिति कोट्यायमुचित इति
विधिक्रिसायां प्रत्यासन्नैस्त्रिभिरेव प्राधान्येन स्वस्वसमयमनुसृत्य विचारितः सः,

पदार्थव्युत्पादनाधिकाराद् वैयाकरणैः, वाक्यार्थनिर्णयाधिकारान्मीमांसकैः,
तदुभयप्रमापणाधिकारान्नेयायिकैश्च,

तत्र वैयाकरणभिमतां बोधकत्वारूपं मीमांसकपगतं पदार्थान्तरात्मिकां-
च शक्तिमरोच्यमानानां नैयायिकानामनुमोदनीयां भगवदिच्छारूपामिच्छारूपां-
वा तां निर्विचिन्तोऽस्या वाद् तत्पनिर्णायिकं कवामिशेषं तिथिभन्तस्ववर्तार्किकच-
क्रचूडामणयः श्रीगदाधरभट्टाचार्याः शक्तिवादानामकं स्वप्रौढिमातिशयेन शक्ति-
विवेचकनियन्ताराश्वरवर्षसर्वद्वयं ग्रन्थरत्नं न्यमान्त्सु,

अत्र च निबन्धा विभक्तौ त्रिषु काण्डेषु ह्यादिमे सामान्यकाण्डे यावत्प-

द्वयतामनुगता शक्तिं परमतनिरसनपुरःसरमुपपाद्य द्वितीयस्मिन् विशेषकारणैः
 विवादास्त्रदशकिककतिपयपदविशेषाणामेना तथैव व्यवस्थाप्य, चरमे परिशि
 प्रकाण्डे च भट्टाचार्यीकरणमण्डनमिश्रगुरुप्रभाकराणा मीमांसकधुर्याणां श
 क्तिविषयकार् विचारान् प्रदर्श्य ग्रन्थोऽयमुपममहारि,

अनुनातनविद्वज्जनचिकरप्रन्थकृतसबद्धविषयान्तरपरिचयावगमसपादनाय
 प्रकृत्य सायासं प्रयत्यापि यावदुपलब्ध तावदितिहासप्रियां प्रमोदयितुमुप-
 क्रम्यते—

प्रकृतप्रन्थकारा गदाधरभट्टाचार्या पूर्वत्रज्ञेषु पात्रनेतिप्रसिद्धप्रान्तीय“ल-
 द्मोधापरा”धाममधिवसति वारेन्द्रश्रेणिमुक्त्विप्रवेशे लब्धजन्मान कुतोऽपि हे-
 तो (गोपारी) कृष्णनगराभ्यान्तर्गते श्रीनवद्वीपधाम-यागच्छता पित्रा सम-
 माग य तत्रत्यात्तदानीं तनविद्वत्समानजनघगौरवाद् हरिरामतर्कवागीरामभट्टा-
 चार्यतस्त्वाकिकप्रज्ञान्यायशास्त्रमधीयाना समाप्तकलेऽस्मिन् शास्त्रे देवभूय ग
 तेऽध्यापके गुर्विच्छाऽनुसारिणा गुरुवत्त्वादेशेन गुरोरेवाध्यापनानये मप्रदाया
 विद्वत्प्रवृत्तगाथाधिजिगापयिष्योऽपि तद्वेरोऽद्यावधि प्रचरितप्रवहारतोऽध्यय
 नसमानान्तर प्राप्स्यथ शुद्धतोषाघेस्ताभादन प्रतिष्ठाद् गुरोरेष्ययने मया
 दाहानितो निश्चयताम एवाध्येनुमनागमन छात्राणामानोच्यार्यमन्तेत्साहा
 क्य चनोपमार्गमुपगमे तस्मिन्नेवासिन इवाध्यापयितुं प्रावर्तिष्य,

तदा तु तदायमुदममुकटमध्यवसाय तत्राप्यध्यापनपटिमान तत्रापि वि
 लज्जविषयाविष्करणक्षमं प्रतिभाविकाममरगम्येतस्वतो गच्छता विज्ञाना सु-
 गेभ्योऽदसीयवैदुष्यागाधतामौपकाणिकी कुर्वाणा प्रयत्नगुणादृष्टास्त एव च्छा-
 त्रा अमहमिक्कयात्सद्यैवैतानशिश्रयन्,

एवजानीया यद्वा कौतुकायहा प्रवृत्तयोऽभदीयभट्टाचार्याणाम्,
 अत किपनिवेशं दिग्दन्वाक्लदानमलीमसकरटकूटशितिमनादिधमयशाश्वन्-
 क्षीरोदधीनामेषाम्,

मवंमेवदुदन्तजात तत्र आरभ्यैव श्रीनवद्वीरे पुरुशानुत्तमाद् वमता व-
 नीयन्तराना मुखाद् यद्गुरा श्रुत भया नयन्यायानुमानप्रणदमप्येतु गत्वा यद्गु-
 कां तत्र स्थितेन,

ग्रन्थकार्य पञ्च टीका उल्लिख्यन्ते सप्रति—

एका विवृतिनामिका हरिनाथतर्कमिद्वान्तरुता,

द्वितीया कृष्णमट्टनिर्मिता मञ्जूपाऽऽख्या,

तृतीया माधवतर्कमिद्वान्तरुता माधवीति प्रयिता विवृति,

चतुर्थी रसरमिद्विदिता विनादिनीमसिका,

पञ्चमी चाम्प सतोऽप्यश्वनदोयतुदशोन्तरादिनिस्तिवाऽऽदशांमिषा,

तत्रान्तिमा मूलेन सह पृथङ्मुद्रिता, द्वितीयावृत्तीयाचतुर्थ्यश्च समूला-
अस्मत्संपादिताश्चैखिन्मासंस्कृतप्रन्थमालाऽध्यक्षप्रकाशिताः सममेकत्र सन्ति,
प्रथमा च नवद्वीपस्यहरिनाथतर्कसिद्धान्तेनैव निर्माय कलिकातानगरे संमु-
द्रय्य प्राकाशि सामान्यकाण्डान्ता,

ध्ववशिष्टा च तदीयमध्यात्मजेन सर्वेश्वरभट्टाचार्येण परस्तान् प्रकाशं-
नीता; किन्तु निखिलाऽप्येषा शोधकमुद्रकाथनवधानतोऽत्यशुद्धिभागेय मुद्रिता-
ऽऽसीत्, परन्तु तादृश्यप्येषा दीर्घसमयपूर्वं जातमुद्रणतयाऽवामदौर्लभ्येति—

विधिवप्रचीनप्रन्थप्रकाशनवद्वपरिकरेण श्रेष्ठिश्रीजयकृष्णदासगुप्तमहोदये-
नास्मत्स्नेहास्पदेन स्वकीयवियाधिलासनामके मुद्रणालये स्वव्ययेन सोत्साहं समू-
लाऽसौ प्रकाशिता,

अस्या व्याख्यायाः प्रकाशनाय टीकाकर्तुः कतिष्ठतनयेन श्रीयुक्तक्रेदारेश्व-
रभट्टाचार्येणाधिकारो दत्तो निर्दिष्टकार्यालयाध्यक्षत्वायेति चिरायैतदुपकारेण कृ-
तज्ञत्वानद्धोऽयमित्यसकृदावेदयति,

एतन्मुद्रणार्थं च पुस्तकं श्रीपरिष्ठतप्रवरसरयूपारीणरामेश्वरहृत्तनूज-
न्मा वाराणसेयराजकीयसंस्कृतपाठशालीयपरीक्षासूचीर्णव्याकरणोपाध्यायन्या-
याचार्यपरीक्षो विहारोत्कलसंस्कृतसमितेर्लब्धव्याकरणतीर्थसाहिर्योपाध्यायपद-
वीकोऽयोध्यास्थविद्वत्समितेर्लब्धमीमांसकशिरोमणिपदवीभूषितः सूर्यनारायण-
शुद्धो दत्तवानित्येषोऽपि महामागो धन्यवादाहः,

टीकाकद्विपथकमैतिह्यं चानतिचिरस्य संपिपादयिषितव्याया मुक्तिवदेदमी-
यटीकाया मूमिकायां निर्देष्टवते,

अत्र च सौकर्यार्थं विषयानुक्रमोऽपि संन्यवेशि,

एवं बहुश्रमोणावधानपुरस्सरं संपादितेऽप्यस्मिन् कार्ये मानुष्यकनान्तरीय-
कदोषजास्त्रुटीरुपेक्ष्य; कलहंसप्रवृत्तयो विज्ञाः शक्तिविचारममोतुभयरसमा-
स्वादयन्तुतमाम्,

प्रसीदतु चानेन व्यापारेण सर्वान्तर्यामी भगवान् गौरकृष्णतनुः श्रीश्रीरा-
धिकारमण इत्याशासनो विरमति मुधा विरतरादिति, शम् ।

मार्गमुदि ७

ने० सं० १९८६

वाश्याम् ।

श्रीमन्माध्यसम्प्रदायाचार्य्यदर्शनिकसा-
र्वभौमसाहित्यदर्शनाद्याचार्य्यतर्करत्नव्या-
यरत्न —

गोस्वामिदामोदरशास्त्री ।

इस कार्यालय द्वारा "चौखम्बासंस्कृतसीरिज" के अलावा और भी ३ सीरिज यथा "काशी संस्कृतसीरिज" "बनारससंस्कृतसीरिज" "हरिदाससंस्कृतसीरिज" ग्रन्थ मालाये निकलती हैं तथा इन ५ सीरिजों के पश्चात् और भी विविध शास्त्र की पुस्तकें प्रकाशित की गई हैं तथा अन्य सब स्थानों के छपे हुए संस्कृत तथा भाषा-भाष्य के ग्रन्थ विक्रयार्थ प्रस्तुत रहते हैं, सूचीपत्र पृथक् भगवाकर देखें, इसके अलावा हमारे यहां सर्व प्रकार की संस्कृत, हिन्दी, अङ्ग्रेजी की सुन्दर छपाई होती है, परिक्षा प्रांतीय है ।

पत्रादि प्रेषणास्थानम्—

जयकृष्णदास-हरिदास गुप्तः—

"चौखम्बा संस्कृतसीरिज" आफिस, विद्याविलास मेस,
गोपालमन्दिर के उत्तर फाटक, बनारस सिटी ।

श्रीश्रीगौरकृष्णः शरणम् ।
शक्तिवादविषयानुक्रमः—
तत्र सामान्यकाण्डे—

	पृ०	प०
पदवृत्तेर्विभागपूर्वकमुद्देशः ।	१	६
पदार्थलक्षणम् ।	५	१
सङ्केतस्य पदविशेष्यकत्वाद्यैविशेष्यकत्वान्वाभ्यां द्वैविध्यम् ।	५	२
परिमापालक्षणम् ।	५	४
पारिभाषिकपदस्वरूपम् ।	५	५
शक्तेर्लक्षणम् ।	६	१
वाच्यवाचकयोः स्वरूपपरिष्कारः ।	६	२
मीमांसकानुयायिकवृत्तकाक्षेपः ।	८	२
यत्तुकल्पेनाक्षेपस्यावान्तरपरिहारः ।	९	१
तत्रैतयादिना परिहारनिरासः ।	९	३
ईश्वरसङ्केतस्य शक्तित्वेऽनुपपत्तिः ।	१२	१
तन्निरासपूर्वकमाधुनिकसंकेतस्य वृत्तित्वम् ।	१३	२
तथात्वे तात्पर्यं वृत्तित्वापत्तिः ।	१३	४
इष्टापत्तौ लक्षणोच्छेदः ।	१३	६
तात्पर्यं वृत्तित्वनिरासः ।	१३	८
लक्षणायां वृत्तित्वम् ।	१४	४
पुनर्लक्षणायां वृत्तिरवाक्षेपः ।	१४	६
तत्परिहारः ।	१५	२
आधुनिकसंकेते पुनर्वृत्तित्वापत्तिः ।	१५	५
संकेतमात्रस्य वृत्तिरवाक्षेपः ।	१५	९
यत्तुकल्पेन संकेते वृत्तिरवानयनम् ।	१६	५
तस्य खण्डनम् ।	१७	३
ज्ञानशक्तिविचारः ।	१७	७
तन्निरासः ।	२३	१
सीरादौ गङ्गाऽऽविपदवाच्यत्वापत्तिखण्डनम् ।	२५	५
अन्विताभिधानवादिमतम् ।	२८	१

विशेषकाण्डे—

	पृ०	प०
आकाशपदस्य शक्तिविचारः ।	५७	४
अत्रैव चित्तुकल्पः ।	५९	८
तन्निरासः ।	६०	३
सामान्यवाचकपदस्य विशेषपरत्वे लक्षणैव ।	६०	६
विशेषवाचकपदस्य सामान्यपरत्वेऽपि लक्षणैव ।	६१	१
प्रामाण्यमते धेन्वादिपदशक्तिविचारः ।	६३	४
तन्मतेऽनुपपत्तिः ।	६७	५
पुरुषवन्तपदस्य ।	६८	१०
अत्रैव मीमांसकानुयायिमतम् ।	७०	३
अत्रैव ज्ञानशक्तिवादिमतम् ।	७१	८
अत्रैव सिद्धान्तिमतम् ।	८०	६
तच्छब्दस्य—	८५	२
अत्र के चित्तुकल्पः ।	१०३	१
तत्परिचोपः ।	१०५	३
सुप्पदस्य ।	१०५	१२
सर्षपदस्य ।	१२६	२
किंपदस्य ।	१४८	१
यत्पदस्य ।	१५६	१
पुनस्तत्पदस्यावशिष्टविचारः ।	१५८	३
इदमेतत्पदयोः ।	१५९	२
अदःपदस्य ।	१६०	१
स्यपदस्य ।	१६०	२
एकपदस्य ।	१६७	४
विशेषकाण्डसमाप्तिः ।	१६९	५

परिशिष्टकाण्डे—

	पृ०	प०
जातिविशिष्टव्यक्तिशक्तिसिद्धान्तः ।	१७१	३
मीमांसकसाधारणमतम् ।	१७३	१
ज्ञानशक्तिमतम् ।	१७७	१२
मष्टपादमतम् ।	१८३	३
श्रीकरमतम् ।	१८६	१
मण्डनमिश्रमतम् ।	१८७	६
प्रामाकरमतम् ।	१९०	६
परिशिष्टकाण्डसमाप्तिः ।	१९६	१७
ग्रन्थपूर्णता ।	१९६	१२

विशेषसूचना—

अत्र पृष्ठादिसंख्या मूलस्यैव दर्शिता, टीकायाः क्रमस्तेनैव सुकर-
दर्शन इति ।

शम् ।

श्रीकृष्णः शरणात् ।

ॐ नमो गणेशाय ।

सविवृतिकः ।

शक्तिवादः ।

सामान्यकाण्डम् ।

सङ्केतो लक्षणा चार्थे पदवृत्तिः ।

ॐ नमः शिवाय ।

विवृतिः ।

शिवोऽप्युद्बुद्धशक्तिश्चेत् समर्थः स्वार्थसाधने ॥

साक्षात्क्षः शब्दवधेता वन्दे तं शक्तिभूषितम् ॥ १ ॥

विद्वद्बरोऽभूद् हरचन्द्रनामा तत्पुत्र आसीत् प्रथितान्तिकोक्तिः ॥

गोलोकनाथः शुचि नीरजं सद् वाणी श्रिता यद्रसनं विदित्वा ॥२॥

विचिन्त्य तत्तातपदारविन्दं विभाव्य गार्हं हरिनापनाम्ना ।

विशद्यते दुर्गमशक्तिवादः सतां प्रमोदाय गदाधरोक्तः ॥ ३ ॥

इह खलु सर्वैः शब्दैः श्रूयमाणैरपि सदा सर्वेषां न नदर्थप्रतिप-

त्तिः; न वा सद्यः किन्तु कदा चित् शब्दैः केवाञ्चित् स्वल्पचित्तेण

जन्यते, कल्प्यते च तस्मात् तत्सम्पादिनी पदपदार्थसम्बन्धविशेष

धीजनितपदार्थसार्थोपस्थितिरेव, इतरेषान्त्वन्वयव्यतिरेकनियमदि

रहगौरवादिदोषकवलिनत्वेन न तत्कल्पनसम्भवः, स च सम्बन्धवि

शेषः किन्धरूप इति जिज्ञासूनामग्तेवासिनां तदवधारणार्थं तद्विशेष

स्यैव स्वरूपं वाच्यमिति तं विभज्य परीक्षासहितं सामान्यतो विशेष

तश्च तत्स्वरूपमाह--सङ्केतो लक्षणा चेत्यादि ।

चकारार्थः समुच्चयः, नञ्च धीविशेषविषयत्वं द्वित्वं पर्यवसितं,-

वृत्तिः शान्द्रयोधोपयिकाः सम्बन्धः, तथा चार्थप्रतियोगिकः पदा

नुयोगिकः, अर्थानुयोगिकः पदप्रतियोगिको वा तादृशः सम्बन्धः सङ्के-

तलक्षणाद्वयमित्यर्थः ।

के चिन्तु-अयं प्र-धो न विभागपरो वृत्तित्वसामान्यधर्मस्य पृथो कथनेन तद्विशेषजिज्ञासाऽनुदयात्, तत्परत्वे लक्षणाया अप्यवश्य निरूपणीयत्वेन तदनिरूपणाद् न्यूनत्वाच्च, किन्तु शाब्दबोधोपपत्तिक सम्यग्धस्य पदार्थान्तरत्वानिराकरणकृतपदार्थस्वरूपत्वप्रदर्शनपर, लक्षणा चेत्यशस्तु दृष्टान्तार्थमित्याहु ।

तत्र शोभन-शाब्दबोधोपपत्तिकमन्वन्धत्वरूपसामान्यधर्मस्योक्त रीत्या मनसैव सुप्रवृत्त्वाद् विभाग उद्दिष्टधर्मस्य शब्दजन्यज्ञानमात्रा नपेक्षणाच्च,

लक्षणायास्तु ग्रन्था-न्तरे निरूपितत्वात् सङ्केते निरूपिते तत्सम्बन्धरूपलक्षणाया अपि स्फुटतयैव लाभादनिरूपणेऽपि न्यूनत्वाभावात् शक्तेरज्ञातत्वे शक्यसम्बन्धरूपलक्षणाया अप्यज्ञातत्वेन दृष्टान्तत्वायोगाच्चति ।

अथ विशेषविधिनिषेधयो शेषनिषेधाभ्यनुज्ञाफलकत्वस्यैवावगतसामान्यधर्मावच्छिन्नाना किञ्चित्सख्यकविशेषधर्मेणाभिधानस्याधिकसख्याऽवच्छिन्नव्यवच्छेदकतयाऽपि व्युत्पत्तिसिद्धत्वेन विभाजकधर्मं प्रित्वाहिसत्त्वाव्यवच्छेदो लभ्यते, स च न सम्भवति व्यञ्जनाया अपि वृत्तित्वावश्यकत्वाद्, अन्यथा—

“मुख विकसितस्मित धशितधकिम प्रेक्षितम्”

इत्यादौ परस्परविभागजनकक्रियारूपविकासस्य मुख वाधाल् लक्षितार्थस्य विस्तृतस्यावयवोधानन्तर मुख कुसुमतुल्यसौरभवत्ताया चमत्कृतिरमणीयताया वा बोधस्यानुभवासिद्धस्यापलापापत्तेरिति चेद ? न—

मनसैव तत्तत्पदार्थस्य स्मृतिसहकारेण बोधनिर्वाहात् तदर्थव्यञ्जनाया वृत्ते कल्पनानावश्यकत्वाद्

न चैवं गामानयेत्यादिवाक्यान्तर तत्तत्पदार्थोपस्थितिसहकृतमनसैव विशिष्टबोध सम्पाद्यता किं शक्त्याद् वृत्तिवकल्पनयेति वाच्यम् ?

यत पदजन्यपदार्थोपस्थितिर्यत्र सम्यग्धान्तरज्ञानजन्यपदार्थान्तरोपस्थितिरूपा तत्र विशिष्टबोधे तादृशपदार्थान्तराभानाद् वाक्यजन्यबोधस्य नियन्त्रितविषयकवस्थावश्यकत्वेन तादृशबोधस्य मानसत्वायोग,

एव व्यञ्जना स्वरूपसती ज्ञाता वा कारण ? तत्र नाच-तथा सति विशिष्टतादीपदेन स रंदा स र्धम्येव व्युत्पन्नस्य तादृशबोधोपत्ते, न

मु सद्दयमात्रस्य; व्यञ्जनाया आविशेषाद्, इष्टापत्ताद्यनुभवविरोधः सद्दजाप्रतीयमानरूपगुणत्वस्य तादृशव्यङ्ग्येऽनुपपत्तिश्च स्याद्, नापि द्वितीयः—शक्तिप्राहकव्ययहारकोपादिवल्लक्षणप्राहकप्रत्यक्षादिवच्च तद्वप्राहकस्य षड्व्यवस्थापाताद्, ज्ञानसामान्यसामग्री तद्वप्राहिका चेत् पूर्वोक्तदोषस्य जागरूकरावच्छेद्यादिकं द्रष्टव्यम् ।

अयं इत्यनुक्तौ वृत्तित्वं शाब्दयोर्धानुकूलज्ञानविषयसम्बन्धत्वः; तच्च सद्देतादाविवाकाह्वाऽऽदिज्ञानविषये तत्तत्पदव्यवाहितोत्तरत्वरूपसम्बन्धादावप्यस्ति; अतस्तत्रापत्तिवारणायार्थ इति, तथा चाव्यवाहितोत्तरत्वादेरर्धप्रतियोगिकत्वाभावात् तदापत्तिः, पचतीत्यादौ योग्यतानानविषये पक्वादिप्रतियोगिकानुकूलत्वादी वृत्तिवधारणाय षडेति, तथा च तादृशानुकूलत्वादेः पदानुयोगिकत्वाभावात् तदापत्तिः ।

ननु वृत्तित्वं शाब्दयोधजनकोपस्थितिजनकज्ञानविषयसम्बन्धत्वमेव षड्व्ययम्; अत एव वृत्तिः शाब्दयोर्धौपयिकोपस्थितिजनकपदपर्यायो. सम्बन्ध. कल्पयत इति शब्दमप्यलंके मिश्रेणभिहितम्, एवञ्च तादृशव्यवाहितोत्तरत्वादेः शाब्दयोधजनकोपस्थितिजनकज्ञानविषयत्वभावेन न तदापत्तिरिति चेद् ? न—

तथाऽऽनुपपत्तिव्यात्मकाकाह्वाऽऽदिज्ञानजनकवाक्यविषयकानुभवविषयेऽऽव्यवहितोत्तरत्वादी तदापत्तिसम्भवाद्,

अथ शाब्दयोधनिरूपिता या स्मृतित्यावच्छिन्नजनकता तन्निरूपिताव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रवच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकतावत्सार्गिकविषयतावत्त्व वृत्तिव्यमुच्यते ? आकाङ्क्षाज्ञानादेः शाब्द प्रति निश्चयत्वेनेव कारणत्वं न त्वस्थितित्त्वेन नाह. पूर्वोक्तदोष इति चेद् ?

एवमपि, वर्णादिविषयकशाब्दयोधनिरूपितवर्णविषयकोपस्थितित्यावच्छिन्नजनकतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकतावती या वर्णपदं शक्तिसम्बन्धेन वर्णवदित्यादिज्ञानीवर्णवर्णत्वयो सम्बन्धनिष्ठा सार्गिकविषयता तदाश्रयसमवायादी वृत्तित्यापत्तिवारणायार्थ इति, न च वर्णवदित्यावच्छेदकतावत्त्वसमवायस्यानन्वयमत्वेऽपि तद्विशेषेणापि न सद्धारणमिति याच्यम् ?

अथ इत्यस्य प्रकारताऽवच्छेदकताऽवच्छेदकत्वानच्छिन्नताऽऽसार्गिकविषयस्य वृत्तित्वत्वे तात्पर्याद्,

एवञ्च तादृशज्ञानीया याऽऽनुपूर्वीपदयोः सम्बन्धानिष्ठा विषयता

तामादाय तादृशसम्बन्धे वृत्तित्वापत्तिवारणाय पदति, अस्य च ता
दृशसासर्गिकविषयताया विशेष्यताऽवच्छेदकताऽवच्छेदकताऽनात्मकत्वे
तात्पर्येण तद्वारण प्रतिभाति, तथा चायंत्यादेरवच्छेदकताऽवच्छेदक
त्वानुच्छिन्नतादृशसासर्गिकविषयत्व पर्यवसितार्थ ।

के चित्तु-शाब्दबोधानुकूलोऽयं पदस्य सम्बन्ध कीदृश ? इति जि
ज्ञासया तन्निरूपण तादृशजिज्ञासानिवृत्तिस्वर्यपदघटितोद्देश्यबोधकप
दसबलितोत्तरवाक्य विना न भवत्यतोऽर्थ इत्यादिप्रयोजनान्तरानुस
न्धान विकल्मिति प्राहु ।

ननु सङ्केतो लक्षणा चेति धिमजन न युज्यते ? यस्मात् शाब्दबोध
नियामको ज्ञात पदपदार्थयो सम्बन्ध इति प्राचैरर्गीयते, तेन पदस्या
र्थोऽभिधेय पदार्थ इति व्युत्पत्त्या पदशक्य एव पदार्थो वक्तव्य, अन्य
था घटादेरपि पटादिपदार्थत्वापत्तिरेवञ्च पदलक्ष्यार्थयो सम्बन्धे
वृत्तित्व न वञ्चनुमर्हतीत्यत आह—इत्येत्यादि ।

वृत्त्येत्यादिप्रत्ययस्य पदार्थपदव्यवहारविषयनिर्बचनपरत्वमिति के
षाञ्चिद्व्याख्यान न सम्पत्,

तादृशप्रत्ययस्य सामान्यत पदार्थपदव्यवहारविषयनिर्बचनपरत्वे
यस्तुमात्र एव तत्सत्त्वेनाव्यायत्तकतया वृत्त्येत्यस्य व्यर्थत्वापत्ते,
गगनकुसुमादेर्यालीकत्वेन धर्मिणोऽलाभे तादृशव्यवहारविषयत्वात्
समाध पदपदार्थविशेषघटितपदार्थपदव्यवहारविषयनिर्बचनपरत्वे
शक्या जलप्रवाहादेरिव लक्षणया तीरादेरिव च पदायमात्रस्यैव
जलप्रवाहकालिकादेसम्बन्धरूपलक्षणया नद्यादिपदमतिपाद्यत्वेन नद्या
दिपदघटितपदार्थपदव्यवहारविषयत्वसम्भवेन तदापतादयस्य्याद्,

यदि च यत्र यत्रार्थं व्याधुनिकद्वन्द्वत्वादिपदाना कस्यापि पुस्तका
त्पर्यादिक न ज्ञायते तत्र तत्रार्थं तत्तत्पदमतिपाद्यत्वसम्भवेन तत्त
त्पदघटितपदार्थपदव्यवहारवारणाय शक्यति, इत्यपि न शङ्कनीयम् ।

तत्र तत्र तत्तत्पदाना तात्पर्यादिविरहणैव शाब्दबोधोपाजनेन तदा-
पत्यसम्भवेन वृत्त्येत्यस्यानावश्यकत्वाद्, वृत्तिस्वरूपादिनिरूपणे
पदार्थपदव्यवहारविषयनिर्बचनस्यानाकालित्येनार्थान्तरापत्तेश्च,

एतेन 'घटादिपदे गगनादे' समयेतत्यादिसम्बन्धे ज्ञानाद् गगना
त्परिभ्यतितो गगनादे' शाब्दबोधवारणाय शक्यति' इति केषाञ्चिप्रत्या-
योऽनादय ।

तत्र शाब्दबोध प्रति वृत्त्येत्यादिवाक्यस्याप्रतिषेधकत्वाद्येत्यलं
विरहरेण ।

दृश्या पदप्रतिपाद्य एव पदार्थ इत्यभिधीयते । इदम्पदमिममर्थ-
बोधयत्विति; अस्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इति चेच्छा; सङ्के-
तरूपा वृत्तिः ।

तत्राधुनिकसङ्केतः परिभाषा; तथा चार्थबोधकं पदं पारिभा-
षिकं यथा शास्त्रकारादिसङ्केतितनदीवृद्ध्यादिपदम् ।

इत्येति । संकेतलक्षणाऽन्यतरसम्बन्धेनेत्यर्थः ।

अभिधीयते; इत्यनन्तरं प्राच्यैरिति शेषः; अतो लक्षणा चेत्यस्य न
तादृशमाद्यया विरोध इति भावः ।

ननु सङ्केतस्येच्छारूपस्य संसर्गत्वं कुतः तस्य निष्प्रतियोगिक-
त्वात् कुतो वा घटपदस्य सङ्केतो घटे न तु पट्टादावित्यादि नियमोप-
त्तिरीद्वरेच्छायाः सर्व्वं प्रति तुल्यत्वाद् ? इत्यतस्तस्य विषयविशेषघ
टिनत्वेन समप्रतियोगिकत्वं नियामकत्वञ्चोपपाद्यन्नाह—इदं पदमिति ।

बोधयत्वित्यत्र गिजघो बोधान्वयिजनकत्वं, तथा चैतत्पदविशेष्य
कैतत्पदार्थविषयकबोधजनकत्वप्रकारकेच्छा तद्वाक्यामिलाप्या,
विनिगमनाविरहेणार्थविशेष्यकेच्छाया अपि तथात्वमाह—
अस्माच्छब्देति ।

शब्दादित्यत्र पञ्चम्यर्थो जन्यत्वं, तस्य च बोद्धव्येत्यत्र बुधघातवर्ध-
नत्वयः, तस्यप्रत्ययार्थो विषयरूपकर्म तथा चैतच्छब्दजन्यबोध-
विषयत्वप्रकारकार्यविशेष्यकेच्छालाभः ।

इदमत्रावघातव्यं—यत्र विनिगमनाऽस्ति तत्रैकविध एव सङ्केतः
प्रयोजकः, यथा पुष्पवन्तपदादीं पदविशेष्यक एव, एतस्योपलक्षणत्वेन
च यत्रोभयविधसङ्केतेन न निर्वाहः तत्र बोधादिविशेष्यक एव प्रयो-
जकः यथा तदादिपदादीं ।

सङ्केतं विभजते—इत्येति । सङ्केतमस्य इत्यर्थकम् ।

आधुनिकेति । जन्येत्यर्थः ।

परिभाषा=परिभाषापदार्थः ।

एतेन सङ्केतमात्रं शक्तिः, परिभाषा मूलवाच्यत्वधर्मावच्छिन्नसङ्के-
तरूपशक्तिविशेष एवेति मतं नाभिप्रेतमिति सूचितम् ।

नन्वाधुनिकसङ्केतः परिभाषापदार्थो न वक्तुं शक्यते ? उभया-
वृत्तिधर्मावच्छिन्नसङ्केतवत्पदस्य पारिभाषिकत्वेन तत्पदसङ्केतस्यैव
परिभाषात्वादित्वाशङ्क्याह—तथा चेति ।

ईश्वरसङ्केतः शक्तिः; तथा चार्थबोधकं पदं वाचकं; यथा गोत्वादिविशिष्टबोधकं गवादिपदं तद्वबोधयोऽर्थो गवादिर्वाच्यः स एव मुख्यार्थ इत्युच्यते ।

वाच्यवाचकादिपद ईश्वरेच्छाया बोधजनकत्वेन या विषयता सैव धात्वर्थः; तस्या आश्रयत्वरूपं कर्तृत्वं पदे कर्तृप्रत्ययेन बोध्यते, पदं गां वक्ति गां श्रूते गोर्वाचकमित्यादौ कर्मप्रत्ययान्तेनार्थवाचकपदेन तत्तदर्थविषयकत्वरूपतत्तत्कर्मकत्वं धात्वर्थंरुदेशे बोधे बोध्यते; पदेन गौरुच्यते पदस्य गौर्वाच्य इत्यादौ पदनिष्ठत्वात्त्वर्थाभूततादृशविषयतायाः परम्परया निरूपकत्वं, तच्च धात्वर्थाभूततादृशविषयतानिरूपकबोधजनकत्वप्रकारताऽन्तःपातिबोधनिष्ठविषयतानिरूपकविषयितासम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताऽऽश्रयत्वरूपं तादृशक्रियाकर्मत्वं गवादौ कर्मप्रत्ययेन बोध्यते ।

तथा च तस्य मतविशेषसिद्धत्वेन नैनन्मते दोष इति भावः । परिभाषया बोधोऽर्थः परिभाषितः परिभाष्यो वेति ।

शक्तिं निर्वक्ति-ईश्वरसङ्केत इति ।

अत्रेश्वरपदस्य नित्यत्वपरिचायकतया नित्यसकेतः शक्तिरित्येवार्थो बोध्यः ।

पतेनेश्वरस्य नित्यज्ञानवत्त्व जगत्कर्तृत्व वेति यत्कथम्, अतस्तद्धटितसङ्केतत्वस्य महागौरवेण वक्ष्यादिघातोः शक्यताऽवच्छेदकत्वासम्भवेन नित्यसङ्केतः शक्तिरित्येव वक्तुमुचितं स्यादित्यपि परास्तम् ।

न चेद्वरीयत्वमनुपादेयमवेत्यग्निमप्रत्यविरोध इति वाच्यम् ?

तत्रापीश्वरीयत्वपदस्य नित्यत्वपरत्वादिति ।

गवादिशब्दानां वाचकपदप्रतिपाद्यत्वं गवादेर्वाच्यशब्दप्रतिपाद्यत्वञ्च योगेन समर्थयते-वाच्यवाचकादिति ।

पदे इत्यत्र सप्तम्यर्थो घट इत्यत्र, तस्य च धात्वर्थ इत्यस्य घटकघातावन्वयः, ईश्वरेच्छाया इत्यत्र पष्ठमर्थो निरूपितत्वं बोधजनकत्वेनेत्यत्र तृतीयार्था प्रकारतानिरूपितत्वरूपव्यतिष्ठतमर्थः, उभयञ्च विषयतेत्यत्रान्वेति, तथा चेद्वरेच्छानिरूपिता या बोधजनकत्वप्रकारतानिरूपितविषयता सैव वाच्यवाचकादिघटकीभूतधा-

त्वर्थ इत्यन्वययोधः,

तस्या इति । वचधात्वर्थतादृशविषयताया इत्यर्थः ।

कर्तृत्व=कर्तृविहितप्रत्ययेन विवक्षितम् ।

पद इत्यत्र वुचधात्वर्थबोधान्वयिविशेष्यत्वं सप्तम्यर्थः, तस्य च पार-
तन्त्र्येणाख्योतात्पर्यप्रकारतायामप्यन्वयः कर्माख्यातात्पर्यप्रकारत्वं कर्तृ-
त्वमन्वेति, एवञ्च तादृशविषयतानिरूपितमाश्रयत्वस्वरूपं कर्तृप्रत्य-
येन विवक्षितं, पदनिष्ठविशेष्यतानिरूपितकर्तृप्राययजन्ययोर्धायप्रकार-
त्वाधय इति शाब्दधीरिति ।

भाश्रयत्वहामित्याद्युपलक्षणं तेन कर्तृविहितकृताऽऽश्रयरूपकर्तृयो-
धनेऽपि न क्षतिः ।

कर्मप्रत्ययान्तेन=गामित्यादिना ।

योध इत्यत्र सप्तम्यर्थो विशेष्यत्वम्; तस्य च बोधयत इत्यत्र धात्वर्थे
ऽन्वयः; तथा च पदं गां वक्तीत्यादिवाक्यतो गोविषयकबोधजनकत्वप्र-
कारतानिरूपितेश्वरेच्छीयाविषयताऽऽश्रयत्ववत् पदमित्याद्यन्वययोधः;
तत्र=तादृशविषयतायाः परम्परया निरूपकत्वञ्च ।

तादृशेति । योधजनकत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितेश्वरेच्छीयेत्यर्थः ।

बोधजनकत्वप्रकारेति । बोधजनकतात्वावच्छिन्नप्रकारेतेत्यर्थः ।

ननु जनकत्वप्रकारेतेत्यनेनैव चरितार्थस्ये बोधेति व्यर्थमिति चेद् ?

अत्र के चिद्-बोधेति सम्पातायात्तमिति प्राहुः ।

परे तु-जनकत्वं नियतान्यवहितपूर्ववर्तित्वं, तच्च सामान्यतोऽप्र-
सिद्धमतो बोधेत्यावश्यकमिति व्याचक्षते ।

तादृशप्रकारताऽन्तःपातित्वं=तादृशप्रकारत्वावच्छिन्नविशेष्यतानि-
रूपकत्वम्,

परे तु-तादृशाऽन्तःपातित्वं=तादृशप्रकारताव्यापकत्वं बोधाव्यवहि-
तपूर्ववर्तित्वप्रकारताव्यापकत्वं बोधविषयताया अक्षतमित्याहुः ।

वेपथ इति । तथा च पदेनेत्यादौसृतीयाऽऽद्यर्थो धात्वर्थतादृशविष-
यताऽऽपि वृत्तित्वं, एवञ्च पदनिष्ठं यद् बोधजनकत्वप्रकारतानिरूपिते-
श्वरेच्छीयविशेष्यत्वं तन्निरूपकं जनकत्वनिष्ठप्रकारतान्तःपातियोधनि-
ष्ठविषयतानिरूपकविषयत्वसम्बन्धावच्छिन्नं योद्धवत्यं तदाधयो गो-
रित्यन्वययोधः ।

पदस्य गौरित्यादिवाक्यतस्तु-पदनिष्ठा या बोधजनकत्वप्रकारता-
केश्वरेच्छीयविशेष्यता तन्निरूपकजनकत्वनिष्ठविषयत्वावच्छिन्नविषयता-
निरूपकबोधनिष्ठविषयतानिरूपकविषयत्वसम्बन्धावच्छिन्नविषयताऽऽ-

द्वितीयेच्छायाः सङ्केतरूपत्वे वैपरीत्यमूह्यमिति न्यायमिद्वान्तः ।

अत्र भीमांसकानुयायिनः—अपभ्रंशादपि शक्तिभ्रमेणार्थम-
त्ययान् सन्मानविषयके भगवत्सङ्केते तस्यापि बोधकत्वेन विषयत्व
मिति नैयायिकैरभ्युपगमात्तस्यापि वाचकत्वं साधुत्वञ्च स्याद् ?

एवं लाक्षणिकगद्गाऽऽदिपदस्योक्तयुक्त्या तीरादिवाचकत्वापत्तिः ?

अयामिन्द्रो गौरित्यन्वयधीरिति ।

द्वितीयेच्छाया इति ।

अत्र जन्यबोधविषयत्वनिष्ठप्रकारताकेद्वरेच्छाया विशेष्यता संय-
यच्यादिवाच्यार्थः ।

वैपरीत्यमिति । तादृशविशेष्यतायाः परम्परया निरूपकत्वं कर्तृत्वं,
तच्च=तादृशविशेष्यतानिरूपकविषयत्वनिष्ठप्रकारत्वावच्छिन्नविशेष्य-
ताकबोधनिष्ठप्रकारत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपकजन्यतासम्बन्धावच्छि-
न्नप्रकारताऽऽश्रयत्व कर्तृप्रत्ययेन बोध्यते, तादृशविशेष्यताऽऽश्रयत्व-
कर्मत्वं कर्मप्रत्ययबोध्यमिति भावः ।

न्यायमिद्वान्त इति । न्यायग्रन्थकर्तृभिरभ्युपगतोऽयं इत्यर्थकम् ।

अत्रेति । शक्तिपदार्थजिज्ञासायामित्यर्थः ।

भीमांसकानुयायिन इति । अस्यागामिना घटन्तीत्यनेनान्वयः ।

शक्तिपदार्थ पदपदार्थयोरतिरिक्तसम्बन्धरूपं सस्यापयितुमादा
न्यायमनं दृषयति—अपभ्रंशदपीत्यादि ।

अपभ्रंशात्=शक्तिशून्यत्वे सति व्यवहारार्थानगृहीतशक्तिकाद्
गात्र मात्र इत्यादिशब्दात् ।

तन्मात्रविषयक इति । अत्र मात्रपद काम्ब्यांशक, तेन घस्तुत्वव्याप-
कविषयताक इत्यर्थः । शब्द इत्यत्र सप्तम्यर्थो विषयत्वान्वयिनिरु-
पितत्वम् ।

अभ्युपगमादिति । अयस्य स्वीकरणीयतादित्यर्थः, अशक्यापह-
यमेनेति भावः ।

न्ययपभ्रंशादप्येव वाचकत्वाद्गीकारे वा ? इतिरित्यत आह—

सामुदायेति ।

तच्च=शक्तिप्रमाणार्थानशाब्दबोधजनकत्वं, व्याक-
रणनिष्पादिन्यमिति के चिद्, एतच्च साधुमिमांषितव्यमित्यादिधि-
शिविषयत्वेन यथादा तत्प्रयोगेऽनिष्ट न स्यात् प्रायश्चित्तविषेष्ट धै-
र्यत्वं न स्यादिति भावः ।

यत्तु-तादृशोच्छ्रया भगवदुच्चरितत्वं वाचकत्वम्, अपभ्रंशादयथ
नार्थप्रत्यापनेच्छया भगवदुच्चरिता इति नातिप्रसङ्ग इति,

तत्र-अस्मदानुच्चरितपदेष्वप्याप्तेः तज्जातीयत्वानिवेशेऽपि चेदस्थ-

दोपान्तरमाह—

एवमिति । गङ्गाऽऽदिपदानां तीरादिमुखयार्थकत्वापत्या लक्षणाभा-
वोच्छेदापत्या च तस्य स्वीकर्तुमशक्यत्वादिति भावः ।

मिश्रमंतं दूपायितुमुपन्यस्यति--

यतिवति । तारसेच्छेपेति । अस्माच्छब्दादित्याद्याकारकेच्छयेत्यर्थः ।
एवञ्च यादृशशब्दजन्ययोधविषयत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितयदर्थनिष्ठवि-
शेष्यताकेच्छया भगवदुच्चरितत्वं यस्य यस्य तत्तत्पदस्य तत्तदर्थवा-
चकत्वं, तेन घटादिशब्दस्य न पटादियाचकत्वापत्तिर्न वा गाच्छब्दादे-
र्गमञ्जतीति किपि निष्पन्नस्य गणपतिप्रापकार्थस्य वृक्षार्थे तदापत्तिः,
उच्चरितत्वञ्च=कण्ठतादवाद्यभिघातजन्यायम्, ईश्वरस्तु सर्गादौ नि-
योज्यनियोजकशरीरे परिगृह्य लोकानां शब्दसङ्केतस्थापनार्थं तादृश-
च्छ्रया साधुशब्दानेय प्रयुक्तवानिति न्यायसिद्धान्तादिति भावः ।

अपभ्रंशादयथेति । आदिना लाक्षणिकाद्विपरिग्रहः ।

तज्जातीयत्वेति । यादृशशब्दजन्ययोधविषयत्वप्रकारताकयदर्थनिष्ठवि-
शेष्यताकेच्छया भगवदुच्चरिता यादृशानुपूर्व्यामच्छब्दाः तादृशानुपू-
र्व्यामत्वं तज्जातीयत्वं तदेव तदर्थवाचकत्वमिति तु फलितार्थः, तादृ-
शानुपूर्व्यां चाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन घविशिष्टाकारविशिष्टादविशि-
ष्टाकारत्वादिरूपा घटादिपदनिष्ठा भगवदुच्चरितपद इयास्मदानुच्-
रितपदेऽप्यस्ति,

नन्वेतादृशानुपूर्व्यां अपि पूर्वपूर्ववर्णघटितत्वेनेश्वरोच्चरितानुपूर्व्यां-
अस्मदुच्चरितपदे सत्यं न सम्भवतीति चेद् ?

न-अव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन घत्वावच्छिद्यविशिष्टात्वावच्छिद्यप्रवि-
शिष्टात्वावच्छिद्यप्रविशिष्टात्वादिरूपायास्तस्या भगवदुच्चरितपद इवा-
स्मदानुच्चरितपदेऽपि सत्त्वे बाधकाभावात्, तस्याः स्वाध्यायव्यवहि-
तोत्तरवृत्तिवृत्तित्वसम्बन्धेन घत्वादीधीशिष्टात्वादिरूपात्वाद्वा,

ननु तादृशानुपूर्व्यां स्वरमयणं एवातः पूर्ववर्णे तद्वाचकत्वानुपप-
त्तिरिति चेद् ?

न-तादृशतादृशोत्तरवर्णस्यैव वाचकत्वस्थाकाराद्, उत्तरोत्तरवर्ण-
विशिष्टपूर्वपूर्ववर्णत्वस्याप्यानुपूर्व्यात्वसम्बन्धेन,

लाक्षणिकेष्वतिव्याप्तेः साद्विदेवदत्तादिपदेऽप्यतिव्याप्तेश्च द्वादशेऽपि पिता नाम कुर्यादिति वेदे नामपदस्य देवदत्तादिपदपरत्वेऽपि देवदत्तइत्यादिस्वरूपाणां भगवदनुचरितत्वात् ।

ननु तथाऽपि तादृशानुपूर्व्यां एकवर्ण एव सत्त्वेन दशन्दो घटवाचक इतिव्यवहारापत्तेरिति चेद् ?
मैवे-वाचकपदार्थताऽवच्छेदकरूपायास्तादृशानुपूर्व्याः पारतन्व्येणामेदेनोद्देश्यताऽवच्छेदके मानोपगमाद्, एव च शुद्धत्वे तादृशानुपूर्व्यां अमेदवाघात्र तादृशव्यवहारापत्तिः, स्वावच्छिन्नप्रकारताऽवच्छेदकत्वसम्बन्धेन मानोपगमाद्वा, सूक्ष्मदोषाच्च पर्याप्तिनिवेदानेव वारणीया इति ध्येयम् ।

वेदस्यलक्षणिकेष्विति । आयुर्धृतम् आदित्यो यूप इत्यादावायुरादित्यादिपदेष्वित्यर्थः । अतिव्याप्तिरिति । आयुर्जनकादित्यसदृशप्रत्यायनेच्छया तत्तत्पदानां भगवदनुचरितत्वेन तत्तदर्थं वाचकत्वापत्तिरित्यर्थः ।

ननु तादृशेच्छया भगवदनुचरितत्वमित्यप्रेच्छांशे विषयतया विशेषणताऽप्रपदानिष्टजनकत्वमुपास्यतिरूपन्यापारद्वारा वाच्यम्; अन्यथाऽऽकाङ्क्षाज्ञानविषया वाक्यनिष्टजनकतामादाय सिद्धान्तेऽपि वाक्येऽतिव्याप्त्यापत्तेरितच्चापि स्फुटीमविष्यति,

एवञ्च तद्वर्कामूनोपस्थितौ शक्यत्रिपयतानिरूपितसम्बन्धविषयत्वाप्रयोज्यत्वनिवेशे लाक्षणिकपदेषु नानिन्यातिरिति यदि विभाव्यते । नदाऽप्याह—

शक्तिरिति ।

आदित्यञ्च=तत्तदर्थकनस्यदजातीयवदा ममानकालीनप्रागभावप्रतियोगित्वम् ।

अथनयेति । देवदत्तादिपदानां पुत्रादिवाचजननेच्छया पित्रादिनोच्चारणाद् न तयोद्वेरेणेति भावः ।

ननु द्वादशेऽपि पिता नाम कुर्यादिति नामकरणविधायकश्रुती नामपदस्य देवदत्तादिमज्ञापरत्व वाच्यम् ? अन्यथा तेषामलस्यतपैवाप्यामिदं न स्यादेवञ्च तेषु कुतो नद्वरोच्चरितस्यमित्यत आह—
इत्य इत्यादि ।

सम्प्राप्तिकेदेवदत्तादिपदानामिदं पदमित्यर्थं बाधयत्विद्याया-

एवमीश्वरसङ्केतस्य शक्तित्व ईश्वरानङ्गीकर्तृमते शान्दबोधानु-
पपत्तिः,

वस्तुतस्तु-नामपदम् इच्छाविशिष्टपदत्वसमानाधिकरणधर्माव-
च्छिन्नपरम्, अद्याहार्यञ्च पुत्रस्येति, तत्र पुत्रपद पुत्रत्वसमानाधिकरण-
धर्मावच्छिन्नपरं, पश्यर्थञ्च बोधजनकत्वरूपसम्बन्धः तथा चेष्टसाधनी
भूता या पुत्रत्वसमानाधिकरणधर्मवद्बोधजनकतावदिच्छावत्पदत्व
समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नविषयिणी कृतिः तद्वान् पितेत्यन्वबोध,
इच्छावत्ता च स्वसमानाधिकरणकृतिप्रयोज्योच्चारणकत्वस्वसमा-
नाधिकरणपितृत्वनिरूपितपुत्रत्वसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाविषयित्व
सम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितबोधत्वावच्छिन्नविषयताकजनकत्व
त्वावच्छिन्नविषयताकपदत्वसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नविशेष्यताव-
त्सोभयसम्बन्धेन, स्वद्वयमिच्छापरम्,

अथ धा-इच्छावत्ता च स्वसमानाधिकरणकृतिजन्योच्चारणकत्व
स्यावच्छेदकशरीरावच्छिन्नपितृत्वनिरूपितजन्यतावच्छेदीरत्वसोभय-
सम्बन्धेन, स्वद्वयमिच्छापरं, शरीरत्वश्च स्वोत्पत्त्यधिकरणदिना-
धिकृत्तादशदिनाधिकरणकत्व—स्ववृत्तिपृथिवीत्वव्याप्यजात्यवच्छिन्न
विषयित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारत्वं यत् तन्निरूपितबोधत्वावच्छिन्न
विषयताकजनकत्वविषयताकतादशविशेष्यतावत्सोभयसम्बन्धेन, स्व
द्वयं शरीरपरम्,

एवञ्चेच्छाविशिष्टनाम्नो विधेयत्वेन पितुरपि तादृशसङ्केत-
आवश्यकः,

एतेन पितृत्वपुत्रत्वयोरनुगतत्वं वाक्यभेदापत्तिः, अनुगतत्वेऽ-
भ्यर्थापुत्रस्याभ्येन नामकरणेऽपि न वेदायंवाध इत्यपि निरस्तम्,
मगवतो युषोऽधियया पुत्रत्वसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नविषयकबोध
जनकत्वस्य तादृशनामत्वसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नांशेऽवगाहनात्
तेषां वाच्यवाचकमायसिद्धिश्चेति द्रष्टव्यम् ।

विधिवाक्ये द्वादश इत्यत्रैकादश इति पाठ इति कं चित् ।

ईश्वरसङ्केतस्य शक्तित्वे दोषान्तरमाह-एवमिति ।

एवमिति इति । तन्मते ज्ञाने नित्यत्वस्य कृता जगज्जन-
कत्वस्य वा बोधेन निरपह्नानादिमत्पररूपेभ्यरायचटितज्ञानस्येच्छायां
निरपत्त्वबोधेन वा नित्यसङ्केतज्ञानस्यासम्भवाद् ध्युत्पन्नानां शाश्वतो-
पानुपपत्तिरिति माय ।

अथ शाब्दबोधोपयोगितायामीश्वरीयत्वमनुपादेयमेव,

एवञ्चाधुनिकसङ्केतज्ञानादपि शाब्दबोधस्तादृशसङ्केतस्य वृत्ति-
त्वञ्च निर्व्वहति,

न चाधुनिकसङ्केतस्य वृत्तित्वे तात्पर्यस्यापि तथात्वमसद्भः;
तस्यापि बोधकत्वेन पदविषयकतया सङ्केतरूपत्वाद्, न चेष्टापत्तिः;
तथा सति लक्षणास्येऽपि तात्पर्यस्य वृत्तितया लक्षणाया वृत्ति-
त्वोच्छेदप्रसङ्गादिति वाच्यम् ?

यतः पदार्थोपस्थितिव्यापारकः सङ्केतो वृत्तिः, तात्पर्यज्ञानञ्च

नदीश्वरसङ्केतस्य शक्तित्वेऽपि शाब्दबोधं प्रति सङ्केतज्ञानत्वेन
कारणत्वं वाच्यं न तु तत्रेश्वरीयत्वं प्रवेदयते गौरवत्प्रयोजनविरहा
च्च कुतस्तदनुपपत्तिरित्याशङ्कते ?

अथेति ।

एतच्च वदतो व्याघातशङ्कामार्थं, तेन पूर्व्वदोषान्तरस-
त्वेऽपि न क्षतिः ।

शाब्दबोधोपयोगितायामिति । शाब्दबोधकारणताऽवच्छेदककोटावित्य
र्थः । एवञ्च=कारणताऽवच्छेदकतपेश्वरीयत्वस्याप्रवेशे चेत्पर्यः ।

आधुनिकसङ्केतज्ञानादपीति । तादृशसङ्केतज्ञानस्यार्थविषयकबोधजनक-
त्वप्रकारताकेच्छीयविशेष्यताप्रकारकपदानिष्ठविशेष्यताशालिनिष्ठयत्व-
रूपकारणताऽवच्छेदकाकान्तत्वादिति भावः । वृत्तित्वं=शाब्दबोधौ-
पथिकसम्बन्धत्वम् । निर्व्वहतीति । तथा च परिमापात्वेन सङ्के-
तविभजनमपि नासङ्गतमिति । तात्पर्यस्यापि=तात्पर्यसमुदायस्या-
पि, तेन शक्तिज्ञानत्वेन कारणत्वपक्षेऽपीश्वरतात्पर्यस्य वृत्तिस्वप्र-
सङ्गेऽपि न क्षतिः, तथा सति=तात्पर्यस्य वृत्तित्वस्वीकारे सति,
वृत्तित्वोच्छेदेति । गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गापदं तीरं बोधयत्वित्यादा-
कारकप्रकृततात्पर्यस्य वृत्तिरूपतया तज्ज्ञानोपस्थापितस्य तीरादेः
शाब्दबोधनिर्व्वहणेन किमर्थं लक्षणाया वृत्तित्वं कल्पनीयमिति, तथा
च लक्षणोच्छेदरूपानिष्टापत्त्या तदिष्टापत्तेरयोगादिति भावः ।

तात्पर्यज्ञानस्य सङ्केतरूपवृत्तिज्ञानरूपत्वेऽपि तस्याव्यवधानेन
शाब्दबोधजनकतया पदार्थोपस्थितिद्वारा जनकस्य वृत्तिज्ञानस्य कार-
णत्वस्थाचरितार्थत्वेन स्वतन्त्रकारणत्वमाशङ्क्यकमिति समाधत्ते—यत-
इति । वृत्तिरिति । शाब्दबोधजनक इत्यर्थः । तथा चादौ पदपरार्थयोः

साक्षादेव शाब्दबोधोपयोगि, न तु पदार्थोपस्थितिद्वारा, वृत्त्युपस्थापितपदार्थ एव प्रकरणादिना वक्तृतात्पर्यावधारणात्, तथा च लक्षणाया वृत्तित्वानभ्युपगमे गद्गादिपदाचीराद्यनुपस्थितौ, तत्र तन्पदव्यक्तैस्तात्पर्याग्रहाच्छब्दबोधोपस्थितौ तस्या वृत्तित्वमावश्यकम्,

न च तात्पर्यग्रहार्थं लक्षणाऽधीनोपस्थितेरपेक्षितत्वेऽपि तदधीनोपस्थितित्वेन शाब्दबोधहेतुत्वे मानाभावात् तस्या वृत्तित्वासिद्धिः, लक्षणास्थले तात्पर्यात्मकसङ्केताधीनोपस्थिति एव शाब्दबोधनिर्वाहादाधुनिकसङ्केतस्थले तात्पर्याधीनोपस्थितेः शाब्दबोधप्रयो-
सम्बन्धरूपसङ्केतज्ञान तनस्तज्जन्यपदार्थस्मरणं ततश्च शाब्दबोधः फलम् ।

ननु तात्पर्यज्ञानस्य पदार्थोपस्थितिद्वारा कुतो न कारणत्व, येन लाघवं स्यात्, क्षणविलम्बस्य शपथमाश्रित्वात्तद्व्यवहारः ? इत्यत आह—
वृत्त्युपस्थापितेति ।

एवकारेण सम्बन्धान्तरज्ञानोपस्थापितव्यवच्छेदः, एवञ्च तात्पर्यज्ञानात् पूर्व्यं वृत्तिज्ञानजन्योपस्थितेरावश्यकत्वेन न तद्वारा तस्य जनकत्वसम्भव इति भावः ।

प्रकरणादिनेति । प्रकरणं=भोजनपरिधानादिभ्यापारविशेषः, तथा च घटमानयेत्यादी शक्यघटादिसाहचर्यादिसम्बन्धरूपलक्षणाग्रहास्पदापुपस्थितौ घटपश्चिदं वक्तुः पटविषयकयोर्धजनकतयेऽजाविषयतावत् पटानपननिर्घोषपरिधानोद्देश्यकप्रवृत्तिप्रयोज्योच्चारणकत्वादित्याद्यनुमानादिनेत्यर्थ, आदिना मुख्याद्यथाघपरिग्रहः ।

ननु सङ्केतलक्षणाऽभ्यन्तरसम्बन्धज्ञानाधीनोपस्थितपदार्थोपविषयकतात्पर्यज्ञानस्य शाब्दबोधहेतुत्वे विशिष्टतुल्यतात्मकतात्पर्यज्ञानस्य सम्पादकतया विशेषणस्य पदार्थस्य लक्षणाऽधीनोपस्थितेरपेक्षणेऽपि साधुबोधं प्रति लक्षणाऽधीनोपस्थितित्वेन कारणत्वाकल्पनात्, लक्षणायाः शाब्दबोधजनकोपस्थितिप्रयोजकत्वरूपवृत्तिरथं न सम्भवति, सम्पत्ते इत्यत आह—
सम्बन्धान्तर तद्व्यवच्छेदप्रहाधीनोपस्थितिः शाब्दबोध इत्यादादौने ?

जकतायाः क्लृप्तत्वादिति वाच्यम् ?

लक्षणाधीनपदार्थोपस्थितसत्त्वे मुख्यार्थवाधादिना तत्तदर्थं तत्तत्पदव्यक्तेस्तात्पर्यग्रहोपस्थित्यन्तरमन्तरेणैव तत्तदर्थानुभवस्य सर्वानुभवसिद्धत्वाद्, आधुनिकसङ्केतस्थले पूर्वसङ्केतकर्तृपुरुषवाक्यतोर्ध्यविशेषे डित्यादिपदस्य सङ्केतग्रहात्तत्पदेनार्थविशेषोपस्थितौ प्रकरणादिना तत्तत्पदव्यक्तेस्तत्र तात्पर्यग्रहे सति शाब्दबोधस्य वृत्त्यन्तरार्थानोपस्थितिमन्तरेणैवोत्पत्त्या आधुनिकसङ्केतस्य वृत्तित्वमिति चेद् ?

एवमपि सङ्केतस्य सम्बन्धत्वे मानाभावेन निष्प्रतियोगिकतया

ननु तात्पर्यज्ञानाधीनोपस्थितः शाब्दबोधस्य क्वचिदप्यनुदयेनानुभवविरोधात् कुतस्तत्कल्पनम् ? इत्यत आह—

आधुनिकेति । सर्वानुभवसिद्धत्वादिति ।

तात्पर्यज्ञानाध्यवहितोत्तरशाब्दबोधजननस्य सर्वानुभवविपर्ययेन गह्वार्यां घोष इत्यादौ तात्पर्यज्ञानानन्तरं तीराणुपस्थितं प्रकल्प्य शाब्दबोधकल्पने सर्वानुभवविरोध स्याद्, यत्र न सर्वानुभवविरोधस्तत्र क्षणविलम्बस्य स्वीकारे न दोषः, लाघवमपि साधक तत्रैव, तथा च तदुपपत्त्यर्थं लक्षणाया वृत्तित्वमावश्यकमिति भावः ।

ननु तात्पर्यस्यावृत्तित्व आधुनिकसङ्केतस्य कथं वृत्तित्वम् ? इत्यत आह—

आधुनिकेति । वाच्यत इति ।

“डित्यः काष्ठमयो हस्ती लाविशस्तन्मयो भृगु” इति वाक्याद्, “भृगुस्याख्यौ नदी”त्यादिवाक्याद्येत्यर्थः । अर्थविशेषे=काष्ठमयहस्तयादौ ।

ननु शाब्दबोधकारणतायामीश्वरीयत्वानुपादान ईश्वरानङ्गीकर्तृमते सङ्केतकर्तृपुरुषवाक्यतो डित्यादिपदानां सङ्केतग्रहात् शाब्दबोधो जायतां, गवादिपदानां वेदस्थापरपदानाञ्च सङ्केतकर्तृपुरुषाभावात् तेभ्यः कुतः शाब्दबोध इति चेद् ?

न-पूर्वाचार्यकपिलकमलासनादीनां तत्तत्सङ्केतकर्तृणां वाक्यतस्तेषां सङ्केतग्रहेण वा तेभ्यः शाब्दबोधजननादिति हृदयम् ।

एवमपीति । शाब्दबोधोपयोगितायामीश्वरीयत्वानुपादानेन ईश्वरानङ्गीकर्तृमते शाब्दबोधसम्भवेऽपीत्यर्थः ।

तदसम्भवेन च पदार्थोपस्थापकत्वासम्भवेन वृत्तित्वानिर्वाहाद्

एतेन शाब्दबोधोपपत्तिकसम्बन्धत्वेनेश्वरसंकेतज्ञान हेतुः, तच्च
मीमांसकानामपि सम्भवति तादृशज्ञानविरोधिविपरीतज्ञानाभावादि
त्यपि निस्तम् ।

यत्तु—स्वजन्यज्ञानविषयत्वप्रकारकेच्छाविशेष्यत्वमर्थे पदसम्ब
न्धः; पदे चार्थस्य विपरीतः, अस्य सम्बन्धत्वमन्यथाऽनुपपत्त्या क-

ननु शाब्दबोधस्य पूर्वोक्तकादाचित्कत्वान्यथाऽनुपपत्त्या क्लृप्तस्य
तस्य तत्प्रयोजकसम्बन्धत्वकल्पनमावश्यकं तस्यातिरिक्तत्वकल्पने घ
र्म्मिकल्पनातो हि वर धर्मकल्पनस्यादिन्यायेन गौरवमापद्यते, ज्ञानादेश्च
तथात्वेऽतिप्रसङ्ग स्यादतो लाघवज्ञानादिसहस्रततादृशान्यथाऽनुपप
त्तिरेव तस्य सम्बन्धत्वकल्पने मानम् ? इत्यत आह—

निष्प्रतियोगिकत्वमिति ।

तथा च सम्बन्धत्वकल्पने सम्बन्धताभावव्याप्यतया निष्प्रतियो
गिकत्वज्ञानत्रेय बाधकमिति भाव ।

निष्प्रतियोगिकत्व=प्रतियोगित्वनिरूपकत्वाभाव, प्रतियोगित्वञ्चानु
भवसिद्ध स्वरूपसम्बन्धविशेष, घटादाविव सङ्केतेऽपि सप्रतियोगि
कत्व नानुभवसिद्धमिति । एतेति । सङ्केतस्य सम्बन्धत्वाभावेनेत्यर्थ ।
अस्य च निरस्तमित्यननान्वय । तत्र्यति । शाब्दबोधोपपत्तिकसम्बन्ध
त्वन ज्ञानञ्चेत्यर्थ । मीमांसकानामिति । न्यायमत धर्मिर्णाद्वरसङ्केते,
तन्मते पदपदार्थयोरतिरिक्तसम्बन्धे, तथा च धर्मिणि विद्यादेऽपि
तादृशधर्मे विद्यादाभावेन तन्मतसाधारण्यादिव्याशय । तत्र बाध
कत्वावरूपहेतुमाह,—अत्रान्वयः । शाब्दबोधोपपत्तिकसम्बन्धत्वज्ञाने
त्यर्थ । स्वज्ञम्येति । स्व परिचायक, तथा च जन्यत्वनिष्ठविषयताकार्यो
घनिष्ठविषयताकार्यविषयत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितभ्ररच्छीयविशेष्यस्य प
दप्रतियोगिकोऽर्थाणुयोगिक सम्बन्ध ।

विपरीत इति । स्वनिष्ठेच्छीयविशेष्यतानिरूपितविषयत्वनिष्ठप्रका
रताकार्योघनिष्ठप्रकारताकार्यज्ञाननिष्ठप्रकारताकार्यनिरूपितत्वसम्बन्धा-
वच्छिद्यप्रकारत्वम्, अथवा स्वविषयकबाधनसम्बन्धप्रकारताकेच्छावि
शेष्यस्य सम्बन्धः; अथवातयोगिक पदानुयोगिक इत्यर्थः ।

अन्यथाऽनुपपत्त्या=शाब्दबोधोपपत्त्याऽनुपपत्त्या ।

ह्यप्येते, एनादशपरम्पराया अपभ्रंशादिस्थले सम्बन्धत्वं न स्वीक्रियत इति तत्र तत्सम्बन्धावगाहिहानं भ्रम एवेति;

तदपि तुच्छम्—अकलुप्तस्य तादृशीच्छाविषयत्वस्य सम्बन्धतोपगमे तादृशज्ञानविषयत्वस्यसमानकालीनविषयत्वादिपरम्पराया अपि विनिगमनाविरहेण सम्बन्धताप्रसङ्गात्, तस्मात् पदपदार्थयोः सम्बन्धान्तरमेव वाच्यवाचकभाव इति वदन्ति ।

यस्तु ज्ञाने पदानां शक्तिः; न त्वर्थे, तथा च तद्विज्ञानशक्तत्वं तद्वाचकत्वं, तच्च तद्विषयकशाब्दधीजनकताऽवच्छेदकधर्मवत्त्वं, स च धर्मो बह्वधादिनिष्ठदाहानुकूलशक्तिरिव पदार्थान्तरमेव, लाक्षणिकं-

न स्वीक्रियत इति । अपभ्रंशादिस्थले ईश्वररुच्छीयतादृशविषयतायाः सत्त्वेऽपि तस्याः संसर्गत्य नाङ्गीक्रियते कल्पकाभावादित्यर्थः ।

भ्रम एवेति । अन्यानिष्ठतादृशविषयतायाः संसर्गतया भानादिति भावः ।

तादृशज्ञानविषयत्वेति । स्वजन्ययोषापिषिषयत्वप्रकारताकज्ञानाविधेः प्यत्वेत्यर्थः, तादृशज्ञानविषयत्वसंसर्गतत्वस्य कथाञ्चिद्विष्टापत्तौ समानकालीनविषयत्वस्य विभिन्नकालीनपदपदार्थयोः संसर्गत्वासम्भवादाह-
व्यापीति । आदिना स्ववृत्त्यभावकालीनविषयत्वादेः परिग्रहः ।

एतेन पूर्वस्मिन् लाघवरूपविनिगमनासत्त्वेऽपि न क्षतिः ।

यद्यपि तादृशविषयत्वमवाचकेऽप्यस्ति तथाऽपि तन्निष्ठविषयताया अपभ्रंशनिष्ठताया इव संसर्गत्वास्वीकारात्प्रतिप्रसङ्ग इति ।

भवान्तरमुत्थापयति—यस्त्विति । ज्ञाने=अर्थज्ञाने, अर्थविषयकशाब्दबोध इति तु यावत्, सत्सम्बन्धोऽनुकूलत्वं तस्य च शक्तावन्वयः । न त्वर्थ इति । न त्वर्थानुकूलत्वर्थः ।

ननु तद्विषयकज्ञानानुकूलशक्तिमत्त्वं यदि तद्वाचकत्वं, तदा चतुःशद्वेदपि घटादिवाचकत्वापत्तिः ? अत आह—उच्येति ।—तद्विषयकेति । तद्विषयकत्वशाब्दत्वोपधर्मोऽप्यच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकताऽवच्छेदकधर्मवत्त्वमर्थः ।

एतच्च . पदविषयकसमूहात्म्यनघटविषयकशाब्दानुकूलशक्तिमादाय न घटादिपदानां पदादिवाचकत्वापत्तिः । बह्वधादिनिष्ठदानुकूलत्वेति । तैः स्वयमेव कारणे कार्यानुकूला सामर्थ्यरूपशक्तिः पदाया

च नानुभावकमेवेति न तत्र शक्तिः, घटादिपदस्य मितिमातृविषय-
कर्षाजनकत्वेऽपि न तद्वाचकत्वं, तद्विषयकत्वावच्छिन्नज्ञानशक्त-
दस्यैव तद्वाचकत्वाद्, मितिमातृविषयकत्वेन च ज्ञानस्य न कि-
ञ्चित्पदशक्तता; ज्ञानसामान्यसामग्र्या एव मितिमातृभासकतया
पदान्तरस्य च तदर्थभासकतया तद्विषयकत्वस्य तत्पदजन्यताऽवच्छे-
दकत्वे मानाभावात्,

कार्यान्वितस्वार्थे पदानां शक्तिरिति वादिनां गुरुणां साक्षात्-

न्तर स्वीक्रियमाणाऽपि बह्वधादां प्रतिज्ञतया दृष्टान्ततयोक्ता, कार्य-
कारणभावश्च दाहादिकं प्रति तत्तदनुकूलशक्तिमत्त्वेन, तत्र कार्यता-
ऽवच्छेदकं दाहत्वादिकं कारणताऽवच्छेदकञ्च तत्तच्छक्तिरेव, तत्तत्कार्य-
ार्थानुकूलत्वञ्च परिचायकं बोध्यम् ।

ननु गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गाऽऽदिपदानां तीरादिप्रतिपादकतया
तत्र तीरादिवयोघाद्यनुकूलशक्तेरावश्यकत्वेन तीरादिवाचकत्वापत्तिः ?
अतथाह—आधुनिकमेति । नानुभावकमेवेति । गङ्गाऽऽदिपदं न तीराद्यनुभव-
जनकमेवेत्यर्थः, अपि तु तन्स्मारकमेवेति, एतच्चापि स्फुटीभवविषय-
ति । मितिमातृविषयमेति । तन्मते ज्ञानमात्र एव मितिमातारौ भासेते,
मितिर्ज्ञानं, माता च्छात्मः, तथा च घटोऽस्तीत्यादिवाक्याद् अस्तीत्या-
द्यान् घटः, अस्तित्वेन घटमहं जानामीत्याकारकं समूहालम्बनरूपं ज्ञानं-
जायते, तत्र मितेः प्रकारतयाऽऽत्मनो विशेषतया भावमिति । तद्विषयक-
त्वावच्छेदमेति । तद्विषयकत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकताऽवच्छेदक-
शक्तिमत्पदस्यैवेत्यर्थः । तद्वाचकत्वादिति । तद्वाचकत्वेन विवक्षितत्वा-
दित्यर्थः ।

ननु घटादिपदजन्यज्ञानस्य मितिमातृत्वविषयकत्वेन तादृशज-
न्यताया मितिमातृविषयकत्वावच्छिन्नत्वं न कुतः ? अन्यथा
घटादिविषयकत्वावच्छिन्नत्वमपि माऽस्तित्वस्यत आह—ज्ञानसामान्येति ।
ज्ञानमात्र एव तद्ज्ञानाद्यभिचारादिदोषेण विशेषसामान्यस्तज्ञान-
प्रयोजकत्वाकल्पनादिति भावः । पदान्तरस्य=पटादिपदान्तरस्य, त-
दर्थभासकतया=मितिमातृभासप्रयोजकत्वाप्यतया, एतेन घटादिपद-
स्य मितिमातृज्ञानजनकत्वे पटादिपदान्तर्भावेण व्यभिचारः स्यात्
प्रकारान्तरेण व्यभिचारवारणे महागौरव न्यादिति सूचितम् ।

गुरुमतमुपन्यस्यति—कार्यान्वितेति । तेषामयमाशयः—गामानय

परम्परासाधारणकार्यत्वविषयतानिरूपितत्वेन घटादिविषयताया घटादिपद नन्यताऽवच्छेदकत्वेऽपि न घटादिपदस्य कार्यतावाचकत्वम् ; अपि तु लिङ्गादिपदस्यैव, ताद्विषयकत्वावच्छिद्येत्यत्र साक्षात्परम्परासाधारणनिरूपितत्वांशेऽविशेषणतयाऽवच्छेदकत्वस्यैव निवेशाद्,

गां यधानेत्यादिषु व्यवहारप्रयोजकवाक्यानि सर्वानि प्रवर्तकत्वेन लिङ्गादिपदघटितानि तत्रैव तद्व्यवहारदर्शिनः शिशवोऽपि कार्यविषयकगताद्यर्थयोधं प्रत्येव गवादिपदानां सामर्थ्यमवधारयन्तः तस्माद्दुस्तरमपि कार्याभिव्यक्त्यादौ शक्तिज्ञानेनैव तादृशमवाधिकं प्रतिपद्यन्तः शति । साक्षात्परम्परासाधारणेति । तन्मते सर्वत्रैव शाब्दबोधे कार्यत्वमानोपपत्तये कार्यत्वविषयतानिरूपितघटाद्यर्थानिष्ठविषयताशालिशब्दव्यावच्छिन्नं प्रति ज्ञायमानघटादिपदत्वेन कारणत्वमिति भावः । घटमानयेत्याद्यानयनादिनिष्ठविषयतायां कार्यत्वविषयतायाः साक्षात्निरूपितत्वेन साक्षादिति, घटादिविषयतायां कार्यत्वविषयतायाः परम्परानिरूपितत्वेन परम्परेति । निरूपितत्वेनेति । अत्र तुतियाऽर्थो-घटादिविषयताऽन्वितवैशिष्ट्यं, तथा च कार्यताविषयतानिरूपितत्वस्य घटादिविषयताविशेषणस्य घटादिपदजन्यताऽवच्छेदकत्वावच्छेदकत्वेन तदवच्छेदकार्यं कार्यत्वविषयताया आवश्यकम्, एवञ्च ताद्विषयत्वनिष्ठावच्छेदकताकाशान्दोषनिष्ठजन्यताकजनकत्वं तद्व्यवहारमिति सामान्यलक्षणे सति घटादिपदानां कार्यतावाचकत्वापत्तिरिति भावः ।

कार्यत्वविषयतानिष्ठावच्छेदकताधारणाय-साक्षादिति, कार्यत्वविषयतानिष्ठावच्छेदकताधारणाय-परम्परेति के चित् ।

अपि तु लिङ्गादिपदस्यैवेति । आदिना लोट्प्रत्यादिपरिग्रहः । लिङ्गादिपदस्य तु कार्यतानिष्ठविषयताशालिशब्द प्रति हेतुतया नादृशविषयतानिष्ठावच्छेदकतायां तादृशवच्छेदकताभिन्नत्वस्य निरूपकत्वनिष्ठावच्छेदकत्वानिरूपकत्वस्य च साक्षात्साक्षात्तिरिति ।

निरूपितत्वविशेषणतयेति । तथा च निरूपितत्वनिष्ठावच्छेदकत्वानिरूपकत्वं तद्व्यवहारप्रयोजकतानिष्ठावच्छेदकतायां विशेषणीयमिति ।

न चैवं घटादिविषयतानिष्ठावच्छेदकतायामपि कार्यताविषयतानिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वसत्त्वाद् घटादिपदानां घटादिवाचकत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् ?

विशेष्यनिष्ठावच्छेदकत्वादौ विशेषणनिष्ठावच्छेदकत्वादिनिरूपि-

तस्यस्यैव स्वीकाराद्, न तु तन्निरूपकत्वस्य, विशेषणनिष्ठावच्छेदकत्वा
दौ तु विशेष्यनिष्ठावच्छेदकत्वादिनिरूपकत्वस्यैव,

न च विनिगमनाविरहेणोभयोः परस्परं निरूप्यनिरूपकमात्रं भा-
वद्वयक इति याच्यम् ?

तस्वीकारे प्रकारताऽवच्छेदकत्वादेर्निरवच्छिन्नत्वस्य दुर्बलत्वा
पक्षे, तस्य दुर्बलत्वे तु भूतलं न दण्डमदित्यादियुद्धिं प्रति भूतलं
दण्डमदित्यादिनिर्णयानां दण्डत्वनिष्ठनिरवच्छिन्नभावच्छेदकताकप्रका-
रताकत्वादिनैव प्रतिबन्धकत्वेन तदनुपपत्तेः, अन्यथा भूतलं दण्डत्व-
जातिमत्त्वमदित्यादिनिश्चयानामपि प्रतिबन्धकत्वापक्षे, विशेष्यत्वान्न
च्छिन्नत्वस्य निरवच्छिन्नत्ववञ्चेत् ? कारणताऽवच्छेदकत्वाद्दौ स्वत एव
तत्सत्त्वेनावच्छिन्नावच्छेदकत्वस्य निरवच्छिन्नत्वापक्षेरित्यलं विस्तरेण ।

यदि च लाघवाद् निरूपितत्वसम्बन्धेन कार्यताविषयताविशिष्ट-
घटत्वावच्छिन्नविषयताशालिशब्दत्वावच्छिन्न प्रति घटादिपदत्वेन
कारणार्थं कल्प्यते ? तदा निरूपितावसम्बन्धनिष्ठसांसारिकावच्छेद-
कानिरूपितावच्छेदकत्वानिरूपिका या तद्विषयत्वनिष्ठाऽवच्छेदकताः
तन्निरूपितशब्दत्वावच्छिन्नजन्यताकजनकत्व तद्वाचकत्वमिति,

न चात्र यथा कार्यत्वविषयतानिरूपितघटादिनिष्ठविषयताशालि-
शब्दत्वेन कार्यत्व, तथा विनिगमनाविरहेण घटनिष्ठविषयतानिरु-
पितकार्यतानिष्ठविषयताशालिशब्दत्वेन कार्यत्व निर्वर्तुं शक्यते;
एवञ्च कार्यत्वविषयतानिष्ठावच्छेदकताया निरूपकत्वनिष्ठावच्छेदक-
त्वानिरूपकत्वेन घटादिपदानां कार्यतावाचकत्वापत्तिर्दुर्वारेति वाच्यम् ?

विषयतात्वावच्छिन्नवच्छेदकतानिरूपितनिरूपितत्वनिष्ठावच्छेदक-
तानिरूपितकार्यताविषयतात्वावच्छिन्नवच्छेदकत्वानिष्ठत्वे सति नि-
रूपितत्वनिष्ठावच्छेदत्वानिरूपिका या यन्निष्ठविषयतात्वावच्छिन्ना
वच्छेदकता तन्निरूपितशब्दत्ववच्छिन्नजन्यताकजनकत्व तद्वा-
चकत्वमिति विवक्षणे, घटादिपदानानिरूपितकार्यतानिष्ठविषयताशा-
लिशब्दत्वावच्छिन्ना या जन्यता तन्निरूपितकार्यताविषयतानि-
ष्ठावच्छेदकतायां तादृशभेदासत्त्वात्; तद्वापविरहात्, पशुपदादी-
नाञ्च लाङ्गूलत्वावच्छिन्नवच्छेदकताकविषयताशालिशब्द प्रति हे-
तुत्वेन न तत्र पशुपदादिवाचकत्वापत्तिः ।

नन्यास्तु—घटादिपदानां कार्यतावाचकताऽऽपत्तिरूपविनिगमना-
सत्त्वेन घटादिपदानां घटादिपदानानिरूपितकार्यताविषयतावत्त्वेन का-
र्यतावद्वयतायोगात् तद्विपरित्याह ।

न च कार्यानुकूलशक्तेः स्वरूपसत्या एव कार्यानुकूलतया पदार्थोपरिभूता शाब्दबोधे च ज्ञातोपयोगिनोऽर्थे पदस्य घटितरूपशक्त्यन्तरस्य स्वीकार आवश्यक इति वाच्यम् ?

दाहादिकार्येषु कदादिनिष्ठशक्तेः स्वरूपसत्या एवोपयोगित्वेऽपि शाब्दबोधानुकूलशक्तेः शाब्दबोधे पदार्थोपस्थितौ च ज्ञातोपयोगितोपगमे बाधकाभावाद्, अतीतानागतपदज्ञानादपि शाब्दबोधोत्पत्त्या पदानामहेतुत्वेन तत्र हेतुताऽवच्छेदकशक्त्यसम्भव इति तु न शक्यम्, तन्मते पदानां नित्यत्वाद्,

परे तु -- कार्यताविषयताऽन्तःपातिविषयतानिरूपितत्वानिरिक्तनिरूपितावानवच्छिन्नत्वमधिकं जन्यताऽवच्छेदकतायां निवेशनीय, नातो घटविषयतानिष्ठावच्छेदकतानिरूपितत्वनिष्ठावच्छेदकताकार्यतावावच्छिन्नविषयतानिष्ठावच्छेदकताकजन्यतानिरूपितजनकत्वमादाय घटादिपदानां कार्यतावाचकत्वापत्तिः, एवं पदार्थताऽवच्छेदकविषयताऽन्तःपातिविषयतानिरूपितत्वातिरिक्तनिरूपितवानवच्छिन्नत्वमर्थेयः तेन घटपत्यादिपदनिरूपितजन्यतानिरूपितघटपदनादिविषयतानिष्ठावच्छेदकतायां घटत्वलाङ्गुलादिविषयतानिष्ठावच्छेदकतानिरूपितत्वनिष्ठावच्छेदकताकत्वेन तच्चत्वावकाः अनुपत्तिरिति वदन्ति ।

स्वरूपसत्या इति । ज्ञानविषयतामापन्नाया इत्यर्थः । ज्ञातोपयोगिनः ज्ञातानुकूलस्य । ज्ञातोपयोगित्व इति । शक्तिप्रकारकज्ञानविषयतावत्पदवेन स्वाश्रयव्यवहारप्रकारकज्ञानविषयत्वोभयसम्बन्धेन; 'अर्गितमोमात्रसम्बन्धेन वा शक्तिमत्त्वेन पदानां कारणत्वमिति भावः ।

वापदेति । कलानुरोधेन कल्पितस्य दृष्टान्तवैकल्पिकमपि न शक्तिकर्मिति भावः । नित्यत्वादिति । तथा च पदानां सर्वदेव सर्वेभ्यो न ह्यमिघात्; तन्मते पदानां नित्यत्वेऽपि कण्ठतात्त्विकमिघातव्यङ्ग्यत्वेन न सदा प्रत्यक्षमिति ।

अथ तादृशमिघातानां व्यञ्जकत्वञ्च न प्रायश्च प्रतिपद्यकापसारकार्यताप्रतिबन्धरूपस्य निर्वेकतुमशक्यत्वाद्, नापि तत्प्रत्यक्षे सहकारिकारणत्वं शाब्दबोधोत्पत्तौ तदभिघातविरहात् तथाशोऽपि शाब्दश्रवणदर्शनाच्च ? इत्यादिदोषेण तत्र बहवो मेतिरे,

अस्तु वा तज्ज्ञानशक्त्या तस्य वाचकत्वमिति मीमांसकमतविशेषः,

अतस्तदनुक्तोक्तमीमांसकमतविशेषमाह-अस्तु वेति । तज्ज्ञानशक्त्येति । तत्तदर्थविषयकशाब्दं प्रति तदनुकूलशक्तिप्रकारकपदविशेष्यकज्ञानत्वेन हेतुत्वं बोध्यं, प्रकारता चात्र स्वाध्यायविषयत्वसम्बन्धावच्छिन्ना, एतन्मते घटादिवाचकत्वं हि घटादिशाब्दबोधजनकताऽवच्छेदकीभूतशक्तिप्रकारतानिरूपकज्ञानीयविशेष्यतावत्पदत्वं न तु तादृशशक्तिमज्ज्ञानविषयत्वं; येन समूहालम्बनज्ञानमादायोदासीनेऽतिव्याप्तिः स्यात्, तन्निवेशे चोदासीने तादृशज्ञानीयविशेष्यत्वाभावात् तदापत्तिः,

अथ घा-याद्विषयकशाब्दानुकूलशक्तिमत्त्वं यादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नविशेष्यताकत्वाव्यापकं तादृशानुपूर्व्यमत्त्वं, यादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नविशेष्यताकत्वव्यापकत्वनिवेशाद् न समूहालम्बनज्ञानमादायोदासीनेऽतिव्याप्तिः ।

ननु कादिशब्दघटितवकादिशब्दानां ज्ञाने प्रजापत्यादिशाब्देषु धानुकूलशक्तिसत्त्वेन प्रजापत्यादिवाचकत्वापत्तिर्दुर्वारैवेति यदि विभाव्यते ?

तदा तादृशशक्तौ यादृशानुपूर्व्यघटकविशिष्टान्तररूपावच्छिन्नविशेष्यताकत्वाव्यापकत्वमपि निवेशनीयम्; एवञ्च प्रजापत्यादिविधाधानुकूलशक्तौ षकत्वरूपानुपूर्व्यघटकविशिष्टान्तरं यत् कत्वादिरूप तद्व्यावच्छिन्नविशेष्यकत्वाव्यापकत्वविरहाद्, यत्रैकमेव रूपं वाचकताऽवच्छेदकं तत्रान्यत्वं विशेषणं न देयम्, अवच्छेदकभेदे लक्षणस्य भिन्नत्वात्, पूर्वोक्तस्यानुपगमेनैव भारणीयं घा,

यच्च-तादृशशक्तिमज्ज्ञाने शक्तिविशिष्टशक्तिमद्भ्यःत्वं निवेशनीयं, शक्तिवैशिष्ट्यञ्च-स्वसामानाधिकरण्यस्वमिश्रणस्वव्यापकत्वेन त्रितयसम्बन्धेन, सर्वत्र स्वं शक्तिरेव, तत्र ज्ञानान्तरनिष्ठशक्तिवैशिष्ट्यस्य शक्तिमात्रे सत्त्वादसम्बन्धः शक्तिमात्रे स्यात्प्रकशक्तिवैशिष्ट्यस्य सत्त्वात्तदोपक्ष स्यादतः प्रथमाद्वितीयसम्बन्धौ; घटादिपदज्ञानस्य तद्व्यवस्थासुदेयादिवाचकाकारादिपदविषयकतयाऽव्याप्तिः स्याद्; अतस्तृतीयसम्बन्धस्य प्रवेशः; घटपटादिपदविषयकसमूहालम्बनज्ञानस्य शक्तिविशिष्टशक्तिमत्त्वात् पटादिपदस्य घटादिवाचकत्वापत्तिरिति;

तदसद्-घटादिविषयकशाब्दयोधानुकूलशक्तेर्घटकलस्यदिपदज्ञानमात्राण्युक्त्यात्पितृसम्बन्धेन पितामहादिविषयकशाब्दानुकूलक-

न चासौ विचारसहः; यतस्तन्मते लाक्षणिकस्याननुभावकत्वं-
दुर्घटं; पदार्थोपस्थितिद्वारा शक्यार्थानुभवे शक्तस्यैव लक्ष्यार्थबोधे
लाक्षणिकस्यापि हेतुताया दुर्बलत्वात् तत्रापि शक्तेरावश्यकतया वाच-
कताऽऽपत्तेः पदार्थोपस्थित्याऽन्यथासिद्धत्वे शक्तस्यापि तथात्वापाताद्,

न चानुभावकताऽवच्छेदकशक्त्यभावात् लाक्षणिकस्य नानुभाव-
कत्वसम्भवः तर्हि वाक्यार्थघटकार्थान्तरवाचकमेव पदं स्वार्थस्यैव
तदन्वयप्रतियोगिलक्ष्यार्थस्याप्यनुभावकमुपेत इति वाच्यम् ?

एवं सति गङ्गायां घोष इत्यादौ घोषादिपदस्यापि गङ्गातीरादि-
रूपार्थानुभावकताऽवच्छेदकशक्तिमत्त्वेन तद्वाचकत्वापत्तेः; लाक्षणि-
कस्याननुभावकत्वे शक्तपदाघटितधूमादित्यादिहेतुवाक्यादन्वयानुप-
पत्तेश्च, तत्र धूमादिपदस्य ज्ञाने विभक्तेश्च ज्ञाप्यत्वं लाक्षणिकत्वाद्,

ललादिपदघटककारादिपदज्ञाननिष्ठशक्तिवैशिष्ट्येनानुभावेर्दुर्बलत्वात्,
ज्ञानभेदेन शक्तिभेदस्वीकारे तत्तदनुकूलशक्तिवस्याज्जण्डस्यावश्य-
कतया गौरवापत्तेरतिव्याप्तितादृशस्थापेति ।

तन्मतं दृष्टपितुमारभते—न चासाविति । विचारसह इति । विचारसिद्ध
इत्यर्थः । उच्यते । लाक्षणिकगङ्गाऽऽदिपदेऽपीत्यर्थः । पदार्थोपस्थित्येति ।
शाब्दबोधोधात् पूर्व्वे पदार्थोपस्थितेरावश्यकत्वेन चरितार्थतया तज्जनक-
जनकतया शाब्दं प्रति पदज्ञानमन्यथासिद्धमिति भाव । वाक्यार्थेति । वा-
क्यार्थघटकीभूते यदर्थान्तर तद्वाचकं घोषादिपदमित्यर्थः । स्वार्थस्येति ।
तथा च तीरान्वितघोषविषयकशाब्दं प्रति वृत्तिज्ञानजन्यतीरोपस्थिति
सदृकारेण ज्ञायमानघोषपदत्वेन तज्ज्ञानत्वेन वा कारणार्थं कल्पनीय
मिति भावः । उवाचकत्वापत्तेरिति । तीरान्वितघोषवाचकत्वापत्तेरित्यर्थः ।

ननु पदान्तरजन्योपस्थित्यप्रयोज्यतदर्थनिष्ठविषयताशालिशब्दज
मरुताऽवच्छेदकशक्तिमत्त्वं तद्वाचकत्व वक्तव्यं, तथा च तीरनिष्ठविषय
ताया गङ्गाऽऽदिपदान्तरजन्योपस्थितिप्रयोज्यतया न तद्वाचकत्वापात्तिः ?
इत्यत आह—लाक्षणिकस्येति । ज्ञायमानसिद्धस्य कारणत्वमते पञ्चम्या वा
ज्ञानजन्यज्ञानविषयत्वार्थकत्वे धूमपदस्य लक्षणाऽनाघट्यकृतियत आह-
ध इति । आदिनाः शुणिपरशुक्लादित्यादिहेतुवाक्यपरिग्रहः । ज्ञाप्यत्वे
लाक्षणिकरिति । पञ्चम्या जन्यत्वेऽवधित्वेऽवधिमत्त्वे वा,

अथ लक्ष्यार्थस्य न शाब्दबोधे प्रवेशः; अपि तु स्मृतस्य तस्य सप्रभिव्याहृतपदार्थरससर्गाग्रहमात्रं, तथा च नानुपपत्तिः,

न च लक्ष्यार्थस्य शाब्दबोधविषयत्वानुपगमे तदुपरागेण शृणोमीत्यनुव्यवसायानुपपत्तिरिति वाच्यम् ?

इष्टत्वाद्, विषयोपरागेणैव तथा प्रत्ययात् लक्ष्यार्थस्य 'शाब्दबोधविषयत्वेऽपि तस्य विषयतया भानानभ्युपगमाद् "विधौ न परः शब्दार्थ" इति सिद्धान्तादिति चेद् ?

न-मञ्चाः क्रोशन्तीत्यादौ लक्ष्यार्थमध्यस्थपुरुषादेः शाब्दबोधविषयताया आवश्यकत्वाद्, अन्यथा पूर्वाननुभूतस्य पुरु-

शुद्धिं तत्र लक्षणैवेति भावः । प्रवेश इत्यस्य विषयत्वमर्थः, तथा च लक्ष्यार्थस्य शाब्दबोध एव न जायते कुतो गङ्गाऽऽदिपदानां तीरादिवाचकत्वापत्तिरिति भावः ।

ननु लक्ष्यार्थस्य यदि शाब्दबोधो न भवति तदा शुक्लं घटमानयेत्यादिवाक्यात् कथं शुक्लघटानयनादौ प्रवृत्तिः ? इत्यत आह—मनस्येति । तन्नित्याहतेति । घटधोपादाविषयः । असेसर्गाग्रहमात्रं=बाधनिश्चयाभावमात्रं, मात्रपदेन घटतीरादिविषयतायां शुक्लादिविषयतानिरूपितत्वव्यवच्छेदः, तथा च तत्तत्पदार्थस्मृतिधाधनिश्चयाभावादिसहकृतस्ये तत्तांशविशिष्टबोधस्यैव स्वातन्त्र्येण प्रवृत्त्यादिहेतुत्वाद्, उत्तरका लमानसतादशविशिष्टबोधेनैव या तत्र तत्र प्रवृत्त्यादिर्जायत इति भावः ।

ननु करीर्या भवतु तत्र तत्र प्रवृत्तिः; किन्तु गङ्गायां घोष इत्यादिवाक्यप्रवणानन्तरं तीरादिकं शाब्दयाभीत्याद्यनुव्यवसायो जायते स चानुपपन्नः ? इत्याशङ्कते-न चेति । उत्तरयति-इत्यादिति । इष्टापत्तौ युक्तिमाह—विषय इत्यादि । उपरागेण=प्रकारत्वेन, तथा च विषयताऽऽत्मप्रकारत्वेनेति यावद्, लक्ष्यार्थस्य विषयत्वेनाभावे जैमिनिसूत्रे प्रमाणमाह—"विधौ न" इति । अत्र भावसाधितेन विधिशब्देन विधेयित्वं बोध्यते, सभ्यर्षो निरूपकत्वं, प्ररः=शक्यभिन्नः; लक्ष्यार्थ इति यावद् तथा च लक्ष्यार्थो न विधेयितानिरूपकः न विधयो भवतीति तु यावद् । अन्यथेति । लक्ष्यार्थस्य शाब्दबोधाविषयत्व इत्यर्थः । प्रतीत्य-

षादेः प्रतीत्यनिर्वाहाद् ; अननुभूतस्य स्मरणसम्भवात् समान-
कारकत्वमात्रेण शाब्दबोधपदार्थोपस्थित्यादेः कार्यकारणभावमभ्यु-
पगच्छतां मीमांसकानां शाब्दबोधे योग्यतावशाद्पूर्वपदार्थस्य भा-
नेन लक्ष्यार्थस्य शाब्दानुपगमेऽपूर्वस्यापि तस्य प्रतीत्युपपत्तिरिति
तद्विषयकशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति शक्तिविशेषपुरस्कारेण तद्राचकपद-
स्य तज्ज्ञानस्य वा न हेतुतासम्भवः, विशिष्य तत्तत्पदार्थान्विततत्त-
दर्थबोधे तत्तत्पदसाक्षाद्गततत्तत्तदज्ञानत्वेनावश्यकलूतकारणत्वबोधोप-
पत्तावीक्षणकार्यकारणभावस्य निर्युक्तिकत्वाद् ।

इदन्तु तत्त्वं-तीरादीं गद्गाऽऽदिपदजन्यबोधविषयत्वसत्त्वेऽपि तदंशे

निर्वाहादिति । लक्ष्यार्थस्य सामान्यप्रतीतिस्तु भवताऽपि स्वीकारादिति,
ननु तस्य स्मरणात्मकप्रतीतिरेव कुतो न भवेदिति ? अत आह,
अनुभूतमेति ।

ननु मञ्जुस्यपुरुषस्य पूर्वाननुभूतत्वेन स्मरणसम्भवे शाब्दबोध-
स्वीकारे तत्र तस्य कुतो भानं वृत्त्यनुपस्थितत्वादिति ? अतस्तस्य शा-
ब्दबोधे भानं तन्मते सम्पादयति-प्रमाणप्रकारकत्वेति । तथा च तद्वर्त्मप्र-
कारकशाब्दं प्रति वृत्तिज्ञानजन्यतद्वर्त्मप्रकारकोपस्थितत्वेन कारणत्व-
कल्पते; न तत्र वर्त्मविषयताप्रवेश इति, योग्यतावशात्तद-
न्वयीतरपदार्थसम्बन्धावाधवशात् । अपूर्वस्यापि-पूर्वाननुभूतस्या-
पि । तस्येति मञ्जुस्यपुरुषादेरित्यर्थः । प्रतीत्युपपत्तिरिति । तथा च साक्ष-
णिकगद्गाऽऽदिपदस्य वाचकत्वापत्तेर्दुर्वारत्वमिति भावः । शाब्दबोध-
प्रति ज्ञायमानपदस्य तज्ज्ञानस्य वा स्वातन्त्र्येण कारणतासम्भवेन
पदानां तज्ज्ञानानां सामर्थ्यरूपां शक्तिं निरासयति-सद्विषयमेति । निर्दुकि-
कत्वादिति । अयं भावः-निराकाङ्क्षपदजन्यशाब्दबोधानुत्पत्त्या तज्ज्ञानाय
साक्षाद्गद्गदसमूहकृष्णान्यज्ञानत्वेन साक्षात्कारणत्व तन्मतेऽप्यावश्य-
कम्, एवञ्च वृत्तिज्ञानजन्योपस्थितेरेव तत्सहकारिकारणत्वेनोपपत्ती
शक्तिमत्पदज्ञानत्वेन कारणत्वान्तरं न कल्पनीयं प्रतोजनविरहादिति
कुतस्तदनुकूला शक्तिः पदे तज्ज्ञाने येति, एवञ्च सङ्केतोऽपीदं पदमे-
तदर्थबोधकोपस्थितिं जनयस्वित्याकारकः, अयमर्थ एतच्छब्दजन्यो
पस्थितेर्थोद्भव इत्याकारको वा बोध्य इति ।

इद्वरसङ्केतस्य शक्तित्वपक्षे व्याप्यप्रामाण्यंशाब्दानां वाचकतां गद्गा-
ऽऽदिपदानां लक्ष्यतीरादिव्याचकताश्च परिहरति-रदन्विति । तत्रापि ।

शुद्धबोधविषयत्वत्वादिनाय तादृशविषयत्वादिप्रकारकत्वमीश्वरेच्छा
यामुपगम्यते; न तु गङ्गाऽऽदिपदजन्यबोधविषयत्वत्वादिनाऽपि तत्र
कारकत्वं मानाभावात्, तदनभ्युपगमेऽपि तस्याः सर्वविषयकत्वं
व्याघाताभावाद्,

न च तथा सति बोधार्थे गङ्गापदजन्यत्वानवगाहितया सर्व
विषयकत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् ?

तीरादिनिर्णयशेष्यतानिरूपितप्रकारताऽवच्छेदकपटकतया तदत्र
वगाहित्वेऽपि बोधार्थे स्वातन्त्र्येण तदवगाहित्योपगमात्, तथा च त
त्पदजन्यबोधविषयतात्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धे-
नेरपरेच्छावत्त्वस्वरचक्षानिरूपिततादृशविशेष्यतावत्त्वस्य वा तत्प-
दशक्यतास्यतया नतिप्रसङ्गः, उक्तरीत्यैव च घटादिपदजन्यबोध

आदिना गोसदृशवृक्षादिपरिग्रह । गङ्गाऽऽदिस्यदिति । आदिना गोशब्दगाच्
शब्दादिपरिग्रह । शुद्धबोधविषयतात्वादिनाति । तथा च तीर बोधविषयता
वच्छिन्नत्वित्याद्याकार एवेश्वरेच्छाया स्वीक्रियत इति भाव । तत्रप्रकार-
कत्वमङ्गाङ्गाऽऽदिपदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपकत्वम्, अस्य बो-
पगम्यत इत्यनेनान्वय । मानाभावादिति । तस्यातीन्द्रियत्वेन प्रत्यक्ष
स्याप्राहकत्वात् तादृशशब्दस्य चासत्त्वात् प्रत्युतानिष्टापरिच्छिमिया
तत्कल्पनासम्भवाच्चेति भाव, तेन चेश्वरेच्छाया नित्यैकतया चिति
गमताविरहण च सर्वविषयकत्वमवश्यमङ्गीकार्यमिति न्यायसिद्धान्तो
ऽपि न व्याहृत्यत इत्याह—तदनभ्युपगम इति । तथा सतीति । शुद्धबोधविष-
यतात्वादिनेश्वरेच्छाया तादृशविषयत्वावगाहनमात्रस्वीकार सति स्वात-
न्त्र्येणेति विशेषणताऽनवच्छेदकतययथ । तदवगाहित इति गङ्गाऽऽदिप-
दजन्यत्व इत्यर्थे । तथा च याथा गङ्गाऽऽदिपदजन्यो भवत्वित्याकारोऽपी-
श्वरेच्छाया स्वीक्रियत इति भाव, तथा च शक्यशक्तस्थलमात्र एव
तादृशविशिष्टविषयतात्वेनावगाहनस्वीकार च ।

ननु तादृशसम्बन्धनश्वरेच्छाया शक्यतात्वे घटपदशक्यत्व
घटे न तु पट इत्यादिव्यवहारानुपपत्ति, वृत्त्यनियामकतादृशसम्ब-
न्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकारमावाप्रासङ्ग सम्बन्धान्तरावच्छिन्नादृशश-
क्यत्वामावस्य तु घटऽपि सत्त्वेन, घटे न घटपदशक्यत्वमित्यादिव्य-
वहारपरतिरिति? अत आह—दृष्टान्तस्यनयादि । नतिप्रसङ्ग इति । पटादी

विषयस्य घटान्वितकर्मत्वान्वितानयनादर्घटादिसंसर्गस्य च तादृश-
बोधविषयत्वप्रकारकेश्वरेच्छाविषयत्वेऽपि घटादिपदावाच्यत्वमुपपा-
दनीयम् ।

घटादिपदशक्यत्वप्रसङ्गे नेत्यर्थः ।

नन्वेतावता माऽस्तु गङ्गाऽऽदिपदानां तीरादिवाच्यकत्वावत्तिः कि-
न्तु घटमानयेत्यादिवाच्यजन्यबोधस्यापि घटादिपदजन्यतया कर्म-
त्वाद्यंशे घटादिपदजन्यबोधविषयत्वेनेद्वरेच्छाया अवगाहनाद्, घ-
टादिपदानां कर्मत्वादिवाच्यकत्वावत्तिर्दुर्वारिवेति ? अत आह—उक्तार्थेन
चेति । कर्मत्वाद्यंशे शुद्धविषयतात्वादिना तादृशेच्छीयप्रकारत्वस्यो-
पगमेन; न तु घटपदजन्यबोधविषयतात्वेनेत्यर्थः ।

ननु तीराद्यंशे बोधविषयतात्वेन बोधायंशे च गङ्गाऽऽदिपदजन्यता-
त्वेनेद्वरेच्छाया नानाविषयकत्वकल्पनापेक्षया पदपदार्थयोरतिरिक्तस-
म्बन्धकल्पने लाघवं, तथा च मीमांसका एव विजयेरिति चेद् ?

न-तीराद्यंशे गङ्गाऽऽदिपदजन्यबोधविषयतात्वेन तद्विच्छेद्यविषय-
त्वकल्पने बोधायंशे विशेष्यत्वप्रकारताऽवच्छेदकताऽऽत्मकविषयताद्-
यंसत्त्वा महागौरवाद्, मीमांसकप्रतापेभ्येद्वरेच्छायास्तद्विषयत्वा-
देक्ष कल्पनन्तु युक्त्यन्तरेणैव न त्वेतदनुरोधेनेति ।

अथ तथाऽपि विनिगमनाविरेहेण तत्तत्पदजन्यबोधविषयतात्वेने-
द्वरेच्छेद्यविषयतावशीद्वरेच्छानीयतादृशविषयता तत्तत्पदशक्यत्वमस्तु,

न च भगवद्विद्वेषिमीमांसकानामपि शाब्दबोधोत्पत्तिनिर्वाहाय
शाब्दबोधकारणताऽवच्छेदककोटावीश्वरीयत्वमनुपादायाधुनिकसङ्के-
तज्ञानसाधारणकारणत्वस्यावश्यकत्वेन तादृशज्ञानस्य शक्यत्वस्यै तद-
नुपपत्तिरिति वाच्यम् ?

आधुनिकतादृशज्ञानस्यापि शाब्दबोधोपयोगित्वस्योकारे क्षतिधिर
हाद् आधुनिकसङ्केतस्य परिमाणात्ववशाधुनिकतादृशज्ञानस्य परिमा-
णात्वाङ्गीकाराच्चेति चेद् ?

न-आधुनिकतादृशज्ञानस्य परिमाणात्वस्योकारे गवादिवाच्यकप-
शानां नदीपृथादिपदानाञ्च सर्वपुण्यान्तर्माषेण पारिभाषिकत्वापत्तेः
प्रमतादृशज्ञानमादावाभ्याद्यंशेऽपि पारिभाषिकत्वापत्तेःचेति,

नन्वेवमपि वेदस्पृहाक्षयिकाधुःपदादेरायुर्जनकादिवाच्यकत्वावत्ति-
र्दुर्वारा; आयुःपदादेरायुर्जनकयोश्चकत्वेन भगवतो बुधोद्यविषयाभ्याह-
नादिति चेद् ?

अन्विताभिधानवादिनस्तु—पदार्थसंसर्गस्यापि वाच्यता स्वीकृ
 र्वन्ति; तन्मत इतरान्वितघटो घटपदशमय इत्येतादृशमेव शक्तिज्ञानं
 शाब्दबोधप्रयोजकं घटो घटपदवाच्य इत्याकारकस्यान्वयांशानन्तर्भा
 वेण शक्तिग्रहस्य तथात्वे च वृत्तिग्रहाविषयतया पदार्थसंसर्गस्य शा
 ब्दबोधविषयताऽनुपपत्तेः,

न चैतरान्वितघटस्य वाक्यप्रतिपात्रतया शाब्दबोधात् प्रारू
 शक्तिग्रह एव दुर्घटोऽनुपस्थितत्वादिति वाच्यम् ?

न—आयु पदमिदमायुर्जनक बोधयत्वित्याकारकमगघादेच्छयाऽऽयु
 पदादेरिदन्वयनावगाहनन शक्यताघटकपदनिष्ठविषयताया इदन्वयान्प्र
 किञ्चिन्नत्वेन विशेषणाद्, चाञ्चक्यग्रादिपदशक्यताघटकविषयता तु
 गकारोत्तरौकारादिरूपानुपूर्ववच्छिन्नैवातो नासम्भव,

अथ वा—मगवद्बुधोधायेपयाऽऽयुर्जनकत्वत्वावच्छिन्नविषयताकत्वेन
 बोधस्वावगाहनस्यावगमाद्, न तु बोधजनकविषयकत्वेनेत्यास्ता
 विस्तर ।

वृत्त्युपस्थापिता एव पदार्था शाब्दबोधे भासन्त इति नियमेन स
 म्यन्वयादेश्चि वाच्यता स्वीकृ र्व्यता भट्टाना मत कृपायितुमुप-यस्यति-
 लन्विताभिधानत्वादि । एतन्मत इतरान्वितघटादिविषयकशाब्दबोधांशानुकूल
 शक्तिमत्तया घटादिपदानामितरान्वितघटादिवाचकत्वम्, इतरान्वितघ
 टादीनामपि घटादिपदनिष्ठशक्तिनिरूपितजन्यताऽवच्छेदकविषयताय
 र्जेन तद्वाच्यत्वम्, कार्यकारणभावश्च—एतन्बोधापलाक्षतनिष्ठविषयता-
 निरूपिताम्बयनिष्ठविषयतानिरूपितघटत्वावच्छिन्नविषयताकशाब्द प्र
 त्यनुकूलशक्तिमत्त्वेन चेति ।

मनु शक्तिज्ञानयज्ञ-यथाश नापगाहते तदा तस्य कुत उपस्थि
 तिः शाब्दबोधे प्रवशाब्धेत्सतोऽन्वयाश शक्तिज्ञानऽन्तर्भावयन् घाना
 कार दर्शयति—इतरान्वितेति । इतरान्वयविशिष्टस्य, तथा च वैशि
 ष्ट्यमर्थ्यादया तादृशज्ञानस्यापराभ्ययात्तस्य पदनिष्ठशक्तिनिरूपितज
 न्यताऽवच्छेदकशाब्दवाचापसासर्गिकविषयतारूपशक्यत्वायगाहनमिति
 नन्वितरपदनाश घट इत्यादिवाक्यार्थघटत्वं तद्देशवृत्ति वादिक
 वाच्य, तथा च तादृशतरान्वितघटाद्वर्वाक्यादेव प्रातपत्तिरिन्द्रियाद्यस
 त्रिकृष्टवादेवञ्च कुत इतरान्वितघटादेः शाब्दबोधात् पूर्वं ग्रह अप्रह
 च कुतस्नादृशशक्तिग्रह, धर्मिप्रहाभावाद् ? इ याशङ्कत न कथाकि ।

विशेषतः पदार्थान्तरघटितस्य तदन्वितघटादिरूपवाक्यार्थस्य प्रागनुपस्थितापपीतरपदार्थत्वादिना सामान्यधर्मप्रकारेण तद्वटितस्य तदन्वितघटादेः प्रागुपस्थितिसम्भवेन तत्र शक्ति ग्रहस्य सुघटत्वाद्,

वस्तुतस्तु - पदार्थान्तरमनन्तर्भाव्य केवलान्वयांशान्तर्भावेण शक्तिग्रहस्य शाब्दधीप्रयोजकतोपेपते, पदार्थान्तरस्य पदान्तरलभ्यतया तदंशान्तर्भावेण शक्तिग्रहस्यानुपयुक्तत्वाद्,

न चान्वयस्य पदवाच्यत्वे तदंशे शक्तिग्रहस्य शाब्दबोधोपयोगित्वे च मानाभाव इति वाच्यम् ?

दुर्घट इति । असम्भवेत्यर्थः । एतद्देशवृत्तित्वान्वितघटादेः प्रागनुभवासम्भवेऽपि किञ्चित्पदार्थान्वितघटादेर्वृद्धव्यवहारादितः प्रागनुभूतत्वेनेतरत्वादि सामान्यधर्मणेतरेतान्वितघटादेर्मनसैव सुग्रहसम्भवादिति समाधत्ते—विशेषत इत्यादि ।

इतरपदार्थस्य पदान्तरलभ्यतया तदन्तर्भावेण शक्तिकल्पने प्रयोजनधिरहो गौरवज्ञेः यतस्नदंशं परित्यजन्नाह—बलुतस्त्विति । केवलान्वयावेति । तथा चान्वितघटो घटपदशक्य इत्याद्याकारकशक्तिज्ञानमेव घटादिपदमन्वितघटादियोधशक्तमित्याद्याकारकं वा ज्ञानं हेतुरिति ।

ननु तादृक्त्वान्धस्य सम्यग्धस्य केन रूपेण मानं ? सम्यग्धाधेन; संयोगाद्यस्यपदार्थादिशेषधर्मैण वा, तत्र नाद्यः—सम्यग्धत्वस्याभावात्; संयोगादेः शक्तिज्ञाने संयोगाद्यन्वयप्रत्यक्षपसम्यग्धत्वेन मानोपगमे वा तेनैव प्रकारेण तल्लन्धोपस्थित्या तेनैव रूपेण शाब्दबोधे मानापत्तेः संयोगत्वादिना मानानुपपत्तेः, नाप्यन्वयः—घटपदशकं पञ्चति चैत्र इत्यादौ सर्वत्र संयोगानुकूलत्वात्पदार्थादिधर्मैण सम्यग्धानां शाब्दबोध्यात् प्रागुपस्थित्यसम्भवेतादवस्थादिति चेद् ?

न-घटवद्गृहे मां नयेत्वादिदृष्टव्यवहारतः संयुक्तघटादापनुकूलत्वादादी च शक्तिग्रहोदयेन पश्चादपि तथैवोपस्थितिसम्भवाद्, नन्वेवमपि संयोगात्पदार्थादिमेतन् घटादिपदानामपि शक्यतान्वयप्रसङ्ग इति चेद् ?

मेवं-युद्धिश्चताऽवच्छेदकवोपलक्षणवत् संसर्गताऽवच्छेदकत्वोपलक्षणेन तेषामनुगमाद्,

मन्वयांशे शक्तेः तादृशशक्तिप्रदे शाब्दबोधकारणत्वस्य चायगमे

तद्विषयकशाब्दबोधं प्रति वृत्तिज्ञानजन्यतदुपस्थितिहेतुतायां सामान्यत एव फलसूत्रया वृत्तिज्ञानादन्यथानुपस्थितौ तस्य शाब्दबोधो ध्विष्यत्वासम्भवाद्, अन्यथाशे शक्तिग्रहस्य शाब्दबोधेऽत्रस्यापेक्षणीयत्वात्, ससर्गताभिन्नविषयतायास्तादृशीपस्थितिजन्यताञ्चच्छेदकत्वे गौरवात् ।

अत्र वदन्ति सामान्यतस्तद्विषयकशाब्दबोधे वृत्तिज्ञानजन्यतदुपस्थितिस्त्वेन न हेतुता स्वतन्त्रवृत्तिज्ञानाद्विशृङ्खलभावेनैरुपदेपस्थितयोः पदार्थतत्त्वावच्छेदकयोर्विशेष्यनिर्देशणभावक्रमेण शाब्दबो-

युक्तिं प्रदर्शयतु शङ्कते न चिति । तद्विषयकेति । शरेण सधुनक्ति पदसमवेतो रक्त इत्यादिन वृत्त्या सयोगादेरुपस्थितिकाले शाब्दबाधकारणापसयोगादीर्विषयकशाब्दं प्रति वृत्तिज्ञानजन्यसयोगादिष्वप्यकोपीस्थितित्वेनापि हेतुत्वं यावत्प्रमिति भाव ।

ननु मद्भूतत सामान्यत्वप्रमाणविरहेण वृत्तिज्ञानजन्योपस्थितौ पूर्वाणुपूर्वा व्यतिरेक भावते शाब्दबोधे त्वत्पूर्वं ध्विष्यत्वेवातो नोक्तकार्यं कारणभाषकत्वसम्भव इति चत् ?

सामान्यता विषयतासम्बन्धेन तत्तत्पुरुषोपशान्दबोध प्रति विषयव्यवहारकाराध्यव्यान्तरसम्बन्धेन तच्च पुस्तयिवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितित्वेन कार्यस्य कारणस्य कल्पनीयमित्यत्रैवात्प्रसङ्गात् व्यतिरेकत्वत्वादी व्यभिचारवारक प्रथमदल सम्बन्धे स्थीयप्रकाराधपत्वनिवेशाद्पूर्वं ध्विष्यत्वे सद्बुद्धिः,

न ध्विष्यत्वि विषयतासम्बन्धेन कार्यकारणभावकत्वेन पुरुषमेवेन तस्यान्वत्यापत्तिरत समवायप्रवृत्तया तद्धर्मप्रकारकशाब्दबोध प्रति तद्धर्मप्रकारकोपस्थितित्वेन तत्त्वल्पनमुचितमिति वाच्यम् ?

एतन्मतेऽपि धर्मधर्मभेदेन कार्यकारणभावमेदाद् महागौरवापत्तेः, एतेनानन्तधर्मस्यति भेदेनानन्तकार्यकारणमात्राया गावादिप्रकारकशाब्दबोध गौरवादिप्रकारकोपस्थितहेतुत्वापक्षयाऽतोऽपि गौरवमित्या यथाशुतन्तु न सम्भवित्यपि निरस्तम् ।

स्वतन्त्रमिति । पशुपदं नामि शक्त लाङ्गूलवति च शक्तमिति धेनुपदं धानवर्मस्ये शक्तं गवि च शक्तमित्यादि पृथक्शक्तिज्ञानादित्यर्थं, विश्वरूपमात्रे, विश्वस्थितिरुपपत्त्यामाणापत्तेर्वेत, निरापेति । पदार्थता

धापत्तेः; किन्तु तद्धर्मप्रकारेण तद्विषयकशाब्दबोधे वृत्तिज्ञानजन्य-
तद्धर्मविच्छिन्नद्विषयकोपस्थितित्वेनैव हेतुता धाच्याः ।

एषश्च तत्संसर्गकबोधस्य किञ्चिद्धर्मप्रकारेण तद्विषयकत्वाभावाद्
वृत्तिज्ञानान्तदनुपस्थित्वावपि तत्संसर्गकशाब्दबोधः सम्भवत्येव ।

ऽवच्छेदकप्रकारताकपदार्थनिष्ठविशेष्यताकत्वेनेत्यर्थः; चाक्यार्थमव्या-
दयेति भावः; तथा च तादृशोपस्थितिकाले विशिष्टबोधस्य कैरप्यस्वी-
कारेणैष्टापत्तरयोग इति ।

ननु पार्थ एवेत्यादावेवशाब्दात् दण्डश्च उपस्थितानामितरसम्य
न्यामावादीनां कथं विशिष्टबोध इति चेद् ?

न-अगत्या तत्र तत्र तादृशबोधभ्येष्टत्वाद्, एवादिपदानां वा पार्था-
भ्ययोगव्यवच्छेदार्थकत्वमत एतस्योक्तत्वादिति । तादृश्यचेति । एतदव्या-
पातत उक्तं न तु कार्यकारणभावे प्राविष्टमिति धेयम् ।

ननु दण्डमानयेत्यादित आधेयत्यादौ निष्पित्तत्वसम्बन्धेन दण्ड-
प्रकारकबोधो जायते; स च न सम्भवति तत्र दण्डादिप्रकारकोप-
स्थितिविरहाद्,

न च तादृशकार्यकारणभावस्य विशिष्यत्वकल्पितया तत्राकल्पनेन
न तदनुपपत्तिरिति वाच्यम् ?

यो दण्डो पुरुषस्तमानयेत्यादौ दण्डादेः पृथगुपस्थितिकाले तच्छ-
ब्धेन दण्डप्रकारेण पुरुषस्य शाब्दबोधवारणापि दण्डप्रकारकशाब्दे-
प्रति दण्डप्रकारकोपस्थितित्वेन कारणत्वस्यावश्यकतया दण्डो पुरुष-
इत्यादितः शाब्दबोधानुपपत्तेर्दुर्वारत्वादिति चेद् ?

न-एतदोपेणैव वस्तुतस्त्वित्यादिकल्पस्य बध्दमाणत्वाद्,
अथ वा—तत्र पृथगुपस्थितयोरपि दण्डपुरुषयोः शाब्दस्येष्टत्वात्-
वकल्पनादिति ।

तदुक्तमस्मिन्नर्थेति । तथा च संसर्गो संसर्गताऽवच्छेदके च प्र-
कारताऽऽप्यविषयत्वं न स्वीक्रियते; अपि तु विशेषणताऽऽत्मकविष-
यतेति भावः ।

के चित्तु-तन्मते संसर्गस्य स्वरूपतो भानेन न तादृशकार्यकार-
णभावःकान्ततेत्याहुः,

तद्विषय-संयोगादेः स्वरूपतो भानस्यानुभवविरहत्वादुक्तरी-
त्या परीहारसम्भवाद्, भूतलं द्रव्यवदित्यादिभूतलावच्छेद्यत्वावगादि
प्रतीतिभ्रमस्यापाताच्च, यावन्तः संयोगाः सन्ति तेषां प्रत्येकं संयोग-
स्यक्त्या निष्ठितभूतले सर्वस्यैव द्रव्यस्यैव याद्यादिति ।

ननूक्तदोषवारणार्थं विशेषरूपेण तादृशकार्यकारणभाव भाव
 इत्यकधेदस्तुः तथाऽपि सामान्यतो विषयतासम्यग्धेन शाब्दबोधं प्रति
 विषयतासम्यग्धेन वृत्तिज्ञानजन्योपस्थितित्येन हेतुत्वस्यान्वयव्यतिरे-
 कसिद्धस्य सत्त्वेन संसर्गांशेऽपि वृत्तिरावद्यकी, एवकारादाधिव तत्र
 तत्र पृथगुपस्थितयोरपि तयोर्विशेषणाविशेष्यभावेन शाब्दबोधे मानन्वा-
 काहाहाननियम्यं विशेषकार्यकारणभावेनैव वा धारणीयमिति वा य
 दि कथ्यते ? तदाऽप्याह-(१)वस्तुनस्त्विति ।

एतत्पाठस्य (२)पूर्व्वं क्रोडपत्रम् ।

(१) क्रोडपत्रानन्तरमारम्भमानमूलस्य प्रतीकप्रदणमेतद् ।

(२) स्वाभिमतक्रम एव टीकाकृता स्वार्थरत्नम् ।

एतत्पाठस्येयादिना, एतच्छब्देन "वस्तुनस्त्विति"त्यादिनाऽऽगामिप्र-योऽवधेयः ।

क्रोडपत्रम् ।

([एवं तद्विषयकशाब्दबोधे तच्छक्तपदज्ञानजन्यतदुपस्थितितल्ला-
क्षणिकपदज्ञानजन्यतदुपस्थित्योर्द्वयोरेव हेतुतया तयोः परस्परजन्य-
बोधे व्यभिचारस्य वारणाय तत्तत्कारणानन्तर्यस्य तत्तत्कारणज-
न्यताऽवच्छेदकप्रवेशध्रौव्येण पदार्थद्वयसंसर्गावगाहिवोधेऽवृत्तिज्ञानज-
न्यतदुपस्थितेर्द्वयविचाराप्रसवत्याऽन्वयस्य पदवाच्यत्वमप्रामाणिकम्]

न च शक्तिलक्षणयोर्द्वैचित्वेनानुगमसम्यचात्तदुभयविषयकज्ञान-
जन्योपस्थित्योरेकरूपेणैव हेतुतया नोक्तव्यभिचारप्रसक्तिरिति वाच्यम् ?
(उभयसाधारणवृत्तित्वस्यानुगतस्य दुर्बलत्वात् ।)

यत्तु—शक्तिविषयकज्ञानजन्यतदुपरिधित्वेनैव शक्तिलक्षणाऽश-
नपदार्थोपस्थित्योरनुगमसम्भवः; घटशक्तं घटपदमित्येतादृशशक्तिज्ञा-
नजन्योपस्थितेरिव घटसम्बन्धिशक्तं पटपदमित्यादिलक्षणाज्ञानजन्यो-
पस्थितेरपि घटादिसम्बन्धिपटादिनिरूपितशक्तिविषयकज्ञानजन्यत्वा-
दिति नोक्तव्यभिचारप्रसक्तिः,

न च घटशक्तं घटपदमित्यादिज्ञानजन्यघटाद्युपस्थितौ यत्रोद्बो-

अथ क्रोडपत्रस्य टीका ।

व्यभिचारप्रवक्त्येति । शरेण संयुनकीत्यादितः संयोगादिविषयक-
शाब्दस्य संयोगांशे शक्तिप्रहाधीनोपस्थित्यव्यवहितोत्तरत्वरूपकार्य-
ताऽवच्छेदकान्तस्य पूर्वं संयोगांशे शक्तिज्ञानसत्त्वाद् दण्डवान्तर्या-
दितः संयोगादिविषयकशाब्दे शक्तिज्ञानस्य लक्षणाग्रहस्य वाऽव्यव-
हितोत्तरत्वविरहेण तत्पूर्वं तादृशज्ञानजन्योपस्थित्यसत्त्वेऽपि न
व्यभिचारसम्भव इति भावः ।

धीनिति—अनुगमसम्भव इति । तथा च तत्तदर्थविषयकशाब्दं प्रति
शक्तिविषयकज्ञानजन्यतदर्थविषयकोपस्थितित्वेनोभयसाधारणैकका-
रणत्वं कल्प्यमिति भावः । उद्बोधेऽन्तर्धिति । सादृश्यैदिकरूपसम्बन्ध-

() एतन्निदान्तर्गतं पाठः प्राचीनपुस्तकेषु शोपलभ्यते ।

[] अनभोरन्तर्गतः पाठस्तु टीकाकृता धौनव्यत्वात् नानुगम्यत् इति क्रोडपत्रटीका-
मासिधेयानुसृतम् ।

घकान्तरात्पटादिभानं तादृशपटादिविषयकोपस्थितेरपि पटादिशा-
ब्दबोधजनकत्वापत्तिरिति तद्विषयकशाब्दबोधे तदर्थविशेषितशक्ति-
विशिष्टपदविषयकज्ञानजन्यतदुपस्थितित्वेन हेतुता वाच्या; तथा च
न तेन रूपेण घटसम्बन्धिशक्तं पटपदमित्यादिज्ञानजन्यघटाद्युपा-
स्थितेः संग्रह इत्युक्तव्याभिचार एवेति वाच्यम् ?

शक्तिविषयत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिकतद्विषयत्वावच्छिन्न-
कार्यताशालित्वेनोपस्थितस्तच्छब्दाब्दबोधहेतुतया दर्शितोद्बोधकान्त-
रप्रयोज्यपटादिविषयताकोपस्थितेर्निरुक्तकार्यताशालित्वविरहणोक्तो-
त्तिप्रसङ्गानवकाशात्, तदर्थविशेषितशक्तिविषयतापर्यन्तस्योपस्थि-
तिनिष्ठकारणताञ्चछेदकेऽनिवशादनुगमसम्भवाद्दुक्तलक्षणाज्ञानहेतु-
तायामपि शक्तिविषयताया अवच्छेदकत्वेन प्रवेशादिति,

तत्र समीचीनम्—उक्तानुगतरूपेण पदार्थोपस्थितेर्हेतुत्वे घटका-
लीना या शक्तिस्तद्वत् पटपदमित्यादिज्ञानजन्यघटाद्युपस्थितितोऽपि
घटादिशाब्दबोधप्रसङ्गात्, तत्कालीनशक्तिरूपपरम्परासम्बन्धविषयता-
न्तःपातिन्याः शक्तिविषयताया अपि तादृशसम्बन्धविषयताप्रयोज्य-
घटादिविषयताप्रयोजकत्वात्, तादृशशक्तिविषयकधियश्च घटादिनिरू-
पितत्वेन तत्सम्बन्धिनिरूपितत्वोपरागेण च पदे शक्त्यनवगाहितया
शाब्दबोधप्रयोजकतच्छक्तपदज्ञानतल्लाक्षणिकपदज्ञानानात्मकतया त-
ज्जन्योपस्थितेः शाब्दबोधजनकत्वोपगमासम्भवाद्,

न च यत्किञ्चिन्निरूपितत्वोपरक्तशक्तिविषयताप्रयोज्यतत्तदर्थ-
ज्ञानादित्यर्थः । तदर्थविशेषितेति । निरूपितत्वसम्बन्धेन विषयत्वसम्बन्धेन
वा तदर्थविशिष्टशक्तिमत्पदविशिष्टज्ञानजन्येत्यर्थः, तादृशपदवैशिष्ट्यञ्च
विषयित्वसम्बन्धेन,

एतन्नान्यथावयवसङ्गीकारमतेन, तेनान्यमनासिद्धशक्तिमज्जन्यो-
पस्थितेरसङ्गहेऽपि न क्षतिः ।

तादृशशक्तिः । घटकालीनशक्तिमत्पटपदादिविषयकधियश्चेत्यर्थः ।
घटादिनिरूपितत्वेनेत्यस्य शक्त्यनवगाहितयेत्यत्र योजना, तत्सम्बन्धीति ।
घटादिसम्बन्धित्वोपलक्षितो यस्मिन्निरूपितत्वेनेत्यर्थः । यत्किञ्चिन्निरूपि-

विषयताकोपास्थितित्वेन शाब्दधीजनकत्वोपगमाभायमतिप्रसङ्गः; उक्तज्ञानीयशक्तिविषयतायाः किञ्चिन्निरूपितत्वाविषयतानिरूपितत्वविरहादिति वाच्यम् ?

एवमपि घटकालीना या पटनिरूपिता शक्तिस्तद्वत्पटपदामिति ज्ञानप्रयोज्यघटाद्युपस्थितेरव्याहृतेः,

अथ किञ्चिन्निरूपितत्वविषयतानिरूपितत्वेन शक्तिविषयता यादृशकारणताश्वच्छेदिका तादृशकारणताप्रतियोगिकप्रकृतार्थाविषयत्वाच्चिदन्नकार्यताशालित्वेन पदार्थोपस्थितेर्हेतुत्वोपगमाभायमतिप्रसङ्गः; शतवंश उदासीनस्य पटनिरूपितत्वादेर्मानेऽपि घटकालीनशक्तिरूपवदीयपरम्परासम्बन्धविषयकपदज्ञानस्य घटादिस्मारकतया तत्सृष्टिजनकताश्वच्छेदककोटौ पटादिनिरूपितत्वविषयतानिरूपितत्वस्य शक्तिविषयकत्वेऽनिवेशादिति चेद् ?

तत्त्वेपरकेति । यत्किञ्चिन्निरूपितत्वनिष्ठाविषयतानिरूपितशक्तिनिष्ठाविषयतानिष्ठावच्छेदकताकजनकताकजन्यताश्वच्छेदकीभूततदर्थनिष्ठाविषयताशास्त्र्युपस्थितित्वेन तदर्थविषयकशाब्दनिरूपितजनकत्वाङ्गीकारादित्यर्थः ।

निरूपितत्वविरहादिति । घटकालीनशक्तिमत्पटपदमित्यादिज्ञानीयविषयतायां कालीनत्वविषयतानिरूपितत्वस्यैव सत्त्वादिति भावः ।

ननु किञ्चिन्निरूपितत्वविषयतानिष्ठावच्छेदकताकशक्तिविषयतानिष्ठावच्छेदकताकज्ञानत्वावच्छिन्नजनकताका यदर्थनिष्ठाविषयत्वावच्छिन्नोपस्थितनिष्ठाजन्यता तदर्थविषयकशाब्दं प्रति तादृशजन्यताशास्त्र्युपस्थितित्वेन कारणत्वस्य कल्पनाद् नोक्तव्योपः ? घटकालीना या पटनिरूपिता शक्तिस्तद्वत्पटपदामिति ज्ञाने पदे घटस्य स्वकालीनशक्तिरूपसम्बन्धावगाहित्वेन तज्ज्ञानजन्योपस्थितिनिरूपितजनकताश्वच्छेदककोटौ तत्सम्बन्धावच्छेदकस्योदासीनस्य पटनिरूपितत्वस्य विषयताया अप्रवेशादित्यादाहृते-अथ किञ्चिदिति ।

ननु किञ्चिन्निरूपितत्वनिष्ठाविशेषणतामिहाविशेषणत्वानिरूपितशक्तिनिष्ठसंज्ञानतानिष्ठावच्छेदकतानिरूपितपदनिष्ठाविषयतानिष्ठावच्छेदकताका या ज्ञाननिष्ठजनकता तन्निरूपिता या तदर्थविषयकत्वावच्छिन्नजन्यता तच्छास्त्र्युपस्थितित्वेन तदर्थविषयकशाब्दं प्रति हेतुत्वेन शक्ति-

एवमपि यत्र ज्ञाने घटादेः शक्तत्वसम्बन्धेन पदांशे प्रकारता तज्जन्योपस्थितितोऽपि घटादेः शाब्दबोधोत्पत्त्या तदनुपपत्तिदुर्वारैव, तत्र पदांशोऽर्थसंसर्गतया भासमानशक्तावर्थस्य निरूपितत्वरूपसम्बन्धान्तराभावाद्,

वस्तुतो घटत्वाद्युपलक्षितवाचकाद् द्रव्यादिपदाच्छब्दाऽभ्रान्तस्य घटत्वादिप्रकारकशाब्दबोधवारणाय तद्दर्म्मप्रकारकशाब्दबोधे शक्तौ तद्दर्म्मविशिष्टनिरूपितत्वावगाहित्वेन शक्तिज्ञानस्योपयोगिता वाच्या; तथा च तत्सम्बन्धिशक्तत्वावगाहिनो लक्षणाग्रहस्य तेन रूपेणासंग्रहादननुगमेन व्यभिचारप्रसक्त्योक्तकार्यकारणभावे कारणानन्तर्ग्यस्य प्रवेश आचरयकः,

सम्बन्धेन स्रसम्बन्धिनिरूपितशक्तिसम्बन्धेन च घटवद्घटपदमित्यादिज्ञानजन्यघटाद्युपस्थिते संग्रह, असंग्रहश्च स्वकालीनशक्तिसम्बन्धेन घटवत्पदपदमित्यादिज्ञानस्य, नाङ्गीक्रियते च शक्त्यादिप्रकारकज्ञानजन्योपस्थितेः कारणत्वमिति ?

अथ वा—किञ्चिद्दर्म्मविच्छिन्नविषयनिष्ठावच्छेदकतामिच्छा सती तादृशावच्छेदकताकसम्बन्धिविषयतानिष्ठावच्छेदकतामिच्छा याऽवच्छेदकता तदनिरूपितनिरूपितत्वविषयतानिष्ठावच्छेदकताकशक्तिविषयतानिष्ठावच्छेदकताकजनकताकजन्यताशालितदर्थनिष्ठविषयताशाल्युपस्थिते कारणतया न तद्दोष इति यदि विभाव्यते ? तद्वाऽप्याह-वद्युन इति ।

द्रव्यपद घटत्वविशिष्टे शक्तमित्यादिभ्रमेण द्रव्यादिपदादपि भ्रान्तस्य घटादेरन्वयबोधो भवत्येवेत्यत आह—भ्रान्तस्येति । तादृशभ्रमरहितस्येत्यर्थः, तथा च तदानीं तादृशरोधस्यष्टापत्तेरयोग इति भावः । तद्दर्म्मविशिष्टेति । तद्दर्म्मप्रकारकशाब्दबोधे प्रति निरूपितत्वसम्बन्धेन तद्दर्म्मविशिष्टविशिष्टावप्रशक्तिनिष्ठविषयतानिरूपितपदनिष्ठविषयताशालिनिश्चयत्वेन कारणत्वमित्यर्थः । उपलक्षितावगाहिज्ञानस्य यथा न कारणत्व तथाऽग्रे दर्शयिष्यति । तत्सम्बन्धीति । तथा च लक्षणाग्रहे तद्दर्म्मविच्छिन्नविषयतानिरूपितसम्बन्धिनिरूपितत्वविषयताकशक्तिनिष्ठविषयतासत्त्वेन न तस्य तादृशकारणताऽवच्छेदकाकात्तनेति भावः ।

एवं शक्तिज्ञानमुभयविधं विनिगमकाभावात् शाब्दबोधप्रयोजकं पदार्थवाचकत्वावगाहि; अर्थे पदवाच्यत्वावगाहि च; तयोरपि नानुगमसम्भवः, वाच्यत्ववाचकत्वयोः शक्तिप्रतियोगित्वशक्त्याश्रयत्वरूपमित्योर्विलक्षणसम्बन्धरूपतयाऽनुगतानतिरिक्तरूपाभावात्, सम्बन्धत्वादिनाऽनुगमे तदीयकाङ्क्षिकादिसम्बन्धज्ञानादर्थधार्मिकपदवाचकतायाः पदधार्मिककार्यवाच्यतायाश्च ज्ञानात् शाब्दबोधापत्तेः तज्जन्योपस्थित्योरपि परस्परजन्यबोधे व्यभिचारः,

एवं लक्षणाज्ञानमपि पदार्थसम्बन्धिवाचकताऽवगाहितयाऽर्थे पदवाच्यसम्बन्धिताऽवगाहितया च द्विविधशाब्दबोधप्रयोजकं तदधीनोपस्थित्योरप्यनतिप्रसक्तरूपेणानुगमासम्भवात् परस्परजन्यबोधे व्यभिचार इति कार्यताऽवच्छेदकार्थे तत्कारणानन्तर्यमवेशो ध्रुव इत्यवधेयम् ।

क्रोडपत्रं समाप्तम् ।

द्विविधशक्तिज्ञानस्य कारणत्वानुरोधेनापि कार्यताऽवच्छेदककोट्यान्तर्गत्यप्रवेशस्यावश्यकत्वं दर्शयति—एवमिति । सम्बन्धत्वादिनेति । सम्बन्धत्वं च विशिष्टधीजनकत्वं विशेष्यत्वप्रकारत्वान्याविशिष्टधीविषयत्वंसंयोगसमवायाद्यन्यतमत्वं च । अनुगम इति । तथा च तदर्थविषयकशाब्दं प्रति तदर्थनिष्ठविषयतानिरूपितसम्बन्धत्वसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नसंसर्गताकपद्निष्ठविषयतादालिज्ञानजस्योपस्थितित्वेन कारणत्वमिति व्येयम्, आदिनैकज्ञानीयविषयत्वादिपरिग्रहः ।

एवं तद्विषयकेत्यादि परिग्रहान्तकक्रोडपत्रीयपाठस्तु न सम्यक्; अप्रिमेण सह पौनरुक्त्यदोषप्रस्तावादिति ।

इति क्रोडपत्रटीका ।

—

[वस्तुतस्तु शक्त्या लक्षणया चोपस्थितस्य तत्तदर्थस्य शाब्द-
बोधे भानादुभयविधतत्तदर्थोपस्थितेरेव तत्ताद्विषयकराब्दबोधहेतुता
वाच्या; तादृशोपस्थित्वोश्चानुगतानतिप्रसक्तकारणताऽवच्छेदकस्या-
गुरोर्दुर्वचतया व्यभिचारवारणाय शक्त्यादिज्ञानजन्यतदुपस्थितेर्ज-
न्यताऽवच्छेदककोटी तत्तत्कारणाव्यवहितोत्तरत्वनिवेश आवश्यकः ।

इत्थञ्च वृत्त्यनुपस्थितस्यापि संसर्गस्य शाब्दबोधोपगमे व्यभि-
चारामसक्त्या न किञ्चिद्वाधकमिति किं तत्र वृत्तिकल्पनेन ?]

अथ तत्र वृत्त्यनुपस्थितस्यापि पदार्थद्वयसंसर्गस्य शाब्दबोधवि-
षयत्वोपगमे सम्बन्धभाने नियामकाभावात् सर्वत्रावाधितपावत्सं-
सर्गभानापत्तिरिति चेद् ?

वस्तुतस्त्विति । शक्तिलक्षणाऽन्यरत्वस्यानुगतानतिप्रसक्तस्य सुव-
चत्वादाह—अगुरोरिति । तथा चैकमेदविशिष्टापरभेदवद्भेदात्मकस्यान्य-
तरत्वस्य विशेष्यविशेषणभाववैपरीत्येन द्विविधतया तद्रूपेण कार्य-
कारणभावकल्पने गुरुधर्मावाच्छन्नद्विविधकारणत्वापत्तिरिति,

नन्वन्यतरत्वस्याखण्डोपाधित्वेन न गौरवं न वा विशेष्यविशे-
षणवैपरीत्या च कार्यकारणभावद्वयापत्तिरिति चेद् ?

न—तस्याखण्डोपाधित्वे भानाभावाद्, अन्यथाऽनुमित्यादिनिष्ठपर-
मर्शादिजन्यताऽवच्छेदककोटाव्यवहितोत्तरत्वादेः प्रवेशस्य भणिकारा-
दिसम्मतस्यानावश्यकत्वापत्तेः,

अथ तथाऽपि शाब्दबोधोपस्थितोपस्थितिजनकसम्बन्धज्ञानजन्यत्व-
मनुगतमिति चेद् ?

मैवं—शाब्दबोधजनकत्वघटितधर्मेण तज्जनकम्बन्निर्वचन आत्मा-
धयापत्तेः, शाब्दबोध प्रति शक्तिज्ञानादेः स्वयं कारणत्वखण्डनाच्चेति
भावः । इत्यवेति । अनुगत रूपेण तादृशकार्यकारणभावासम्भवे चेत्यर्थः,
यावन्धसंगेति । द्रव्य घट इत्यादौ द्रव्यघटाद्योरभेदस्येव संयोगसमवा-
यादीनामपि भानं स्यादिति ।

इदमुपलक्षणं तेन चैत्रः पचतात्यादौ कालिकादेरपि भानसम्भवेन

न-कयोश्चित् पदयोः केन चित् सम्बन्धेन स्वार्थान्वयबोधसा-
काङ्क्षतयाऽऽकाङ्क्षाज्ञानस्यैव पदार्थसंसर्गभाननियामकत्वाद्, ययोः
पदयोर्नानासम्बन्धेन स्वार्थान्वयबोध आकाङ्क्षा तज्जन्यशाब्दबोधे
संसर्गविशेषतात्पर्यज्ञानरूपकारणबलादेव सम्बन्धभाननियमोपपत्तेः;
अन्वयांशे शब्दत्युपगमेऽप्येकैकस्यैव पदार्थस्य संसर्गविधया क चित्
कस्य चिद् भानं क्व चित् कस्य चिद्भानमित्यनियमेन सामा-
न्यरूपेणैवान्वयस्य शक्यकोटावन्तर्भाविणीयतयोवतस्यैव संसर्गभान-
नियामकत्वाद्,

न च संसर्गविशेषानुपस्थितौ तात्पर्यज्ञानासम्भवेन तद्रूपस्थि-
तेरावश्यकतया तद्रोचरसंस्कारोद्बोधार्थमेव तत्र वृत्तिज्ञानमपेक्षि-
तमिति वाच्यम् ?

तादृशवृत्त्यादिद्रव्येऽपि क्षेत्रादौ तादृशप्रयोगापरितिरत्यापि वाच्यम् ।
। कयोश्चिदिति । पञ्चतीत्यादी । पञ्चतीदिपदतिङ्गादिपदयोःरित्यर्थः ।
केन चिदिति । अनुकूलत्वादि सम्बन्धनेत्यर्थः । आकाङ्क्षाज्ञानमिति । अस्यचिद्-
तोत्तरस्यसंसर्गणैकपदविशिष्टापरपदज्ञानस्येत्यर्थः, तथा च पञ्च-
तीत्यादौ पञ्चादिपदविशिष्टतिङ्गादिपदज्ञानस्यानुकूलतपसम्बन्धेनैव
पाकादिप्रकारकवृत्तिविशेषकयोर्ध्वं प्रत्येव हेतुतया न तत्र सम्बन्धान्त-
रानामिति भाषः, एवमन्वयप्रति । यथेति । द्रव्यं घटघट्टिायादौ द्रव्य
घटादिपदयोःरित्यर्थः, नानासम्बन्धेन=संयोगसमपायादिनानासम्बन्धे-
नेत्यर्थः । तात्पर्यविशेषेति । उक्तं चाक्षयं संयोगेन द्रव्ये घटाग्वययोस्तच्छ-
या प्रयुक्तमित्याद्याकारकज्ञानेत्यर्थकं, तथा च यदा यत्र तादृशस-
म्बन्धघटिततात्पर्यज्ञानं तद्घटितसामग्रीविशेषवलात् तदा तादृशस-
म्बन्धस्यैव भानमिति नानियम इति भाषः ।

शक्तिज्ञानजन्यसंसर्गविशेषोपस्थितिरियं नियामिका कुतोऽनियमः ?
इत्यत आह—तात्पर्यज्ञानेति । सम्बन्धव्यादिसामान्यधर्मोपपत्तेः ।
शक्यकोटौ=प्रतिवृत्तघटादिघटके । उपर्येति । तात्पर्यज्ञानस्यैवत्यर्थः ।
यंनैवेति । इदं वाच्यम् एतद्वर्मावच्छिन्नविशेषताकेनसम्बन्धा-
वच्छिन्नैववर्मावच्छिन्नप्रकारताशब्दोपजनकत्वप्रकारकेच्छावृत्तिस्याद्या-
कारकपर्यवस्ये तात्पर्यज्ञाने, अवाच्छिन्नप्रत्यांशे संयोगादेः प्रकारतया

उद्बोधकान्तरोपस्थितेऽपि संसर्गे तात्पर्यग्रहसम्भवात् तत्र वृत्ति-
ग्रहस्यानपेक्षितत्वात्, तस्माद् घटत्वगोत्वादिविशिष्टे घटगवादिपदस्य
शक्तिः; पदार्थद्वयसंसर्गस्त्वाकाङ्क्षादिबलभ्य एवेति स्थितम्,

घटादिपदस्य पदार्थताञ्जच्छेदकीभूतघटत्वादिविशिष्ट एव श-
क्तिर्न तु तदुपलक्षितं; घटत्वाद्रूपलक्षणत्वे तस्य द्रव्यत्वाद्यविशेषेण
घटादिपदाद् द्रव्यत्वादिना न बोधः; अपि तु घटत्वादिनैवेति निय-
मानुपपत्तेः,

अथ घटत्वादेरिव द्रव्यत्वादेरपि वैशिष्ट्यस्य घटादौ सत्त्वाद्
घटादिपदशक्तेर्घटत्वादिसामानाधिकरण्यरूपवैशिष्ट्यवद् द्रव्यत्वा-
दिसामानाधिकरण्यस्यापि तत्र सत्त्वाद् घटादिविशिष्टे शक्तिर्न तु
द्रव्यत्वादिविशिष्टे इत्यस्य कोऽर्थः ?

अत्र वदन्ति—तद्विशिष्टे शक्तिरित्यस्य तद्दर्म्मतद्वैशिष्ट्यतदाश्रयेषु
त्रिष्वेव शक्तिरित्यर्थः; घटादिपदशक्तिमति द्रव्यत्वादिवैशिष्ट्यसत्त्वेऽपि

मानात् तादृशप्रकारताप्रयोजकतदुपस्थित्यभावेन तात्पर्यज्ञानासम्भ-
व इति भावः ।

संस्कारोद्बोधार्थमेव=संस्कारे फलोपघानार्थमेव । तत्र=सम्यग्चे ।
उद्बोधकान्तरेति । सम्यग्घान्तरज्ञानादिजन्योपास्थितिविषय इत्यर्थकम् ।
तस्मादिति । संसर्गादे शक्त्यनावश्यकत्वादित्यर्थः । घटत्वेति । अस्य साव-
धारणपरत्वेन, न त्वन्विघटत्वादिविशिष्ट इति भावः । आकाङ्क्षादीति ।
आदिना योग्यतातात्पर्यज्ञानयोः परिग्रहः, तस्य=घटत्वादेः, द्रव्य-
त्वाद्यविशेषाद्=द्रव्यत्वादिना सह वैलक्षण्यमावादिति । आशङ्कते—
अयेति । द्रव्यत्वरसामानाधिकरण्यस्येति, तथा च घटादिपदस्य घटत्वा-
दिविशिष्टे शक्तिरिति वाक्यजन्यप्रतीतौ सप्तम्या वृत्तिरुपार्थकतया
घटत्वादिशक्त्योः सामानाधिकरण्यवाचगाहनेनापि न निस्तारः । अनेति ।
तादृशशङ्कायामित्यर्थः,

वदन्तीति । स्वयन्तु जातामयवसंस्थानरूपाकृतौ व्यक्ती च
गवादिपदानां शक्तिस्वाकारादेतस्मिन्निर्भरसूचनाय तदुक्तम्, एत-
द्याप्र व्यक्तीमविष्यति, तद्विशिष्टेति । तद्दर्म्मवैशिष्ट्येत्यर्थः, वैशिष्ट्यञ्च

द्रव्यत्वादां तच्छक्तिविरहात् तेषामुपलक्षणात्; घटत्वादां तत्सत्त्वाच्च
तेषां विशेषणता, एवञ्च प्रवृत्तिनिमित्तेऽपि शक्तेः सत्त्वात् तस्यापि
वाच्यतया; वाच्यत्वे सति वाच्यवृत्तित्वे सति वाच्योपस्थितिप्रकार-
त्वमिति प्रवृत्तिनिमित्तलक्षणे वाच्यत्वे सतीति विशेषणदानं “जा-
त्याकृतिव्यक्तयः पदार्थः” इति न्यायमूत्रोक्तं गोत्वादिजातेर्गवादि-
पदार्थत्वं चोपपद्यते,

अथ घटराब्दाद् घटो बोद्धव्य इत्याकारिकायां भगवदिच्छाया-

सम्बन्धः, स च समवायादिः, उपलक्षणतेति । सामानाधिकरण्यात्प्र-
मित्यर्थः ।

वाच्यत्वे सत्तात्यादि, आकाशादिशब्दस्य शब्दाश्रये स्वरूपतः
शक्तिषादिप्रार्थां नये शब्दाश्रयत्वे प्रवृत्तिनिमित्तत्ववारणाय—वाच्यत्वे
सतीति ।

नन्वनये तु द्रव्यादिपदादपि घटत्वाद्युपलक्षितघटादौ शक्तिप्रहाद्
घटत्वादिना घटाद्युपस्थितिर्जायतेऽतो द्रव्यादिपदानां घटत्वादां
प्रवृत्तिनिमित्तत्ववारणाय—तद्,

नन्वेवं घटादिपदाविशेषेणाकाशादिपदस्यापि विशिष्टयाचकार्यं; न
तु निरर्थच्छक्तिः कावम्, एवञ्च प्रवृत्तिनिमित्तलक्षणे वाच्यत्वविशेषण-
मनुपादेयमेवेति क्षीयितिकारस्य ताद्विशेषणग्रन्थनमसङ्गतम्; उक्तस्या
‘द्रव्यादिपदानां घटात्वाद्दौ प्रवृत्तिनिमित्तत्ववारकतया नश्यमतेऽपि तत्-
सार्थक्यसम्भवादिति चेद् ?

न—सामान्यतः शक्तिविषयत्वाविशेषणेनोपपत्तौ वाच्यत्वपर्यन्त-
प्रवेशो व्यर्थ इत्यत्र तात्पर्याद्,

न च तादृशप्रानेन घटराशब्दो सम्बन्धानवभाहनाद् घट-शदि-
ना तत्सम्भरणं दुर्घटमिति वाच्यम् ।

स्मृतिजनने प्रकारांशे सम्बन्धमानानपेक्षणाद्, अन्यथा लक्ष्यताऽप-
च्छेदकतीरतादिना तीरदेः स्मृत्यनुपपत्तेः,

गवादिपदानां जातवाङ्मतिविशिष्टयाचकतामने तेषां सम्बन्धे प्रवृ-
त्तिनिमित्तत्ववारणाय—वाच्यत्वमेव गतीति ।

न चाश्रयत्वाविशेषसंयोगरूपस्य सत्त्वानस्य स्वसमवायिगमने-
त्वावसम्बन्धेन गवादी प्रवृत्तिपात्तप्रियेऽप्यतिव्याप्तेतादृशव्यमिति
वाच्यम् ?

बोधविशेषविषयतात्वेन बोधविषयप्रकारतानिरूपितविशेष्यता घट एव
न तु घटत्वादा विषयतामात्रञ्च वस्तुमात्र एवेति कथं घटपदश-
क्तिर्घटत्वादिषु त्रिष्वेवेति नियम इति चेद् ?

इश्वरेच्छायास्तत्पदजन्यशाब्दबोधविषयताप्रयोजकसम्बन्ध एव

साक्षात्सम्बन्धेन तद्विवक्षणाद्, एतच्चाग्रे स्वयमेव वक्ष्यते,
वृत्तिवञ्चात्र वाच्यताघटकसम्बन्धेन विवक्षणीय, नातः सस्थान
स्य कालिकादिसम्बन्धेन गवादी सत्त्वेऽपि तत्रातिव्याप्तितादवस्थ्यम्,
वृत्तिवपदेन सम्बद्धत्वस्य विवक्षणीयतया गम्यादिधातूनां प्रवृत्तिनि-
मित्तसयोगादेरनुकूलत्वादिसम्बन्धेन वृत्तिवविरहेऽपि न क्षति, पशु-
पदस्य त्वेत्नमते लोमवह्नाङ्गुलविशिष्ट एव शक्ति, न तु स्वाश्रयलाङ्गुल
समवेतत्वसम्बन्धेन लोमवति नातस्तत्राव्याप्ति, यत्र बुद्धिस्यतादृश
परस्परासम्बन्धेन लोमविशिष्टस्तच्छब्देन परामृश्यते तत्र तच्छब्द-
स्य लक्षणेव न तु शक्तिरतो न तत्राव्याप्ति,

तच्छब्दस्य लक्षणा नास्ति सर्वत्रैव शक्तिरिति तु नाशङ्कनीयम्,
अवयवग्रन्थे जगदीशतर्कालङ्कारेण तच्छब्दस्यापि लक्षणास्वीकाराद्,
द्रव्यदधिपदादेर्घटदध्यादौ प्रवृत्तिनिमित्तत्वापत्ति, घटादिरूपद्र-
व्येऽवयविरूपदध्यादौ च वाच्यत्वस्य सत्त्वात् तद्वाच्यतात्मककपालादा
वयवेषु दग्नि च वृत्तेश्चातो—वाच्योपस्थिनीति । तदर्थस्तु अमान्यशक्ति
ज्ञानजन्या योपस्थितिस्तन्मुखविशेष्यताप्रकारताऽऽश्रयत्वम्, द्र-
व्यपद द्रव्यवति शक्तमिति शक्तिन्नमज्ज्योपस्थितिमादाय द्रव्यपदादे
र्घटादावतिव्याप्तितादवस्थ्याद् अमान्येति, द्रव्यपद द्रव्यवति लाक्षणि-
कमिति ज्ञानजन्योपस्थितिमादायोक्तातिव्याप्तिप्रारणाय-शक्तीति, मुख
विशेष्यताविशेषात् पशुपदादीना शक्यताऽपच्छेदकताऽवच्छेदके लो-
मादौ नातिव्याप्तिरिति ।

विषयतामात्रञ्चेति । अस्येश्वरेच्छीयविषयतात्वावच्छिन्न तत्पदज-
न्यबोधविषयत्वप्रकारकेश्वरेच्छीयविषयतात्वावच्छिन्न वेत्यर्थ ।

वस्तुमात्र एवेति । तथा च घटत्वादौ वाच्ययोपपत्तावपि सर्वेषु
पदार्थेषु सर्वेषां पदाना वाच्यत्वावपत्तिरिति भाव ।

इश्वरेच्छाया इति । अत्र पशुपदार्थो निरूपितत्व तस्य च विषयताऽऽत्मक
सम्बन्धेऽन्वय, मगवदिच्छा तु तत्तत्पदजन्यबोधीयतादृशविषयत्वेन
यमगवाहते तत्र शाब्दबोधीयतादृशविषयता प्रयुक्त इति नियमम

तत्र तत्पदशक्तिव्यपदेशनियामकः, घटपदाद् घटो बोध्य इत्येतादृशेच्छा-
याश्च घटत्वावच्छेदेन बोधविषयत्वमवगाहमानाया समवायावच्छिन्न-
बोधविषयत्वावच्छेदकत्वं घटत्वे समवायेन घटत्वावच्छेदत्वं वा वि-
षयतायाः ससर्गमर्थ्यादिया भासते,

एवञ्चाश्रयत्वसम्बन्धावच्छिन्नबोधविषयत्वमकारतानिरूपितवि-
शेष्यत्वं घटस्यावच्छेदकत्वसंसर्गावच्छिन्नघटविशेषणताऽऽपन्नबोधवि-
षयत्वस्य या प्रकारता तन्निरूपितविशेष्यत्वं घटविशेषणताऽऽपन्नबोध-
विषयत्वाशेष्यच्छेदत्वसम्बन्धेन मकारत्वं वा घटत्वस्य घटत्वे बो-

द्धीकृत्याह-घटपदारिति । इत्येतादृशेच्छायामित्यत्र सप्तम्यर्थो निरूपितत्व
तस्य च भासत इत्यत्र भासधात्वर्थविषयतायामन्वय, घटत्व इत्यत्र
सप्तम्यर्थो विशेष्यत्वम् अस्यापि निरूपितत्वसम्बन्धेन भासधात्वर्थे
ऽन्वय, भासत इत्यत्रात्प्यतायं आश्रयत्वरूप कर्तृत्व तस्य चाव-
च्छेदकत्वमित्यत्रान्वय । ससर्गमर्थ्यादिति । सासर्गिकविषयतयेत्यर्थ, अमे-
दोऽयं तृतीयाऽर्थं तस्यापि भासत इत्यत्र भासधात्वर्थऽन्वय, तथा च
ईश्वरच्छािनिरूपितघटत्वनिष्ठविशेष्यतानिरूपितसासर्गिकविषयत्वानेद-
वद्विषयत्वाश्रयो बोधविषयताऽवच्छेदकत्वमित्यन्वयबोध, बोधविषय-
तापरेन्त परिचायक बोध्यम्,

द्वितीयपक्षे बोधविषयतायामित्यत्र सप्तम्यर्थो विशेष्यत्व तथा च
ईश्वरच्छेद्यबोधविषयतानिष्ठविशेष्यतानिरूपितसासर्गिकविषयत्वानेद-
वद्विषयत्वाश्रयो घटत्वावच्छेदत्वमित्यन्वयबोध ।

अत्र प्रथमकल्पे तादृशबोधविषयत्व घटे भासमान सन्निरूप्यता
रतन्वयेणावच्छेदकतासम्बन्धेन घटत्वे भासते,

द्वितीयकल्पे घटत्व स्वधर्मिताऽवच्छेदकके तादृशेच्छायाभासमाने
तादृशविषयत्वे समवायसम्बन्धावच्छिन्नबोधच्छेदतासम्बन्धेन तथा
भासत इति बोध्यम् ।

घटविशेषणताऽऽपन्नबोधविषयतेत्यनेन परतन्त्रा तादृशबोधविषय-
त्वनिष्ठप्रकारताकविशेष्यता न तु स्वतन्त्रेति सूचितं, तथा चाश्रय-
त्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वतन्त्रबोधविषयत्वनिष्ठप्रकारत्वावच्छिन्ना याऽऽ-
वच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नेच्छेद्यप्रकारता तन्निरूपितविशेष्यता घटत्वा-
द्विशेषणस्य शक्ति,

एवाञ्चावच्छेदावच्छेदकभावापन्नप्रकारतानिरूपितविषयतापपमेव

धरिपयतायाः संसर्गविषया भासमानेऽवच्छेदकत्वेऽवच्छेदकता-
या भासमानत्वं समवायस्येति त्रितयमेव घटपदजन्यबोधरिपयतायां
ज्ञातमुपयुज्यत इति त्रयाणां वाच्यतोपपत्तिः,

पृथग् विशेष्यविशेषणतत्ससर्गाणां शक्तिर्न तु विशेष्यभेदादिव विशु-
द्धलमातामिति, अवच्छेदकत्व इत्यत्र सप्तम्यर्थो विशेष्यत्व तस्य च
निरूपितत्वसम्बन्धेन भासमानत्वमित्यत्र भासधात्वर्थधरिपयतायामन्व-
य । अवच्छेदकत्वस्येति । अवच्छेदकत्वससर्गेण तृतीयाधोऽवच्छिन्नत्व
तस्यापि भासधात्वर्थेऽन्वय । ज्ञातमुपयुज्यत इति ।

अथात्र किमाकारक ज्ञान उपयोगि ?

अत्र नव्या - तत्तत्पदजन्यबोधीयविषयतात्वावच्छिन्नेच्छीयप्रकार-
ताकविशेष्यतानिष्ठप्रकारतानिरूपितघटादिनिष्ठमुख्याविशेष्यताक ता
दशविषयतात्वावच्छिन्नेच्छीयप्रकारत्वावच्छिन्नावच्छेदकत्वसम्बन्धा
वच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यताप्रकारक घटवादिमुरयविशेष्यकम्
इच्छीयतादशप्रकारत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितनावच्छेदकत्वनिष्ठसस-
र्गतानिरूपितावच्छिन्नत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकत्वनिष्ठाव-
च्छेदकत्वनिरूपिताधेयत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताप्रकारक समवा-
यादिविशेष्यकञ्च ज्ञान समवायेन घटत्वादिप्रकारकघटादिविशेष्यका
न्वयबुद्धौ हेतुरिति प्राहुः ।

यद्गु - घटत्वादिनिष्ठविशेष्यताकसमवायसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेद-
कत्वनिष्ठसासर्गिकविषयताकप्रकारत्वावच्छेदिका या तादशविषय-
तात्वावच्छिन्नेच्छीयप्रकारता तन्निरूपितविशेष्यतायान् घट इत्याकार-
कमेक विशिष्टवैशिष्ट्यायगादिज्ञानं हेतुरिति,

तत्तुच्छम् - परतद्ग्रन्थस्य तादशज्ञानपरत्वे "अथ घटत्वे"त्याद्यग्नि-
प्रन्धेन घटत्वविशेष्यकज्ञानस्य कारणत्वे घटत्वत्वानुपस्थितिकाले ता-
दशशाब्दबोधानुपपत्तिशङ्कनस्यासङ्गत्यापत्तेः, तत्र घटत्वादेर्विशेषण-
तया प्रवेशादिति ।

परे तु - तत्तत्पदजन्यबोधविषयतात्वावच्छिन्नेच्छीयप्रकारतानिष्ठ-
कप्रकारतानिरूपित घटत्वादिनिष्ठविशेष्यताप्रय तन्निरूपक ज्ञानमेव
हेतुः, सम्भवति च तादशज्ञान यथा घटपटमठा इत्यादौ घटत्वाद्यव-
च्छिन्नविशेष्यताप्रयनिरूपितात्रिःत्वादिनिष्ठकप्रकारतानिरूपक ज्ञान, त-
द्यदिहापि, अत्र घटत्वादौ व्यासज्यवृत्तिधर्मनिष्ठकसम्बन्धावच्छिन्ने

घट्टत्वसंसर्गेषु सङ्केतविषयतानां मियो वैलक्षण्येऽपि तान्नि-
रूपकबोधानिष्ठाविषयताया ऐक्याच्छक्त्यैक्यप्रवादो; न तु सङ्केतैक्यात्,
शक्तशक्त्यावच्छेदकभेदेनापि शक्तिभेदानुपपत्तेः भगवत्सङ्केतस्या-
भेदात्, तदंश आश्रयत्वसम्बन्धावच्छिन्नबोधविषयत्वप्रकारतानिरू-
पितसङ्केतविषयताऽवगादिज्ञानस्यैव पदार्थान्तरान्वयबोधोपयोगित्व-
विति शक्तिभ्रमं विना न पदार्थताऽवच्छेदकै पदार्थान्तरान्वयः,

कप्रकारता; प्रकृते त्वस्यासज्यवृत्तिधर्मनिष्ठा विभिन्नसम्बन्धावच्छि-
न्ना, तादृशसम्बन्धाश्च—स्वनिरूपिताविशेष्यत्वस्वावच्छिन्नप्रकारताकवि-
शेष्यत्वस्वावच्छिन्नप्रकारताऽवच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकत्वस्वरूपा-
स्यान् विज्ञेय इति ध्येयमिति वदन्ति ।

नन्वेतावता सङ्केतविषयतानामेव शक्तित्वमायातं, सा च पदार्थ-
तदवच्छेदकादिभेदेन विभिन्नेति कृतस्त्रिष्येका शक्तिरिति प्रवाद्यो
पपत्तिरित्याशङ्क्या ? समाधत्ते—घट्टत्वेत्वादि । तत्रित्येति । सङ्केतनि-
रूपकेत्यर्थः । बोधविषयतायाः=बोधनिष्ठविषयतायाः,

शक्त्यैक्यवाद इति । उपपद्यत इति शेषः, तथा चैका=एकनिरूपिका,
साक्षात्पुत्रम्परासाधारणनिरूपितत्वसम्बन्धेनैकत्वविशिष्टा वेत्यर्थः ।

हृद्योदिनाःताऽर्धकशब्दानां शक्यताऽवच्छेदकैक्येऽपि विश्रुत्व-
सिंहत्वादिशक्यताऽवच्छेदकभेदेन शक्तिभेद इत्यत उक्तं—शक्त्येति ।

ननु घट्टत्वादावपि शक्तिस्वीकारे तेषां पदार्थस्यैक्यरूपपदार्थान्वये
घट्टो नित्य इत्यादितोऽप्यन्तानामन्वयबोधः स्यादित्यत आह-
तरत्वं इत्यादि । शक्त्येति । एवकारिणावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नबोध-
विषयत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितसङ्केतविषयतावगादिज्ञानादेव्यवच्छेदः,
पदार्थान्तरान्वयबोधोपयोगित्वं मित्रवृत्तुपस्थापितार्थान्वयबोधोपयोगि-
त्वं, तेन गच्छतीत्यादी त्रिभुवस्थाप्यसंमान्यवादिनं तदुपस्थाप्यताऽ-
वच्छेदककृतित्यादायन्ययः, शक्तिभ्रमं विना=भ्रमात्मकतादशाज्ञानं विना,
न पदार्थताऽवच्छेदक इति । घट्टश्च प्रायिकाभिप्रायेण, तेन पञ्चत्वादी तृजा-
सुपस्थाप्यताऽवच्छेदककृत्यादी पाकादेरुपवेऽपि न शक्तिः,

अथ कृत्य इत्येते पदार्थताऽवच्छेदकै पदार्थान्तरान्वयापत्तिः ? यद्वा-
रणाय तादृशकार्यकारणमापकत्वनम्,

न च यत्र घट्टत्ये नित्यस्य लोम्नि पद्भुमेदस्यावाधितस्य योग्यता-
ज्ञानं तात्पर्यज्ञानं तदवच्छिन्नं शक्तिःप्रदाद् घट्टत्यावच्छिन्नस्य लोमा-

वच्छिन्नस्य घोपस्थितिश्च वृत्ते तत्र घटो नित्य पशुर्न पशुरित्या
दिवाक्याद् घटत्वेऽभेदेन नित्यस्य लोमिन् च पशुभेदस्यान्वयबोध
स्यादिति वाच्यम् ?

तादृशबोध प्रति घटत्व नित्य लोम न पशुरित्याद्याकाङ्क्षाज्ञानस्यैव
कारणतया तद्विरहादेव तादृशापत्तेरसम्भवाद्,

ननु यत्र घटपदस्य घटत्वे पशुपदस्य वा लोमिन् शक्तिप्रमो लक्ष
णाग्रहो वाऽस्ति, तत्रेतरकारणसदृशत्वात् तादृशवाक्याद् घटत्वे नित्य
स्य लोमिन् वा पशुभेदस्यान्वयबोधजननेन तादृशबोध प्रत्यप्याका
ङ्क्षाज्ञानात्मकस्य तादृशवाक्यज्ञानस्य कारणताया वस्यत्येनोक्तस्य
ले तादृशापत्तिर्भवत्येवेति चेद् ?

न-तत्र तादृशशक्तिप्रमादिजन्याया लक्षणाग्रहजन्याया वा घट
त्वादेवपस्थितेरसत्त्वेन तादृशापत्तरयोगाद्,

यादृशयादृशकारणसत्त्वे कुत्र चित् कार्यमूत्पद्यते तादृशकारण
स्नोमस्यैव कार्यापादकत्वनियमादिति चेद् ?

मैत्रम्—यस्मोदतद्रूपन्यस्यायम्भाव—उपस्थितेर्हेतुताया मुत्पद्यि-
शेष्यत्वादिरूपविषयताविशेषस्याप्रवेशेन तद्वर्त्मप्रकारेण तद्विषयक
शा इ प्रति शक्तिग्रहन्यतद्वर्त्मप्रकारेण तद्विषयकोपस्थितित्वेनैव हे
तुत्व यदि वाच्य, तथा च घटादिपदाना घटत्वादी शक्तिप्रमाद्यधीनघ
टवाद्युपस्थितेरेपि घटत्वादिविषयकावयबोध प्रति शक्तिज्ञानजन्य
घटत्वादिविषयकोपस्थितित्वेनैव हेतुतया घटत्वमिच्छिते शक्तिग्रहाद्य
धीनघटादिविषयकोपस्थितेर्घटवादिविषयकतया तादृशकारणतावत्त्वे
न शक्तिग्रहाद्यधीनघटत्वादिप्रकारकघटाद्युपस्थितिकाल इतरका
रणसत्त्वे तादृशापत्तिर्दुर्वारैव, कारणताऽवच्छेदका याव तो धर्मा
प्रत्यक तद्वर्त्ममिच्छिन्नवत्किञ्चिद्व्यक्तीना सत्त्वस्यैव कार्यात्पादक
त्वनियमेन तदापादकत्वाद्,

अथ स्यान्निष्करणादिषु तत्तच्छादशोधन्यत्त्वापत्तिवारणाय तत्त
च्छादव्यक्ति प्रति शक्तिज्ञानजन्यतत्तुपस्थितिश्चक्तिरेत हेतुताया
व्यवस्थित्येन शक्तिप्रमाद्यधीनतुपस्थिति-यत्तेस्तदानीमसत्त्वेन न
तदापत्तिरिति चेद् ?

यदि तत्तद्व्यक्तित्वस्य कार्यताऽवच्छेदकवकल्पेत् तदा तद्व्य
क्तित्वावच्छिन्न प्रति कारणमय तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नमापादयति तदेव
न प्रयोजनविरहाद्,

अथ वा मरुतु तद्व्यक्तित्व कार्यताऽवच्छेदक मा वा, तथाऽपि

तत्र घटत्वाधिधर्मिकघटादिभेदप्रकारकाद्यन्यवृद्धित्वरूपसामान्य
धर्मावच्छिन्नस्यापत्तेर्दुर्बारात् सामग्रीसत्त्वात् तत्र तद्याक्तिकारणा-
नपेक्षणाद् अन्यथाऽन्यव्यतिरेकदर्शनादिना सामान्यधर्मावच्छिन्न-
प्रति सामान्यधर्मावच्छिन्नस्य कारणताग्रहो न स्याद् यस्मात् यस्य
व्यतिरेके इष्टचरेभ्य इतरकारणेभ्यः कार्योत्पत्तिर्नाचलोक्यते जायते
चेत्तद्यद्येव कार्यं प्रति कारणं न स्याद् एतत् कार्यमवश्यमुत्प-
द्येतेत्यापत्तिस्तदा तत् कार्यं प्रति तस्य कारणत्वं परिच्छिद्यते,
यस्य व्यतिरेके तादृशापरसकलेत्यादितर्कदीधितेरपि तत्रैव तात्पर्य-
बोधं, तत्र यदीतरकारणमध्यं तद्याक्तिरूपकारणमप्यपेक्ष्यते तदा
यदाहिव्यक्तिसत्त्वे महानसादौ धूमोत्पत्तिरवलोकिता; अन्यत्र तद्गृह्य
केरसन्वेन तदापत्तेरसम्भवः स्यादत एवानुमितिनाशकालेऽनुमित्यु-
त्पादो दुर्वार एवेति दीधितेरपि सङ्गच्छते,

घस्तुतस्तु यत्र यत्र स्थले यद्यच्छरीरावच्छेदेन पदार्थताऽवच्छेदक-
धर्मिकशक्तिस्त्रमादिजन्यपदार्थताऽवच्छेदकोपस्थितिघटितसामान्येक-
दैव समबहिता न तु तत्पूर्वं तत्परतो वा; तत्तच्छरीरावच्छेदेनात्मनि
पदार्थताऽवच्छेदकाभ्यवयोश्च एकैक एव, तत्तच्छाब्दबोधव्यक्तिं प्रति
तु तत्तच्छरीरव्यक्तेरेव कारणत्वं कल्प्यते नान्यस्य तत्र तत्र तद्धर्म
विशिष्टधर्मिकशक्तिप्रहायधीनोपस्थितिघटिततादृशसामग्रीतः पदार्थ-
ताऽवच्छेदक इतरपदार्थान्वयबोधापत्तिर्वन्तेति,

यस्तु-तादृशपारमार्थिककारणकूटाभावादेव न तादृशोधापत्तिरित्ये-
तद्ग्रन्थस्य तात्पर्यं न त्वोत्तरिककार्यकारणभावकल्पनया तादृशाप-
त्तिवारणे तात्पर्यम्;

तदसद्-उक्तापत्तेरवारणाद्, नतिसम्भवे ग्रन्थस्य यथाश्रुतार्थप-
रित्यामानर्हत्वाच्चेति,

अथ कीदृशकार्यकारणभावः कल्पनीयो येन न तदापत्तेरिति ?
अथ नव्याः-किञ्चित्प्रकारतानिरूपिता योपस्थित्यप्रयोज्या सांसारि-
कविषयता तन्निष्पत्तितत्पदार्थनिष्ठविशेष्यताशालिशब्दत्वावच्छिन्नं प्रति
किञ्चित्पदजन्यबोधविषयत्वनिष्ठाप्रत्यक्षसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपि-
तेच्छीयविशेष्यत्वनिष्ठप्रकारताकतत्पदार्थनिष्ठविशेष्यताशालिज्ञानत्वेन
तादृशविशेष्यतासम्बन्धेन शब्दं प्रति तादृशविशेष्यतासम्बन्धे
नोपस्थितित्वेन या हेतुता याच्या, अत एव पशुर्वापतीत्यादौ
लोमनिष्ठविशेष्यताया उपस्थितिप्रयोज्यसांसारिकविषयतानिरूपितत्वेन
न क्षतिरित्याहुः ।

यत्तु-तदंशे सङ्केतमुख्यविशेष्यताग्रहस्तत्रैतरान्वयबोधमयोजको-
लोमादिमान् पशुपदाद्बोद्धव्य इत्याकारकसङ्केते लोमाद्यंशे बोधाविप-
यतायाः प्रकारत्वेऽपि लोमादेर्धर्मविशेषणताऽऽपन्नस्यैव तादृशविपय-
ताविशेष्यत्वं; न तु मुख्यविशेष्यत्वमतो न लोमादौ पदार्थान्तरा-
न्वय इति,

तत्र-लोम पशुपदजन्यबोधविपयताऽवच्छेदकं भवत्वित्याद्याधु-
निकसङ्केतविपयतादवच्छेदकतासंसर्गावच्छिन्नतादशबोधविपयत्वप्र-
कारताकमुख्यविशेष्यं लोमेति ज्ञानाल्लोमादिमुख्यविशेष्यकशब्द
बोधानुदयेनाश्रयत्वसम्बन्धावच्छिन्नत्वेन तादृशबोधविपयत्वप्रकार-
ताऽवगाहिताया अवरयं निवेशनीयत्वात्, तत्र च लोमावच्छिन्नविप-
यकबोधस्यैव सङ्केतविपयतया ग्रहेणान्यादृशबोधोत्पत्तेरनुभवविरुद्ध-
तयेष्टापत्तेरयोगात् तादृशविशेष्यतायां मुख्यत्वनिवेशे प्रयोजनाभावाद्,

एवञ्च पदार्थः पदार्थेनान्वेति न तु पदार्थैकदेशेनेत्यन पदार्थत्वं-
बोधविपयताऽऽश्रयत्वेन सङ्केतविपयत्व, तदेकदेशत्वञ्च बोध-

यत्विति । विशेष्यताया मुख्यत्व प्रकारत्वानवाच्छिन्नत्व, प्रकारत्वेऽपी-
ति । अवच्छेदकतासम्बन्धनेति शेष,

न तु मुख्यविशेष्यत्वमिति । पारतन्त्रीयतादृशविशेष्यतायाः स्वातन्त्री-
यतादृशप्रकारत्वावच्छिन्नत्वादिति भाव ।

ईद्वरसङ्केतस्य तादृशत्वे मानामावादाह—आधुनिकेति । सङ्केतेति ।
लोम, अवच्छेदकतासम्बन्धेन पशुपदजन्यवाधीयविपयतावद्भवत्वित्या-
कारकेत्यर्थ । तनेति । तादृशसङ्केतग्रहोत्तादृशबोध इत्यर्थः । सप्तम्यर्था-
विपयत्व तस्य चेष्टापत्तावन्वय, एवञ्च=सङ्केतीयमुख्यविशेष्यत्वस्येत-
रपदार्थान्वयप्रयोजकत्वे च,

ननु स्वमते लोम पशुपदजन्यबोधविपयत्वनिष्ठावच्छेदकत्वसम्ब-
न्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितसङ्केतीयमुख्यविशेष्यताकमिति ज्ञानाल्
लोमांश इतरपदार्थान्वयवारणेऽपि लोमविशिष्टाश इतरपदार्थान्वया-
नुपपत्ति, तदृश आश्रयत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताकविशेष्यत्वस्या
मानादिति चेद् ?

न-यतो लोमघत पशुपदजन्यबोधाविपयत्वनिष्ठाश्रयत्वसम्बन्धा

विषयताऽऽवच्छेदत्वेन तथात्वरूपं, तदेव च शक्यताऽऽवच्छेदकत्व-
मित्यवधेयम् ।

अथ घटत्वाद्युपलक्षितं द्रव्यपदशक्त्यवगाहिप्रमातो घटत्वादिप्र-
कारकस्य घटादिपदशक्तिप्रमातः कालिकादिसम्बन्धेन घटत्वादि-
प्रकारकस्य च शाब्दबोधस्य वारणाय तत्सम्बन्धेन तद्धर्मप्रकारकशा-
ब्दबोधं प्रति तत्सम्बन्धेन तद्धर्मविशिष्टांशे तत्पदवाच्यत्वावगाहि
ज्ञानं कारणं वाच्यम्,

विशिष्टांशे तत्पदवाच्यत्वावगाहित्वञ्च विशेषणीभूततद्धर्मत-
त्सम्बन्धतद्धर्म्यंशे तदवगादित्वरूपं वाच्यं; न तु तेन सम्बन्धेन
तद्धर्मं धर्मिणोऽवच्छेदकीकृत्य तदवगाहित्वमात्रम्,

घटत्वादिकं धर्मिणोऽवच्छेदकीकृत्य द्रव्यादिपदशक्तिज्ञानस्यापि
कालिकादिसम्बन्धेन घटत्वादिकं धर्मिणोऽवच्छेदकीकृत्य घटादीं
घटादिपदशक्तिग्रहस्यापि च प्रमात्वेनोक्तातिप्रसङ्गावारणाद्, एवमपि

वच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वप्रकारकज्ञानस्य तज्जन्योपरिगतेञ्च
सरव उक्तज्ञानसत्त्वेऽपि लोमवतीरपदाद्यन्वये याधकामावात् ता-
दशबोधो भवत्येव, तादृशज्ञानजन्यलोमवदनुपरिधितौ तु तत्कारण-
विरहादेव न तदुत्पत्तिः,

व्यतिमतेऽपि तादृशोपरिधितिकाल एव दोषं दत्तवामिति न
कोऽपि दोषः,

एतेन बाधसदृशानानुसन्धानवत् केवाञ्चित् तदुपपादनान्तरप्रया-
सो विकल एवेति ध्येयम्,

ननु तथाऽपि पशुपदं पशुं बोधपरिवर्त्यादियाद्यकत्वज्ञानात् पशुवा-
दाधितरपदार्थान्वयो न स्यात् तदंश आश्रयत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रका-
रताक्तविशेष्यत्वज्ञानविरहादिति चेत् ?

न-अस्माच्छब्दाद्यवमर्षां बोधव्य इत्युत्तरकल्प एव भट्टाचार्य-
स्य निर्भरत्वात्, शाब्दमणौ मिथेन तथैव लिखितत्वाच्च,

विषयत्वसम्बन्धावच्छिन्नतादृशोऽङ्गीयप्रकारताप्रकारकज्ञानस्या-
पीतरान्वयबोधप्रयोजकत्वकल्पमाक्येति ।

आशङ्कते-भवेति । घटत्वाद्युपलक्षिते=घटत्वाद्याधये, तदवगाहि-
० १० वा०

घटत्वांशे निर्द्धर्मिताऽवच्छेदककात् प्रमेयत्वादिधर्मिताऽवच्छेदककाच्च
घटादिपदीनरूपितवाच्यताग्रहात्तत्प्रकारकबोधवारणाय स्वरूपतो घ
टत्वादिप्रकारकबोधे घटत्वत्वावच्छिन्नधर्मिकवान्यत्वग्रहापेक्षोपेया,
तथा च घटत्वत्वाद्यनुपस्थितिदशायां घटादिपदाच्छब्दबोधो
नुपपत्तिः,

न च तदंशे घटादिवाचकताज्ञानमेव शाब्दबोधहेतुः ; एवञ्च स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारकबोधे वाचकत्वांशे स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारकज्ञानस्यैव हेतुत्वमिति घटादिपदजन्यबोधे घटत्वत्वाद्यनुपस्थितेर्नापेक्षेति वाच्यम् ?

एवमपि घटादिपदांशे समवायवाचकताप्रकारकज्ञानस्य शाब्दबोधे घटत्वादिसम्बन्धतया स्वरूपतः समवायभानप्रयोजकताया-
त्वङ्गमिति । वाच्यत्वाद्यवगाहित्वरूपमित्यर्थः । भावमिति । भावपदन
घटत्वाद्यंशे वाच्यत्वावगाहत्वाव्यवच्छेदः । एवमपत्तिः । घटत्वादित्रि
तये वाच्यत्वावगाहित्वज्ञानस्य हेतुत्वस्यत्यर्थः ।

निर्द्धर्मिताऽवच्छेदकेति । घटादिपदजन्यबोधविषयत्वनिष्ठावच्छेदकत्व-
सम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताकविशेष्यतावदित्याकारकादित्यर्थः,

तादृशविशेष्यत्वनिष्ठप्रकारताकविशेष्यतावच्छिन्नविशेष्यताशालिज्ञानत्वेन हेतुत्वे चाह—प्रमयत्वादाति । प्रमेय घटादिपदजन्यबोधविषयत्वनिष्ठावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताकसङ्केतीयविशेष्यतावदित्याकारकादित्यर्थः ।

वाचकतद्ज्ञानमेवेति । तसम्बन्धेन तद्धर्मप्रकारकशाब्दप्रति तसम्बन्धावच्छिन्नतद्धर्मनिष्ठप्रकारताशालिशाब्दजनयत्वित्याकारकसङ्केतीया या तद्धर्मनिष्ठाधेयत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताकतसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतात्वावच्छिन्नविषयताकबोधनिष्ठविषयताकजनकत्वनिष्ठप्रकारताकविशेष्यता, तत्प्रकारकपदविशेष्यकज्ञान हेतुः,

द्वितीयेच्छाश्लेषेऽपि तादृशेच्छेदीया या घटत्वनिष्ठविशेष्यतानिरूपितावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्ना बोधविषयत्वनिष्ठा प्रकारत्वावच्छिन्ना प्रकारता तन्निरूपितबोधनिष्ठविषयताया परम्परया निरूपकत्वप्रकारकपदविशेष्यकज्ञान हेतुः,

तत्र प्रथम आधेयत्वसम्बन्धेन प्रकारत्वांशु, द्वितीये तु विशेष्य-

वाच्यतया समवायैवाचकताज्ञाने वाचकताज्ञे समवायादेः स्वरूपतः प्रकारत्वासम्भवेन समवायत्वादिप्रकारैर्णव तज्ज्ञानस्योपगन्तव्य-
तया तदनुपस्थितिदशायां घटादिपदाच्छाद्वबोधानुपपत्तेः,

तथा च केन रूपेण तत्र शक्तिधीहेतुता ?

अत्रोच्यते—तत्सम्बन्धेन तद्दर्मप्रकारकशाद्वबोधे तत्सम्बन्धावच्छिन्नतद्दर्मनिष्ठावच्छेदकताकस्वजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितेच्छाविशेष्यतात्वावच्छिन्नसंसर्गकतत्सम्बन्धावच्छिन्नतद्दर्मनिष्ठाभिर्षताञ्चछेदकताकपदप्रकारकज्ञानत्वेन विषयताविशेषसंसर्गकार्यविशेष्यकशक्तिज्ञानस्य हेतुता,

ईदृशशक्तिग्रहे च सम्बन्धघटकनपैवावच्छिन्नत्वांशे समवा-

यांशे घटत्वादे प्रकारतया मानात् स्वरूपतस्वरत्सम्भवात्, जातेः स्वरूपतः समवायेनैव मानमिति त्वनुबन्धवसायादौ व्याभिचारेण वक्तुमशक्यमिति भावः,

प्रकारत्वासम्भवेनेति । समवायस्य जात्यखण्डोपाध्यतिरिक्तत्वादि ति ह्ययम् । तदनुपस्थितिदशायां=समवायत्वानुपस्थितिदशायाम्, सिद्धान्तयति—अत्रोच्यते इत्यादि । स्वप्नेति । स्वप्ने घटादिपदपर- हेतुतेति । तत्सम्बन्धावच्छिन्नतद्दर्मनिष्ठाप्रकारताकशाब्दबोध प्रति तत्सम्बन्धावच्छिन्नतद्दर्मनिष्ठावच्छेदकताकविषयतानिष्ठा या स्व निष्ठा निरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नविषयतानिरूपितजन्यतानिष्ठाविषयता- निरूपितबोधनिष्ठाविषयतानिरूपितविषयतात्वावच्छिन्नप्रकारता तन्निरूपितसङ्गतीयविशेष्यतासम्बन्धेन घटादिपदप्रकारकतत्सम्बन्धावच्छिन्न तद्दर्मावच्छिन्नार्थनिष्ठाविशेष्यताशालिज्ञानत्वेन हेतुतेत्यर्थः । स्वप्न- घटादिपदपरम्,

एवञ्च यथाभुतस्वजन्यबोधविषयतानिषेधे घटपटपत्रोमयजन्य- घटपटोमयविषयकसमुहालम्बेनज्ञानमादाय स्वजन्यबोधीयघटत्वावच्छिन्नविषयतानिष्ठाच्छीघ्रप्रकारताकविशेष्यतासम्बन्धेन घटपदयान् पट- इति ज्ञान धृत्वा नातिप्रसङ्गः,

सम्बन्धघटकेत्येति । तथा च ससर्गोऽंशे विशेषणस्य विशेषणत्वा- र्थविषयता स्वाक्रियते; न तु प्रकाररूपम्, उपस्थितेः प्रकारतां प्रति प्रयोजकत्वादिति भावः ।

यभानात्, स्वरूपतोऽपि तस्य तथाभानसम्भवेन समवायत्वोपस्थि-
तेर्नापेक्षेति सामञ्जस्यम् ।

द्रव्यपदाद् द्रव्यं योद्धव्यमित्याकारताप्रयोजकद्रव्यपदजन्यबो-
धविषयत्वीयभगवदिच्छामकारता न घटत्वावच्छिन्नविषयत्वनिष्ठा;
अपि तु द्रव्यत्वावच्छिन्नविषयत्वनिष्ठेति द्रव्यपदजन्यबोधीयघट-
त्वावच्छिन्नविषयत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितभगवदिच्छाविशेष्यतात्वाव-
च्छिन्नसंसर्गेण घटत्वावच्छिन्नविशेष्यकद्रव्यपदप्रकारज्ञानं संसर्ग-
ताऽवच्छेदकघटकघटत्वावच्छिन्नत्वांशे भ्रमः,

न च द्रव्यपदजन्यविभक्त्युपस्थापितकत्वादिप्रकारकद्रव्यत्वा-
वच्छिन्नविशेष्यकबोधीया यैकत्वावच्छिन्नद्रव्यत्वावच्छिन्नविषयता सा-
ऽपि द्रव्यपदजन्यबोधीयद्रव्यत्वावच्छिन्नविषयतात्वेन भगवदिच्छा-
विषयः, एवञ्च द्रव्यपदजन्यबोधीयैकत्वावच्छिन्नविषयत्वप्रकारतानि-
रूपितभगवदिच्छाविशेष्यतासम्बन्धनकत्वादिमतो द्रव्यपदवत्त्वाद्

स्वरूपत इति । जात्यखण्डोपाध्यतिरिक्तपदार्थस्य प्रकारतयैव स्य-
रूपतो भानानङ्गीकारादिति हृदयम् ।

इवाधरतेति । तादृशशब्दजन्यबोधीयविषयतैकरूपविषयता, ता-
दृशशब्दोच्चारणप्रयोजकरुबोधयिषीयविलक्षणविषयता वेत्यर्थः, त-
था च तादृशवाक्येन द्रव्यपदजन्यबोधीयद्रव्यत्वावच्छिन्नविषयतावद्
द्रव्यमित्याकारिकेच्छैवामिलयत इति भावः ।

भ्रम इति । तदभाववन्निष्ठविशेष्यतानिरूपिततन्निष्ठाविशेष्यताक-
त्वरूपप्रमत्त्वावच्छिन्न इत्यर्थः । न चेति ।

न च द्रव्यप्रैकत्ववदिति शानीयद्रव्यत्वावच्छिन्नविशेष्यताया एक-
त्वप्रकारतानिरूपितत्व न त्वेकत्वावच्छिन्नत्व कुत एतत्सङ्गतिरिति
वाच्यम् ?

विशेष्यतायाः प्रकारवच्छिन्नत्वमभ्युपेय तथोक्तत्वात्, तत्र हेत्वा-
भासे स्थयमेव प्रत्यक्षमणौ चोक्तम् ।

के चिन्तु—द्रव्यं गगनामित्यादिवच्यजन्यगगनप्रकारतानिरूपितैक-
त्वद्रव्यत्वोभयधर्मावच्छिन्नविशेष्यताशालिज्ञानमादाय तदुक्तमित्याहुः।
द्रव्य घट इत्यादिवच्यत एक्यचनेनैकत्वोपस्थातिकाल एकत्वेन

द्रव्यपदादध्रान्तस्य पदान्तरानुपस्थितकत्वप्रकारेणापि शास्त्रबोधम-
सङ्गो दुर्वार एवेति वाच्यम् ?

तादृशविशेष्यतात्वेन तस्य सम्बन्धत्वानुपगमाद्,

अथ या तत्पदजन्यतद्दर्म्मप्रकारकशाब्दबोधे तद्दर्म्मावच्छि-
न्नत्वावच्छिन्नत्वेन स्वजन्यबोधविषयत्वप्रकारताऽवगाहितादशप्रकार-
तानिरूपितविशेष्यतासंसर्गकपदप्रकारकं ज्ञानं हेतुः,

एवञ्चैकत्वादिप्रकारकद्रव्यादिपदजन्यबोधजनकशक्तिग्रहेण द्र-
व्यादिपदजन्यबोधविषयत्वीयद्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नत्वावच्छिन्नत्वविशिष्ट-
भगवद्विच्छापकारतायां बाधितस्यैकत्वावच्छिन्नत्वावच्छिन्नत्वस्याव-
गाहनात् तस्य भ्रमत्वम्,

द्रव्यबोधस्यैकत्वावाद्—पदान्तरानुपस्थितकत्वेति । प्रयत्न इति । द्रव्यगुणः
शब्द इत्यादावित्यर्थः ।

तादृशविशेष्यतात्वेनेति । जन्यबोधार्थैकत्वावच्छिन्नप्रविषयताप्रकारता
निरूपितभगवद्विच्छाविशेष्यतात्वेन । तस्येति । द्रव्यपदजन्यबोधार्थ-
द्रव्यत्वावच्छिन्नप्रविषयताप्रकारतानिरूपितभगवद्विच्छाविशेष्यत्वस्यै-
त्यर्थः, द्रव्यपदत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वेनेति शेषः, तेनैकवचनान्मादि-
पदजन्यतादृशबोधमादाय तादृशविशेष्यत्वस्यैकत्वावच्छिन्नप्रव्यष्टित-
तादृशविशेष्यतात्वेनैकवचनादेः संसर्गत्वेऽपि द्रव्यादिपदस्य तत्प्रति-
योगित्वाभावेन तस्य तत्संसर्गावगाहने ज्ञानस्य भ्रमत्वमलोक्यं-
वेति भावः ।

तुभ्यस्तु दुर्ज्ञेय इति न्यायेनाद्—अथ वेति । तद्दर्म्मावच्छिन्नत्वावच्छिन्ने-
ति । तथा च यदो घटपदजन्यबोधार्थैकत्वावच्छिन्नप्रविषयतावान्
भवतिव्याप्याकारक एव भगवत्सङ्केतो बोधविषयत्वान्ने तत्तद्दर्म्माव-
च्छिन्नत्वावगाही शक्तिरिति; सा च द्रव्यपदजन्यबोधार्थविषयतायामे-
कत्वाद्यवच्छिन्नत्वस्यैऽपि न तद्रूपेण तामवगाहते इति,

एवञ्च तत्पदजन्यतद्दर्म्मप्रकारकशाब्दं प्रति तद्दर्म्मावच्छिन्नत्वाव-
च्छिन्ना या स्वजन्यबोधार्थविषयतात्वावच्छिन्नप्रकारता; तन्निरूपितेच्छा-
विशेष्यतासम्बन्धेन तत्तत्पदप्रकारकार्यविशेष्यकज्ञानं हेतुरेवं स-
म्बन्धांशेऽपीति ।

यत्तु-पदार्थीशे घटत्वादेः शाब्दबोधप्रकारतायां तदशे तत्तत्पदशक्तताऽवच्छेदकत्वमेव प्रयोजकं, शक्यताऽवच्छेदकत्वञ्च तत्पदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपिताविशेष्यताऽवच्छेदकत्वं; न तु बोधविषयताऽवच्छेदकतया सङ्केतविषयत्वरूप विशेषणविधया वाच्यत्वं, तथा च तद्वर्त्मप्रकारकशाब्दबोधे तद्वर्त्मावच्छिन्नत्वविशिष्टतादृशाविषयतासंसर्गकशक्तिज्ञानमेव कारणमास्ताम्,

द्रव्यादिपदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितद्रव्यत्वावच्छिन्नप्रगवत्सङ्केतीयविशेष्यतात्वेनैव सम्बन्धता न तु तादृशप्रकारतानिरूपितयत्त्वत्वावच्छिन्नविशेष्यतात्वेन, तादृशप्रकारतानिरूपितभगवदिच्छाविशेष्यतायां द्रव्यत्वादेरेषावच्छेदकत्वं न तु घटत्वादेरित्येष वा स्त्रीरुरसीयमिति नोक्तातिप्रसङ्गः, किं यत्तत्तानिमित्तस्य वाच्यत्वोपगमेन ? इति शक्यताऽवच्छेदकप्रवाच्यमेवेति दीधितिकारमतम्,

तत्र शोभनम्-एवं सति शक्तिज्ञानाधुनिकसङ्केतज्ञानयोरैकरूपेणैव हेतुत्वाद् यत्र द्रव्यपदाद् गुणवत्त्वादिना द्रव्यं बोद्धव्यमित्या-

दीधितिकारमत दृशयितमुपन्यस्यति—इति ।

विधयताऽवच्छेदकत्वमिति । ईद्वरेच्छीयविशेष्यताऽवच्छेदकत्वमित्यर्थं, बोधविषयताऽवच्छेदकत्वेति । अत्र विषयतानिरूपितत्वतृतीयाऽर्थं, तस्य च सङ्केतविषयत्वेऽन्वय । तादृशेति । तापदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपिताविशेष्यतेत्यर्थं, तथा च तद्वर्त्मावच्छिन्नप्रगवत्तादृशाविशेष्यतास्योभयवर्त्मावच्छिन्नसंसर्गतादृशशक्तिज्ञानमेव हेतुरिति ।

एकमेव हेतुवदिति । लाघवात् कारणताऽवच्छेदक ईद्वरीयत्वस्याप्रयत्नेन हेतुताना तुल्यरूपताया अनुभवसिद्धावादात्यर्थं,

एतत्तु शक्त्याधुनिकसङ्केतयोरर्थवत्त्वज्ञानेन मित्राकारकतयैकरूपेण हेतुत्वादिपदसङ्केतमित्यपि परास्तम्,

एवञ्चाधुनिकसङ्केतपि तद्वर्त्मप्रकारकशाब्दबोधे पदजन्यबोधविषयत्वनिष्ठप्रकारतासङ्केतावतद्वर्त्मावच्छिन्नप्रविशेष्यतासम्बन्धेन पदप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुत्व वाच्यमिति भाव ।

एतन्न इति । अत्र सूत्रायाऽर्थोऽवच्छिन्नत्व, तस्य च बोद्धव्यमि

कारकाधुनिकसङ्केतीयद्रव्यत्वावच्छिन्नविषयता द्रव्ये गृहीता; तत्र ता-
दृशसङ्केतप्रहाद् द्रव्यत्वेन द्रव्यबोधोपत्तेर्गुणवत्त्वादिप्रकारकशाब्द-
बोधानुपपत्तेश्च दुर्वारत्वात् ।

इति सामान्यकाण्डः ।

त्यत्र तत्रप्रत्ययार्थतः।ऽयच्छेदकविषयतायामन्वयः ।

तादृशसङ्केतस्यैश्वरीयस्य मानामाधावाद्—आधुनिकेति । अनुप-
पत्तिः । गुणवत्त्वस्य सङ्केतीयधर्मिताऽभवच्छेदकत्वादिति भावः

यद्य भगवत्सङ्केताधुनिकसङ्केतयोरेकरूपहेतुत्वेऽपि द्रव्यपदाद्
द्रव्यं योस्तद्व्यमिति सङ्केतस्य द्रव्यपदजन्यबोधीयविषयतात्वपर्याप्त-
च्छेदकताकारककारतासङ्केतीयद्रव्यत्वावच्छिन्नविशेष्यतासम्बन्धेन द्र-
व्यपदप्रकारकद्रव्यत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिज्ञानत्वेन हेतुत्वे द्रव्य-
पदाद् गुणवत्त्वेन द्रव्यं योस्तद्व्यमित्याकारकसङ्केतीयप्रकारताया गुणव-
त्त्वावच्छिन्नत्वतादृशविषयतात्वोभयधर्मावच्छिन्नत्वेन द्रव्यपदजन्य-
बोधीयविषयतात्वेत्तरधर्मानवच्छिन्नत्वाभावेन न तदापत्तिः,

न च दीधितिकारमते पर्याप्तनिवेशस्याधिक्येन गौरवमिति वाच्यम्?
द्रव्यत्वादेर्वाच्यत्वमतेऽपि द्रव्यत्वावच्छिन्नत्वद्रव्यजन्यबोधीयवि-
षयतात्वोभयधर्मावच्छिन्नत्वस्य प्रकारतायामवश्यं निवेश-
नोपत्त्वेन गौरवानकाशाद्, अन्यथा द्रव्यपदाद् गुणवत्त्वद्रव्यत्वेन द्रव्यं-
योस्तद्व्यमित्याधाधुनिकसङ्केतप्रहाद् (द्रव्यत्वमात्रप्रकारेण द्रव्यबोधानु-
पत्तेर्न व्यमित्वापत्तेः),

न च तादृशाधुनिकसङ्केतज्ञानस्य तादृशशक्तिज्ञानकारणान्तर्भाव-
त्फलस्य नौकापत्तिर्दत्ता, अपि तु फलयत्नेन तादृशज्ञानस्य स्वतन्त्र
प्रवृत्तिमत्तकारणताकल्पनेनेति वाच्यम् ?

यस्मादापत्तिदानाय न केन चित् किमपि कल्प्यते तस्मात् फलोत्पादो-
ऽपि सविवादः, अनुसन्धेनाप्येकशेषस्य दुष्करत्वं च,

नन्वेवमपि तादृशापत्तिर्मात्रम् किन्तु दीधितिकारमते तादृशा-
धुनिकसङ्केतिप्रहाद् गुणवत्त्वादिना द्रव्यादेर्वाधाधुनिकपत्तिदोषो दुर्वार-
इति चेद् ?

न-तस्येष्टत्वाद्, द्रव्यपदाद् गुणवत्त्वोद्भव्यमित्याकारकाधुनिकस-
ङ्केतेनैव तादृशबोधोपत्त्याद्,

(1) एतदन्तर्गतं—केवलद्रव्यप्रकारबोधोपत्तेः, इति वादान्तरम् ।

अथ वा तादृशसङ्केतग्रहात् तादृशबोधस्यानुभवविषयत्वं चेद् ? अ-
 गत्या स्वजन्यबोधीयगुणवत्त्वावच्छिन्नविषयतात्वावच्छिन्नप्रकारताक-
 सङ्केतीयविशेष्यतासम्बन्धेन द्रव्यपदप्रकारकगुणवत्त्वावच्छिन्नविशेष्य-
 ताकल्लानत्वेन स्वातन्त्र्येणैव हेतुतायाः कल्पनेन तादृशसङ्केतग्रहात्तादृ-
 शबोधजननात् स्यादेवमेतदतिरिक्तकल्पने गौरवं न स्याद्, भट्टाचार्य्य-
 मतेऽपि तदकल्पनाया आवश्यकत्वाद्,

अथैवमपि तद्दर्शनप्रकारकशाब्दबोधं प्रति सङ्केतीयतादृशविशे-
 ष्यतायास्तद्दर्शनावच्छिन्नत्वेनावगाहिष्ठानमेव कारणमिति नियमो भ-
 ज्येतेति चेद् ?

न-शक्तिज्ञान एव तादृशनियमस्वीकाराद्,

न च तथाऽपि द्रव्यपदाद् गुणवद् बोद्धव्यमिति सङ्केतग्रहात् ता-
 दृशबोधस्य भट्टाचार्य्येणास्वीकारात् तादृशकारणत्वाकल्पनेन लाघव-
 मिति वाच्यम् ?

तथा सति दीधितिकारेणापि द्रव्यपदाद् गुणवत्त्वेन द्रव्यं बोद्ध-
 व्यामित्याकारकसकेतग्रहाद् गुणवद्बोधस्यानङ्गीकारेण तदकल्पनात्,
 लाघवस्य तुल्यत्वादिति यदि सूक्ष्ममीक्ष्यते, तदा दीधितिकारमत ग्रह-
 णोऽपि दूषयितुमशक्यमिति ध्येयम् ।

इति सामान्यकाण्डविवृतिः ।

अथ
सविवृतिके शक्तिवादे
विशेषकाण्डः ।

अथ पदार्थांश इव प्रकारीभूतधर्मांशेऽपि वाच्यत्वग्रहस्यापे-
क्षितत्वआकाशपदाच्छब्दाश्रयतया बोधो न स्यात् शब्दाश्रयत्वस्य
आकाशपदावाच्यतायाः सिद्धान्तसिद्धत्वाद् अतएव तद्वारणायैव
प्रवृत्तिनिमित्तलक्षणे वाच्यत्वे सतीति विशेषणोपादानमिति चेद् ?

न-शब्दाश्रयत्वस्याकाशपदवाच्यत्वमनङ्गीकर्तृभिः प्राचीनेरा-
काशपदादाकाशे तदुपस्थाप्यधर्माप्रकारकशाब्दबुद्धेरुपगमात्,
तदुक्तम्-“अस्तु वा पदादपि निर्विकल्पकमिति,” निर्विकल्प-
कत्वञ्च तदंशे तत्पदोपस्थाप्याप्रकारकत्वं; न तु तदंशे सामान्यतो-
निष्पकारकत्वं, विभक्त्युपस्थापितैकत्वादीनां तदंशे प्रकारताया-
आवश्यकत्वात्, तेन समं पदार्थान्तरस्य संसर्गानवगाहने तादृशबो-

धिद्वान्तसिद्धत्वादिति शास्त्रकाराद्यवधारणाविषयत्वादिन्वयः । तद्वार-
णयेति । शब्दाश्रयत्वे प्रवृत्तिनिमित्तत्ववारणायेत्यर्थः । तदुपस्थाप्येति । आ-
काशपदोपस्थाप्येत्यर्थः । धर्माप्रकारेति । स्वजन्यबोधीयनिरवच्छि-
न्नविषयतानिष्ठप्रकारतानिरूपितसङ्केतीयविशेष्यतासम्बन्धेनाकाशपद-
वान् शब्दाश्रय इत्याकारकज्ञानत्वेनाकाशनिष्ठनिरवच्छिन्नविषय-
ताशालिशाब्द प्रति हेतुत्वाद्यगमादिति भावः ।

तस्य इति । तत्पदशक्यांश इत्यर्थः । तदंशोपस्थाप्येति । आकाशादिप-
दोपस्थाप्यशब्दाश्रयत्वत्वर्थः ।

नन्वाकाशैकत्वयोः समूहालम्बनबोधस्वीकारे का क्षतिरिति ? अत-
च्चाह-तेनेति । आकाशेनेत्यर्थः ।

* प्राचीनपुस्तकानुरोधादप्यपकृतप्रदायानुसारतः शब्दविशेषशक्तिवारणम्भवा-
रत्नामैत एव विशेषकाण्डारम्भः ।

घस्यं शाब्दत्वासम्भवाच्च,

वस्तुतस्तु-तत्र निर्विकल्पकरूपदं तत्पदोपस्थाप्यवस्थविशेषित-
धर्मविषयकशाब्दानुभवजनकनिर्विकल्पस्मरणपरम्; अत्र एव तत्र
निर्विकल्पकरूपस्य स्मरणस्यानुपपत्तिः; अनुभवस्य स्वसमानप्रका-
रकमानस्मृतिजनकत्वादित्याशङ्क्य प्रकारान्तरेण तादृशस्मरणमु-
पपादितं मिथैः,

अत्र च मते जात्यतिरिक्तस्य तस्य स्वरूपतः पदार्थानुभवप्रका-
रत्वासम्भवादाकाशावासीत्यादौ शाब्दबोधानुपपत्तिः, अन्वयिताऽ-
वच्छेदकावच्छिन्न एव पदार्थान्तरान्वय इति नियमानुपपत्तिश्चेति
पदार्थ इव पदार्थप्रकारीभूतधर्माद्यैः शक्तिग्रहोपस्थायां गोत्वादेर्गवा-

पतद्यास्याने शब्दाश्रयत्वप्रकारकोपस्थितः स्वरूपत आकाशशा-
ब्दजननेऽनुभवपरिरोधो, निर्विकल्पकपदस्य ससर्गातवगादिज्ञानरूप
मुख्यार्थपरिग्रागतो न्यूनता च स्यादित्यत आह-वस्तुतस्त्विति । व्य-
देति । आकाशपदेत्यर्थः । तदुपस्थाप्यं यद्वस्तु-तदविशेषितधर्मी, त-
द्विषयकशाब्दानुभवजनकेत्यर्थः । प्रकृत्येति । तद्धर्मनिष्ठप्रकारता
न्यप्रकारत्वानिरूपिततद्धर्मनिष्ठविषयताशालिभ्रमणं प्रति तद्धर्म-
निष्ठप्रकारतातिरूपिततद्धर्मनिष्ठविशेष्यताशास्यनुभवने कारणता-
कल्पनेनेत्यर्थः, तादृशस्मरणश्च यदा प्रकारांशे नोद्भेदकस्य धर्म्यश-
प्योद्भेदकस्य सम्यजन तद्वै, तत्कल्पयते च फलपलादिति मिथ्या-
णामाशयः ।

अत्र च मते इति । आकाशादिपदानां स्वरूपतः शक्तिधादिमत-
इत्यर्थः । त्वेति । जातिपदमखण्डोपाध्युपलभकं, तेन जात्यखण्डोपा-
ध्यतिरिक्तमित्यर्थः । तस्य=आकाशस्य, स्मृतौ स्वरूपत आकाशस्य
प्रकारत्वसम्भवादाह-यदर्थानुभव इति । प्रकारत्वसम्भवदिति । योग्यता-
ज्ञानादीनामाकाशांशे किञ्चिद्धर्ममानं विना जननासम्भवात्, तत्र
यस्य यद्वेषेण भ्रानं तस्य तद्वेषेणैव शाब्दबोधजननादिति भावः ।

जात्यखण्डोपाध्यतिरिक्तपदार्थस्यापि स्वरूपतः कथञ्चिद्भानाङ्गी-
कारेणात्र बाधनिश्चयाप्रतिषेधतया योग्यताज्ञानस्य कारणत्वाकल्पनेन
च लक्षणया वा तदुपपादने त्वाह-अन्वयिताऽवच्छेदने । गगनमित्यादि-
वाक्यजन्यबोधानुपेक्षादिति, इष्टापत्तौ शब्दाश्रयो नैक इति बाधनिश्च-

दिपदवाच्यत्ववत् शब्दाश्रयत्वस्याकाशपदवाच्यत्वमस्त्येव,

अत एव दीधितिकृता गुणाद्विषयार्था रूपग्रन्थे "अत्रेदं तच्च-
मि"त्यादिना गोत्वादिना शब्दाश्रयत्वस्याविशेषं व्युत्पाद्य प्रकाश-
स्यमृत्तित्तिमित्तलक्षणे वाच्यत्वविशेषणस्योपादानं दूषितमेव,

प्रत्यक्षमग्निदीधितौ च पदार्थांशे गोत्वादेः प्रकारतायां शक्यता-
ऽवच्छेदकत्वस्य प्रयोजकत्वमुपगम्य शक्यताऽवच्छेदके शक्तिर्दूषितैव,
तत्रोक्तानुपपत्तिश्चिन्त्या ।

यत्तु-शक्यत्वाऽऽकाशपदाददृष्टव्यातिरिक्तद्रव्यत्वादिनाऽप्याकाश-
शबोधो भवति न तु नियमतः शब्दाश्रयत्वेनैव तथा सत्त्वाकाशाः
शब्दाश्रय इति सहयोगस्य मुख्यताऽनुपपत्तिः, प्रत्येकं नानाध-
र्मविशिष्टेष्वकाशे सत्पदस्य नानाशक्तिकल्पनं तु न सम्भवति ना-
नाधर्मावच्छिन्नैकधर्मिण्येकपदवाच्यतायाः क्वाप्यदृष्टत्वादिति
शब्दाश्रयत्वोपलक्षित एवाकाशपदशक्तिरिति प्राचीनमतमेव साधु,

उपलक्षणस्यापि विशिष्टावाचकपदजन्यशाब्दबोधे प्रकारत्वे न
किञ्चिद् वाचकम्,

न च शब्दाश्रयत्वस्योपलक्षणत्वे तस्यैवाविशेषात्ममेत्यादेरप्या-
काशपदजन्यानुभवप्रकारताऽऽपत्तिरिति वाच्यम् ?

यकाले सर्वानुभवविरुद्धस्य तादृशबोधस्यापत्तेरिति भावः ।

अत्र दीधितिकृतसम्मतिं दर्शयति—अतएवेति । शब्दाश्रयत्वस्य श-
क्यताऽवच्छेदकत्वादेहेत्यर्थः । गुणाद्विषयार्थाः=गुणप्रकाशाद्विषयव्याम् ।
गोत्वादिनेति । दृष्टान्तेनेत्यर्थः । अविशेष्यं=बुद्धानुभवयुक्तिकत्वं, व्युत्पाद्य=
प्रददर्शं, पदार्थांश इत्यत्र सप्तम्यर्थो विशेषणार्थं तस्य च प्रकारतायामि-
त्यत्राश्रयः, शक्यताऽवच्छेदकत्वस्य=सङ्केतीयविशेष्यताऽवच्छेदकत्व-
स्य, शक्तिः=पदजन्यबोधविषयत्वेन सङ्केतीयविषयत्वम्, उक्तानुपप-
त्तिः=गुणवत्त्वेन द्रव्यपदादित्वाद्यनुपपत्तिः । सहयोगत्वेति । एकार्थक-
पदत्वप्रयोगस्येत्यर्थ इति के चित् । सुदमेति । सा च शक्त्या स्वार्थ-
प्रतिपादकता, अत्राकाशपदस्य शब्दाश्रयस्य शक्यत्वस्य बोधकता न
सम्भवति-इद्वैदयताविधेयताऽवच्छेदकयोरेकमेवान्वयानुपपत्तेः, लक्षण-

तत्प्रकारकशब्दबोधे तदंशेऽनतिप्रसक्तत्वरूपशक्यताऽवच्छेदक-
त्वावगाहित्वेनोपलक्षिते शक्तिज्ञानस्य हेतुत्वादिति,

तत्र-आकाशः शब्दाश्रय इति सहप्रयोगस्य मुख्यत्वासिद्ध्या-
ऽष्टद्वयातिरिक्तद्रव्यत्वाकाशपदवाच्यत्वाद्येकतररूपेण लक्षणाया एव
ततोपगमाद्,

एवञ्च यत्र सुवर्णवहनयोग्यगवादिरूपविशेषपरसामान्यवाच-
कपदधत्तं द्रव्यं नास्ति गौर्नास्तीत्यादिकं वाक्यं प्रयुज्यते; तत्र
विशेषदर्मावच्छिन्नं लक्षणैव, विशेषदर्मस्य सामान्यशब्दावाच्यतया
शक्यता तद्रूपप्रकारबोधोपनिर्वाहाद्,

याऽऽकाशपदार्थत्वावच्छिन्नबोधकत्वेऽन्वयोपपत्तावपि मुख्यताहान्या
पत्तेरिति भावः । अतःप्रसक्तं । न च गगननिष्ठतद्व्यक्तित्वस्य शब्द-
ध्वसस्य चानतिप्रसक्ततया तत्तद्रूपेणाप्याकाशादिपदाच्छान्दबोधा-
पत्तिरिति वाच्यम् ? इष्टत्वात् । हेतुत्वादिति । एतन्मत आकाशादिपद-
जन्यबोधविषयतावान् भवत्वित्याकारक आकाशविशेष्यको भगवत्सङ्केत,
शब्दाश्रयत्वाद्यन्यानतिरिक्तवृत्तिकसङ्केतविशेष्यतासम्बन्धेनाकाश
पदवान् शब्दाश्रय इत्याद्याकारके ज्ञान हेतुरिति भावः । मुख्यत्वात्
अति । प्रमाणाभावेनेति शेषः । अष्टद्वयतिरिक्तेति । पृथिवीत्वादिप्रत्येक-
धर्मावच्छिन्नमेदाष्टवदित्यर्थः ।

ननु पदानां तत्तद्दर्मापलक्षितावाचकत्वे सुवर्णादितात्पर्येणापि
छाकैर्द्रव्यादिपदं प्रयुज्यते तत्र का गतिः ? इत्यत्र आह—एवमेति । पश्चा-
त्तमुपलक्षितावाचकत्वे चेत्यर्थः । द्रव्यान्तरवति द्रव्यं नास्तीति प्र-
योगा द्रव्यपरत्वे न सम्भवति, अपि तु सुवर्णादिपरत्वे एवेति विशेष-
सूचनाय ननुपदधत्तवाक्यमुक्तम्, एव गवान्तरवति गौर्नास्तीति
प्रयोगेऽपि बोध्यं, प्रथमे शक्यताऽवच्छेदक पदित्यज्य सुवर्णत्वाव-
च्छिन्ने लक्षणा, द्वितीये तु शक्यताऽवच्छेदकगोत्वघटितहलवहनयोग्य-
ताविशिष्टगोत्वावच्छिन्नं सति विशेषसूचनाय द्वयमुपास्यम् । बोधोपनिर्वाह
इति । तथा च तत्पदजन्यतद्दर्मपर्याप्तप्रकारताकशाब्दबोधं प्रति
तद्दर्मपर्याप्तावच्छेदकताकत्वस्वजन्यबोधोपविषयतात्वोपमधर्माव-

* यद्यपि पुस्तकान्तोषु विभेद "यदि वेत्त्यादिधेयमि"त्यन्तपाठोत्तरम् "एव
वेत्त्यादिधेयमि"त्यन्त पाठ, तथाऽपि प्रकृतयोकाऽनुशेषादेन बोधोपनिर्वाहः ।

एवं यत्र दुःखासम्भिन्नसुखत्वधानकर्मणोत्वादिविशिष्टवाचकं-
स्वर्गधेन्वादिपदं केवलसुखत्वगोत्वाद्यवाच्छिन्नतात्पर्येण प्रयुज्यते;
तत्र लक्षणैव, शक्यता प्रवृत्तिनिमित्तैकदेशं परित्यज्य न बोध इत्यनु-
भवनिर्वाहाय शुद्धतद्धर्मप्रकारकशाब्दबोधे तदन्यरूपावच्छिन्न-
त्वानवाच्छिन्नबोधविशेषविषयत्वीयप्रकारतात्वेन प्रकारताघटितसम्ब-
न्धावगाईशक्तिज्ञानस्य कारणत्वमुपगन्तव्यम् ,

शक्यताञ्चच्छेदके शक्यत्वानभ्युपगन्तुमते तादृशबोधे तद्रूपान्तरे
सद्देताधेरेष्यताञ्चच्छेदकतापर्याप्यत्रगाईज्ञानत्वेन हेतुत्वान्नोक्ता-
तिसङ्ग इति तूक्तानुपपत्त्या हेयम् ।

यदि चाकाशः शब्दाश्रयइत्यादिवाक्यस्यमाकाशपदं मुख्यमेव
निर्द्धर्मिताञ्चच्छेदककश्च नान्वयबोधः कुत्रापि, तदाऽऽकाशादिपदात्
शक्यताऽदृश्यातिरिक्तद्रव्यत्वादिना बोधनिर्वाहाय विशिष्टवाच-
च्छिन्नप्रकारताकसङ्केतीयविशेष्यतासम्बन्धेन पदप्रकारकार्याविशेष्यक-
ज्ञानत्वेन हेतुत्वादिति भावः ।

न्यूनधर्मावच्छिन्नबोधनस्यलेऽपि लक्षणामाह—एवमिति । उक्त-
स्यलवदित्यर्थः । दुःखासम्भेति । तस्यञ्च स्वाव्यवहितोत्तरत्व-
स्वावच्छेदकीमृतशरीरावच्छिन्नत्वस्वसामानाधिकरण्यात्तद्विषयसम्बन्धे-
न दुःखविशिष्टान्वयम् । शुद्धधर्मोति । तद्धर्मनिष्ठप्रकारतानि-
रूपिता सती तदन्यधर्मानिष्ठप्रकारत्वानिरूपिता या विशेष्यता
तच्छ्रालिशान्बोधं प्रति तद्धर्मावच्छिन्नत्वावच्छिन्नतादितरधर्मानव-
च्छिन्नत्वावच्छिन्नस्वजन्यबोधीयाविषयतात्वावच्छिन्नसङ्केतीयप्रकारता-
कविशेष्यतासम्बन्धेन स्वर्गादिपदवत् सुखमित्याकारकं ज्ञानं हेतुः,
हेतुता च तद्धर्मावच्छिन्नत्वावच्छिन्नत्वावच्छिन्ना सती तदितर-
धर्मावच्छिन्नत्वाभावावच्छिन्नत्वावच्छिन्ना सती अत्रज्यबोधीयाविषय-
तात्वावच्छिन्नत्वावच्छिन्ना सती सङ्केतीयप्रकारतात्वावच्छिन्ना या
विशेषणता तन्निरूपिताविशेष्यतात्वावच्छिन्नसंज्ञताकस्वर्गादिपदत्वाव-
च्छिन्नप्रकारताकसुखात्वादिधर्मावच्छिन्नविशेष्यताशालिनिष्ठत्वत्वेनेति
धेयम् ।

दीधितिकारमतेऽप्युक्तापत्तिवारणप्रकारं दर्शयति—तत्रयताञ्चच्छेदक-
इति । आकाशपदस्य स्वरूपतःशक्तिवादिनामाचार्याणां मतं परिष्क-

काकाशादिपदस्य प्रकारांशे वाच्यत्वानवगाहिशक्तिग्रहस्यैव तद्धर्मो-
चच्छिन्नविशेष्यकतत्तद्धर्मप्रकारकान्वयबोधहेतुत्वमगत्या स्वीकार्यं,
विशिष्टवाचकगवादिपदस्य च प्रकारांशे वाच्यत्वावगाहिशक्तिज्ञान-
मेव तद्धर्मप्रकारकशाब्दबोधहेतुरिति न शक्तिभ्रमलक्षणाग्रहमन्तरेण
गवादिपदाद् गोपदवाच्यत्वाद्यवाच्यधर्मप्रकारको बोधः,

आकारादिपदमिव गवादिपदमपि विशिष्टावाचकमिति भ्रम-
वतो गवादिपदाद्वाच्यधर्मप्रकारकबोधानिर्वाहाय तद्धर्मप्रका-
रशाब्दबोधे तद्धर्मसामानाधिकरण्यामात्रावगाहितपदवाच्यताञ्ज-
गाहिग्रहस्य हेतुत्वेऽपि तद्धेतुतायां वाच्यतांशे विशेषणानन्तर्भावि-

रोति—यदि चेत् । तच्च मुख्यत्वे विवादस्त्वनाय । प्रकारांश इति । स्व-
जन्यबोधीयविषयतात्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितसङ्केतीयविशेष्यतास-
म्बन्धेनाकाशपदप्रकारकशाब्दाध्यत्वावच्छिन्नाविशेष्यकज्ञातं शब्दाध्य-
यत्वप्रकारकशाब्दबोधं प्रति हेतुः,

एवं तादृशविशेष्यतासम्बन्धेनाकाशपदप्रकारकाद्द्रव्यातिरिक्त-
द्रव्यत्वावच्छिन्नविशेष्यताकज्ञानमद्द्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्वप्रकारकशाब्द-
प्रति कारणमिति ।

एवं रीत्यैव गगनकालदिकशब्देऽपि हेतुहेतुमद्भावो बोध्यः ।
गोपदवाच्यतादीति । गोपदवाच्यत्वादिकूपो योऽवाच्यधर्मः तत्प्रकारक-
इत्यर्थः । विशिष्टावाचकमितीति । किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नत्वानवच्छिन्ना या
तत्तत्पदजन्यबोधीयविषयतात्वावच्छिन्ना सङ्केतीयप्रकारता तन्निरूपित-
विशेष्यतायाः परस्परया निरूपकमितीत्यर्थः, तत्तद्धर्मसामानाधिकरण्य-
मात्रावगाहीति । अवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन गोपदवाच्यत्वादिसमानापि-
करणा या गवादिपदजन्यबोधीयविषयतात्वावच्छिन्ना सङ्केतीयप्रका-
रता तन्निरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन गवादिपदप्रकारकगोपदवाच्यवि-
शेष्यक ज्ञानं हेतुरिति भावः,*

विशेषणानन्तर्भवेति । तादृशकारणताऽवच्छेदककोटौ प्रकारत्वांशे
किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नत्वानवच्छिन्नत्वमपि विशेषणीयं; तथा च गवादि

* वस्तुतस्तु—विषयतायामेव तद्धर्मसामानाधिकरण्यमात्रावगाही शक्तिग्रहेऽत्र वाच्यो
न तु प्रकारतायामवच्छिन्नत्वपटितसामानाधिकरण्यत्वावगाही, तथा सति विषयतायास्तत्
द्रव्यकित्तानवच्छिन्नत्वानेव भ्रमत्वसम्भवेऽपि भ्रमत्वोपपादनवैवर्थात् ।

त्वावगाहित्वमप्यच्छेदकमुपैयतेऽतोऽवाच्यधर्मप्रकारकबोधहेतुगवादि-
पदशक्तिग्रहस्य भ्रमत्वनियमः, अतो नाभ्रान्तपुरुषस्य ततस्तादृश-
बोध इति बोध्यम् ।

माभाकरास्तु—धेनुपदस्य धानकर्मताविशिष्ट एव शक्तिर्न

पदजन्यबोधाया विषयतात्वावाच्छिन्नत्वाकोच्छिद्धमर्मावच्छिन्नत्वावच्छिन्न-
त्वाभावौमयधर्मावच्छिन्नसङ्केतीयप्रकारतात्वावच्छिन्नविशेषणताकवि-
शेष्यतात्वावाच्छिन्नसंसर्गताकगवादिपदत्वावच्छिन्नप्रकारताकगोपदवा-
च्यत्वाद्यवच्छिन्नाविशेष्यताकहानरत्वेन हेतुतेति, कार्यताऽवच्छेदक-
ञ्च—तादृशविशिष्टावाचकत्वज्ञानाव्यवहितोत्तरगवादिपदज्ञानजन्यगोप-
दाधत्वादिप्रकारकशाब्दत्वमतो गवादिपदानां गोपदवाच्यत्वादिधि-
शिष्टावाचकत्वधर्मजन्यतादृशशाब्दबोधे न व्यभिचारः, विशिष्टशक्ति-
ज्ञानकार्यकारणभावस्तु पूर्ववैतरेयव बोध्यः,

तत्रापि विशिष्टावाचकत्वज्ञानाव्यवहितोत्तरत्पानिवेशान्न व्यभिचार-
इति ध्येयम् ।

भ्रमत्वनियम इति । गोपदादिसङ्केतीयप्रकारतायां किञ्चिद्धर्मवच्छि-
न्नत्वावच्छिन्नत्वसत्त्वेन तदभावावगाहने भ्रमत्वमेवेति ।

शक्त्युपाधिवादिनां गुरुणां मतमुत्थापयति—माभाकरास्त्विति ।
धानकर्मताविशिष्ट एवेति । धानकर्मता च दुग्धपानकर्मता, दुग्धपानञ्च
दुग्धप्रतियोगिकविभागजनकत्वे सति दुग्धप्रतियोगिकगलाघःसंयो-
गानुकूलो यो ध्यापारस्तद्रूपं, तत्कर्मता च तादृशविभागानुयोगि-
त्वं तदाध्ययतया गवादिके कर्म; अतएव नां धयति स्तनं पिबतीत्या-
दिकः प्रयोगः,

ननु गवादिपदानां गोत्वावाधिव धेनुपदस्य धानकर्मत्वे कुतो न
शक्तिरिति चेद् ?

न-यस्माद् यद् येन विना न भासते तद्भासकसामप्रधेय तद्भासः
यति न तु तद्भासार्थं सामप्रधन्तरं, जातिस्तु व्यक्तं विना न भा-
सत इति जातिभासकसामग्री व्यक्तं भासयति; अतो व्यक्तिमाने न
सामप्रधन्तरकल्पनं, धानकर्मता च व्यक्तं विनाऽपि भासतेऽनस्त-
द्विमानसामप्रधा व्यक्तिमानसम्भवाभावात् तद्विमानार्थं धानकर्मताधि-
शिष्टे शक्तिराप्यपकी,

तु गोत्वमपि विशेषणं, गोत्वस्य शक्त्युपाधित्वेन शक्तिनिपन्त्रकत्वाद् धानकर्मत्वस्य महिष्यादिसाधारणत्वेऽपि न धेनुपदात्तद्वयोधः,

न च धेनुपदाद् गोत्वप्रकारकत्वस्यानुभविक्तया धानकर्ममहिष्यादिमति देशे धेनुर्नास्तीति विशेषदर्शनां प्रयोगस्य मुक्तयतया च धेनुपदजन्यबोधे गोत्वमानपर्ययमङ्गीकरणीयं; तथा च धानकर्मत्ववद् गोत्वेऽपि शक्तेरावश्यकतयाऽशक्यस्यापि प्रकारतया शाब्दबोधे भानोपगमे द्रव्यत्वप्रमेयत्वादेरपि प्रकारतया शाब्दबुद्धौ भानापत्तिरिति वाच्यम् ?

शाब्दबोधेऽशक्यस्य गोत्वादेः प्रकारतया भाने शक्यताऽवच्छेदकत्वस्य निवामकरत्वाद्, गोत्वस्य चाशक्यत्वेऽपि शक्यतायाप्रवच्छेदकताऽऽत्मकसम्बन्धविशेषोपगमाद् द्रव्यत्वादेश्चातयात्वेनातिप्रसङ्गविरहाद्,

एवकारस्यवच्छेद्य स्पष्टयति—न तु गोत्वमपत्तिः । विशेषणमिति । शक्ताविति शेषः,

ननु धेनुपदस्य यदि धानकर्मतामात्राधिकारिणे शक्तिस्तदा धानकर्मत्वेन कुतो न महिष्यादीनां धेनुपदशक्यत्वं न वा तद्बोध इति ? अत आह—गोत्वस्येति । शक्त्युपाधित्वमिति । सम्बन्धांतरकपशक्तिकरणस्य धर्मिताऽवच्छेदकत्वेन शक्त्यभावप्रयोजकभावप्रतियोगित्वनत्यर्थं, तच्च—अशक्यस्य सति शक्यताऽवच्छेदकत्वमिति तु यावत्, शक्तिनिपन्त्रकत्वात्=शक्तिसद्बोधकत्वात्, तत्सत्ताप्रयोजकत्वसत्ताकारवादिति तु पर्यवसितम्, तद्बोध इति । महिष्यादिबोध इत्यर्थं, तत्र गोत्वाभावेन शक्त्यभावादिति भावः ।

ननु धेनुपदजन्यबोधे गोत्वमाने महिष्यादिमद्देशे धानकर्मतात्वावच्छिन्नाधिकरणतया धेनुर्नास्तीति प्रयोगानुपपत्तिरतो गोत्वमानभावदयक तच्छ शक्तिप्रमेय लक्षणया बोधपादनीयमिति ? अत आह—विशयति मुक्तयति च । समाधत्ते-शाब्दबोध इति । विधानवत्त्वादिति । तथा च तत्तापदजन्यतत्तद्धर्मप्रकारकशाब्दबोध प्रति तत्तद्धर्मवच्छिन्नशक्यताकत्वसम्बन्धेन तत्तद्धर्मवच्छिन्नप्रकारकपदविशेष्यकज्ञान हेतुरिति भावः ।

न च गोत्वस्य वृषभादिसाधारणस्यातिप्रसक्ततया शक्तौ ना-
वच्छेदकत्वसम्भव इति वाच्यम् ?

अवच्छेदकत्वस्य प्रकृतेऽतिप्रसक्तत्वानियतत्वानियतत्वे वा
पानकर्मत्वसहितस्यैव तस्यावच्छेदकत्वोपगमाद्,

अथ गोत्वमेव शक्यं धानकर्मत्वमेव शक्त्युपाधिरिति वैप-
रीत्यमेव कुतो न स्याद् ?

वस्तुतो धानकर्मत्वापेक्षया लाघवेन गोत्वस्यैव शक्यत्वमुचितम्,

न च गोत्वमतिप्रसक्तं धानकर्मत्वकतु धानकर्मव्याक्तिभेदेन मि-

नन्वेवं धानकर्मत्वादेः शक्यताऽनवच्छेदकत्वेन प्रकारतया तस्य
मानानुपपत्तिरिति चेद् ?

न-अपे तस्यापि शक्यताऽवच्छेदकत्वाङ्गीकारात्, प्रकृतेऽप्यतमते,
भनतिप्रसक्तत्वानियतत्वादिति । अवच्छेदकस्येति शेषः, तथा चावच्छेदानति-
प्रसक्तत्वाव्याप्यत्वादित्यर्थः, अतिप्रसक्तधर्मोऽप्यवच्छेदकत्वरधीकारा-
दिति भावः । धानकर्मत्वसहितस्येति । धानकर्मत्वगोत्वयोरकव्यासज्यवृ-
त्त्यवच्छेदकत्वस्वीकारादिति,

अथेतन्मते पदपदार्थयोरतिरिक्त एव सम्बन्धाः शक्तिपदार्थो-
न स्वीक्ष्वरेच्छारूपः; तैरीश्वरानङ्गीकारेणासम्भवात्; तत्प्रतियोगित्वं-
शक्यत्वं वाच्यं; प्रकारान्तरस्य दुष्यन्तत्वात्, तच्च धानकर्मतावताव
धानकर्मत्वेऽपि स्वीकार्यम्; अन्यथा तस्य शक्यत्वानुपपत्तेः, एवञ्च
धानकर्मत्वसहितं गोत्वं तन्न्यूनवृत्त्येव तत्र कुतस्तदवच्छेदकत्वस-
म्भव इति चेद् ?

न-तादृशसम्बन्धप्रतियोगित्वमेकं व्यक्तिनिष्ठम्; अपरञ्च धानकर्म-
त्ववृत्तिः; अतो व्यक्तिवृत्तिप्रतियोगित्वान्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वस्य तत्र
सत्त्वाद्,

एवञ्च शक्तिप्रतियोगित्वे सति शक्तिप्रतियोगिताऽवच्छेदकत्वं वि-
शेषणविषयं शक्यत्वं बोध्यं; तादृशसम्बन्धप्रतियोगिताऽवच्छेदक-
त्वं विशेषणनिष्ठं शक्यत्वमिति के चिद्,

विशेषणविषया शक्यत्वमेघेतरपदार्थान्वयप्रयोजकम्, अतो न
धानकर्मत्वादावितरान्वय इत्यलं विस्तरेण ।

शकृते-अथेति । शक्यं शक्तिप्रतियोगित्वे सति तदवच्छेदकम्,
गोत्वस्येति । गोत्वे निरवच्छिन्नशक्यत्वं चकृत्तुमर्हत्यतो लाघवमिति

न्नामिति गोनिष्ठं तदनतिप्रसक्तमिति न र्वपरीत्यमिति वाच्यम् ?

तस्यातिप्रसक्तत्वेऽपि शक्यत्वोपगमे क्षतिविरहाद् दृषभादिवो-
धस्य शक्युपाधिधानकर्मत्वस्यापि प्रकारतया वारणाद् ,

न च गोत्वस्य शक्यत्वे जातिशक्त्यैव व्यक्तिमानसम्भवेनान्य-
लभ्यतया गवादिपदव्यंक्तिशक्युच्छेदमसद्गः; तथा च धानकर्मत्वस्य
शक्यताऽवच्छेदकत्वानुपपत्त्या दृषभादिवोधो दुर्व्वार एवेति वाच्यम् ?

एतदनुरोधेनापि व्यक्तौ शक्तिस्वीकारसम्भवादिति चेद् ?

भाषः । जातिशक्यैवेति । प्रभाकरमते यद् येन विना न भासते तद्भास-
कस्यैव तद्भासकत्वं तद्भासकान्तरफलपने प्रयोजनविरहो गौरवञ्चेति,
तथा च जातिव्यक्तिं विना न भासत इति जातिभासकसामग्रयाप्य
व्यक्तिभासकत्वाद् , धानकर्मत्वस्य तु दोग्धृष्यापारप्रयोज्यदुग्धविभा-
गरूपस्य जातिभिन्नतया व्यक्तिमानं विनाऽपि भासन्न तद्भासकस्य
व्यक्तिभासकत्वमिति भाषः,

अथ जातिव्यक्तिं विना नेत्यस्य व्यक्त्यविषयकज्ञानाविषयत्वं प-
र्यवसितं वाच्यं; तच्च न सम्भवति, यद् गोत्वादिना गवयादेः प्रत्य-
क्षादिकं तत्र; गोत्व नित्यमित्यत्र ज्ञानं च; व्यक्तिमानं विनाऽपि गोत्वा-
देर्मानादिति चेद् ?

न—व्यक्तिविषयतानिरूपितं यत् सांसर्गिकविषयत्वं तदनि-
रूपितविषयत्वशून्यत्वं व्यक्तिं विनेत्यादेः पर्यवसन्नार्थत्वाद् , अन्य-
थाख्यात्यनङ्गीकर्तृणां तेषां मते गोत्वादिना गवयादेश्चाने गोत्वादिवैशि-
ष्ट्यमानेन तत्सम्भवाद् , गोत्व नित्यमित्यादावपि गवेतरावृत्तित्व-
रूपगोत्वत्वादेर्मानेन तत्र गवादेर्मानाच्चेति,

यस्तुतस्तु व्यक्तिविषयत्वानिरूपितशाब्दविषयताशून्यत्वं तादृश
प्रकारताशून्यत्वं वा तत्पर्यवसितार्थो वाच्यः; अतो न पूर्वोक्तदोषः,

एतेन गोत्वेन गवयज्ञानोत्तर गोत्वेन गवय जानामीत्यनुबन्धवसा-
यादौ गवादेर्मानेऽपि न क्षतिर्लाघवञ्चेति, धानकर्मत्वं पश्येत्यादौ
गवादिव्यक्तिमानं विनाऽपि तद्भानात्र धानकर्मत्वभासकसामग्रया-
व्यक्तिभासकत्वमिति निगत्वं;

गोत्वकर्मत्वं गोकर्मत्वं विनाऽनुपपन्नमिति ज्ञानसहकृतशा-
ब्दसामग्रयेव व्यक्तिं भासयतीति के चिद् ,

शक्यताऽवच्छेदकत्वानुपपत्त्येति । धानकर्मत्वे गोत्वनिष्ठशक्यत्वसामा

न-यद्दर्शविशिष्ट शक्तिस्त्वद्दर्माश्रयस्य यावत्: शक्यत्वनियमेन गोत्वस्य शक्यत्वे ह्यभादेरपि तथात्वापत्तेः, धानकर्मताविशिष्टाया गोः शक्यत्वे च गोनिष्ठधानकर्मताव्यक्तीनामेव विशेषणतया; तासाञ्च महिष्यादिव्यावृत्ततया महिष्यादेश्च शक्यताऽऽपत्तिविरहादिति वदन्ति,

तन्मते यद्यपि शक्तिज्ञानाधुनिकसङ्केतज्ञानयोः कारणताभेदेन गौरवं न बाधकं; भृगवद्विद्वेषिणां भीमांसकानां शक्तेः सङ्केतानात्मकतया तयोरेककारणतायाः कथमप्यसम्भवात्; तथाऽपि गोनिष्ठधानकर्मताव्यक्तीनामनतिमसक्तानुगतरूपाभावात् शक्यत्वसम्भवः,

न च सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन गोत्वमेव धानकर्मत्वसहितं धानकर्मत्वविशेषाणामनुगमकमिति वाच्यम् ?

नाधिकरण्यामायेन तदसम्भवादिरयाशयः, तदनुरोधेनापीत्यत्रापि-शब्दो व्यक्ताश्रयनन्तरं योजनीयं; तेन व्यक्तावपीति लाभः । यावत्-इति । अन्यथा पश्याद्विपदं लोमवति शक्यमिति निश्चयेऽप्येव पशुपदशक्यो न घेति संशयापत्तेरिति भावः । गोनिष्ठेति । धानकर्मता-नामाश्रयभेदेन भिन्नत्वादिति भावः ।

प्रमाकरमते गोत्वस्य धेनुपदाशक्यत्वे धानकर्मताविशिष्टयोतयो-पलक्षिते शक्तं धेनुपदमित्याकारकशक्तिज्ञानस्य कारणत्वं वाच्यम्; एव-ञ्च धेनुपदाद् धानकर्मं गौर्वाङ्मन्येत्याकारकाधुनिकसङ्केतज्ञानस्यापि शाब्दयोधजनकतया पृथकारणत्वं वाच्यम्,

न्यायमते तु तादृशज्ञानस्य शक्तिज्ञानभक्ततया न पृथक् कारण-त्वम्; अतस्त्वन्मते गौरवं भवति, तादृशगौरवस्य तन्मते सार्वभिकतया गत्यन्तरादिरूपेण स्वीकृततया तद्दोषेण तन्मते ह्युपणं सन्दर्भविरुद्धमि-त्याह—तन्मते इति । न शक्यत्वसम्भवः, विशेषणविधया शक्यत्व-मित्यर्थः, तथा च नानाव्यक्तीनामेकशक्यत्वकल्पनमनुगतानतिमसक्तत्वमे- विनाऽसम्भष्युक्तिकम्; अन्यथा धेनुपदादेरनन्तगवादिष्य-क्षिप्रेकशक्तिरूपनं शक्यताऽवच्छेदकं विनाऽपि कुतो न स्यादिति भावः ।

तन्मतेऽपि इत्येति । सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन धानकर्मत्वे वस्तुमानं-सदिति शेषः, गोत्वमेवेति । वदित्यतदितं महानसीपत्वं महानसीपय-ईनामनुगमकमित्यर्थः । अनुगमकमिति । अनुगतस्येवहारमित्यामकं-

अशक्येन शक्यानुगमे सर्वत्रैव विशेषणशक्त्युच्छेदप्रसङ्गाद्, अतिप्रसक्तेनापि धानकर्मतात्वेन विशिष्टे धानकर्मताविशेषे शक्तिग्रहोपगममे लाघवाद् गोत्वविशिष्टे गोविशेष एव शक्तिर्दानकर्मत्वमेव शक्त्युपाविरित्येवोचितमनुगततेन तत्तद्धानकर्मतात्वेन शक्तिग्रहोपगमे चापूर्वव्यक्त्यलाभप्रसङ्ग इत्यनुपपत्तिश्चिन्त्या ।

यथा नानाधर्मविशिष्टैरुपनिषद्वाचकात् पदात् शक्तिप्रमातो-
नैरुपनिषद्परित्यज्य धर्मो प्रतीयते तथा चन्द्रत्वसूर्यत्वादिनानाधर्म-
विशिष्टनानाधर्मवाचकपुष्पवन्तादिपदाच्चन्द्रत्वादिकं परित्यज्य न
सूर्यत्वादिप्रकारको बोधः,

अथान् हरिपदादिशक्तिज्ञानादिवद् दिवाकरः पुष्पवन्तपदवाच्य-
इत्याकारकशक्तिज्ञानात् केवलसूर्यत्वप्रकारको बोधो दुर्वारः ?

तथा च तादृशधर्मैर्नैवानुगतशक्यता सिध्येदित्यर्थं, अथ वा धान-
कर्मताविशेषवृत्तेकशक्यतासत्प्रयोजकस्वसत्ताकमिति वाऽर्थः ।
लघवादिति । धानकर्मताविशेषेत्यर्थं, शक्त्युपविरिति । अशक्यत्वे
सति शक्यताऽवच्छेदकः ; तज्ज्ञानजन्यनियतशाब्दवाच्यप्रकारो वेत्यर्थः ।
अर्थेति । शाब्दबोधे पूर्वाननुभूतव्यक्त्यविषयकत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः ।
अयम्भावः—तत्तद्धानकर्मताव्यक्तौ शक्तिस्वीकारे व्यवहारेण यद्य
ज्ञानकर्मताव्यक्तौ शक्तिर्गृहीता, अनन्तर धेनुपदघटितवाक्यात् त
त्तद्धानकर्मत्वव्यक्तेरेव स्मरणेन योग्यताविरहात् शाब्दबोधे भा-
नासम्भव इति ।

पुष्पवन्तादिपदानां सत्त्वाच्चन्द्रत्वसूर्यत्वादिप्रत्येकधर्मैर्न निय-
तचन्द्रसूर्याद्युपयोजकत्वस्यानुभवदृष्टान्तेन द्रव्यवति—यथा नानेति ।

पदविति । तु आसन्निधत्तसुखतरोमयधानकर्मत्वगोत्वोपमादिवि-
शिष्टवाचकस्वर्गधेनुवादिपदादित्यर्थः । पुष्पवन्तादिपदादिति । आदिपदाद्
दम्पतिपिप्रादिपदधरिप्रदः,

चन्द्रत्वसूर्यत्वयोः प्रत्येकधर्मैर्न वाच्यत्वे पुष्पवन्तपदसूर्य-
शक्तमित्याकारादिव्याख्याप्रदस्यापि प्रमात्वेनाहान्तस्यापि तादृश

न च पुष्पवन्तपदशक्तिज्ञानेन मूर्ध्यत्वादिप्रकारकशाब्दबोधजनने चन्द्रत्वादिप्रकारकशक्तिज्ञानस्यापि सहकारितोपगमात्प्रतिपत्तय इति वाच्यम् ?

तस्य ह्यर्थादिपदवन्नानार्थत्वग्रहदशायां भ्रान्तस्य केवलमूर्ध्यत्वादिप्रकारकबोधस्याप्युत्पत्तेः,

एवं तत्पदस्य ह्यर्थादिपदवन्नानाधर्मावच्छिन्नवाचकतया नानार्थत्वसङ्गो दुर्वारः,

न चार्थद्वये तस्यैकस्यै एव शक्ये रूपगमात् नानार्थताऽऽपत्तिः; नानाशक्तिमत एव नानार्थत्वोपगमादिति वाच्यम् ?

ज्ञानाद् ह्यर्थादिपदजन्यः केवलविष्णवादेर्बोध इव शुद्धसूर्यादिवोधो-
दुर्वारः कारणविस्मृतादर्शनादित्याशङ्कते—अपेति । कारणामात्रं स-
म्पाद्यन् कार्यान्तपत्तिवारणमाशङ्कते—न केत्यादि । सहकारितोपगमा-
दिति । पुष्पवन्तपदशक्तिग्रहजन्यमूर्ध्यत्वप्रकारकशाब्दबोधं प्रति पुष्प-
वन्तपदं चन्द्रत्वावच्छिन्ने शक्यमिति ज्ञानस्य पुष्पवन्तपदशक्तिज्ञान-
जन्यचन्द्रत्वावच्छिन्नविषयकशाब्दं प्रति पुष्पवन्तपदं मूर्ध्यं शक्यमिति
ज्ञानस्य च फलानुसारेण कारणत्वकल्पनादित्यर्थः । नानार्थताप्रदस्यज्ञान-
मिति । मूर्ध्यतावच्छिन्ने चन्द्रत्वावच्छिन्ने च पृथग्वाचकताप्रददशा-
यामित्यर्थः;

वस्तुमिति । तथा च तदानीं चन्द्रत्वप्रकारकशक्तिज्ञानादेरसत्येन
व्यभिचारात् तादृशज्ञानस्य सहकारिताया वस्तुमशक्यत्वादि-
ति भावः ।

तादृशज्ञानार्थताप्रदस्योक्तसहकारितायामुच्यते तत्रोपगमेन व्य-
भिचारवारणसङ्गभावाद्—एवमिति । नानाधर्मावच्छिन्नेति । एकधर्मवि-
शेषणताऽनापन्नानानाधर्मावच्छिन्नेत्यर्थः, तेन स्वर्गादिपदानां न तदा-
पत्तिः, नानार्थताऽऽपत्तिः=नानार्थताऽऽपत्तिः इति व्यवहारात्पत्तिः, म्यु-
त्पन्नानां पुष्पवन्तशब्दो नानार्थ इति व्यवहाराभावादिष्टापत्तेरयोगा-
दिति भावः ।

यत्तु नानार्थतास्यैव नानाशक्यताऽवच्छेदकतात्वोपपत्ति इति;
तत्तुच्छं—तादृशार्थस्यैव तत्रोपगमात्, नानाधर्मावच्छिन्नप्रश-
च-

शक्यताऽवच्छेदकभेदेन शक्तिभेदस्यावश्यकत्वादवच्छेदकभेदस्यावच्छेद्यभेदनिमित्तत्वाद्, अन्यथा ह्यर्थादिपदेष्वपि शक्त्यैक्यापत्तेः, अत्र शक्त्याऽप्यपदपदार्थसम्बन्धान्तरवादिमीमांसकानुयायिनः— यथा धानकर्मत्वगोत्वादिरूपशक्यताऽवच्छेदकभेदेऽपि धेन्वादिपदानां

कतयेतिहेत्वभिधानस्यासङ्ग्यापत्तेश्च । शक्यताऽवच्छेदकभेदेनेति । अत्रावच्छेदकव निरवच्छिन्न तदाश्रयश्च विशेषणविशेष्यताऽवच्छेदकादिभावानापन्नो ग्राह्य, तेन पदवादिपदानां शक्यताऽवच्छेदकस्य लोमाद् स्वर्गादिपदानां शक्यताऽवच्छेदकस्य तु खासम्भिन्नत्वसुखत्वादेर्भेदेऽपि न क्षतिः,

अवच्छेदकपदस्यावच्छेदकतापरत्वेन लोमादौ तु खासम्भिन्नत्वसुखत्वादौ चावच्छेदकताया एवमेव न क्षतिरित्यप्याहुः ।

अवच्छेद्यभेदनिमित्तत्वादिति । अथ तादृशभेदनिमित्तत्वं न तादृशभेदप्रयोज्यत्वं, भेदस्य नित्यत्वेन तदसम्भवाद्, नापि तादृशभेदव्याप्यत्वतद्, अवच्छेद्यमदामावव्यवच्छेद्यऽवच्छेदकभेदस्य सत्त्वेन तद्विरहाद्, नापि तादृशभेदाभाववद्विघ्नानुयोगिकस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नतादृशभेदाभावव्यापकभेदप्रतियोगिताऽवच्छेदकत्वतदित्यपि सम्यक्, तथा सति ह्यर्थादिपदानामपि विष्णुसिंहादिप्रकशकिकत्वेऽपि तादृशव्याप्यत्वसम्भवेन तस्य शक्तिभेदासाधकतयाऽकिञ्चित्करत्वापत्तेरतो दुर्वचनमिति चद् ?

न-यतो नियतव व्याप्यत्वमेव, तच्चावच्छेद्यमदामावव्यापकभेदप्रतियोगिताऽवच्छेदकत्वम्, अत्राभावश्च स्वप्रतियोगिनिरूपितावच्छेदकतावद्विघ्नानुयोगिकस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक, भेदाभावव्यवच्छिन्न-स्वप्रतियोगिभिन्नानुयोगिकस्वरूपसम्बन्धेन ग्राह्य, स्वम-अवच्छेदकभेद, अतो न ह्यादिपदस्य नानाशक्यताऽवच्छेदकस्यैकशक्यताऽवच्छेदकत्वसम्भव, न चाऽवच्छेदकभेदे व्याप्यत्वहानिरिति, एतच्च यो यदवच्छेदक स तद्भेदव्याप्यमदप्रतियोगीति व्याप्तौ ता पर्यमिति,

ननु धेन्वादिपदानां शक्यताऽवच्छेदकभेदेऽपि न शक्तिभेद इति तादृश-याप्तौ व्यभिचार इति चद् ?

न—गोत्वविशिष्टधानकर्मत्वादौ शक्यताऽवच्छेदकत्वकल्पनात् प्रव्याप्तिसिद्धयनेन धर्तुमशक्यत्वाच्चेति भावः ।

न शक्तिभेदः; अवच्छेदकताया व्यासङ्घटितित्वात्, तथा प्रकृते चन्द्रत्वसूर्यत्वयोर्व्यासङ्घटितिशक्यताऽवच्छेदकतास्वीकारात् शक्तिभेदः; न वैकं परित्यज्यान्प्रतीतिः, केवलसूर्यत्वादिप्रकारकबोधे केवलतद्गर्भनिष्ठशक्यताऽवच्छेदकतापर्याप्त्यवगाहिज्ञानस्य हेतुत्वा-

नन्वास्तु-अवच्छेदकभेदसमसंख्यकावच्छेदभेदकन्यादिति नियतत्वादित्यन्तस्यार्थ इति प्राहुः ।

व्यासङ्घटितित्वादिति । एकपर्याप्तिसम्यग्बोधेनोभयविद्युत्तित्वादित्यर्थः । न शक्तिभेद इति । तथा च शक्यताऽवच्छेदकताभेदस्य शक्तिभेदनियामकत्वादिति हृदयम् ।

परित्यज्य=अविषयीकृत्य ।

ननु न वैकं परित्यज्यान्प्रतीतिरिति न युक्तं ? पुष्पवन्तपदशक्यताऽवच्छेदकत्वस्य सूर्यत्वचन्द्रत्वोभयपर्याप्तत्वेन सूर्यत्वेऽपि पर्याप्तत्वमतः पुष्पवन्तपदं सूर्यत्वपर्याप्तावच्छेदकताकशक्यताकमित्यादिशक्तिप्रमातः सूर्यादिपदादिव केवलसूर्यादिवोधस्य दुर्बलत्वादिति ? अत आह—केवलेत्यादि ।

इत्यप्रकारतायाः कार्यताऽवच्छेदकत्वाभावसूचनाय प्रथमकेवलपदमिति केचित्,

तत्र सम्यक्-सूर्यत्वपर्याप्तप्रकारताकशाब्दं प्रति सूर्यत्वमात्रपर्याप्तावच्छेदकताकशक्यताकं पदमिति ज्ञानत्वेन हेतुत्वे; यदा पुष्पवन्तपदं चन्द्रत्वसूर्यत्वोभयपर्याप्तावच्छेदकताकशक्तिमित्यादिज्ञानाच्चन्द्रसूर्योभयविषयकशाब्दबोधो जायते; तत्र सूर्यत्वमात्रपर्याप्तावच्छेदकताकशक्तिज्ञानस्यासत्त्वेन तादृशशाब्दस्य कार्यताऽवच्छेदकान्तत्वेन च व्यभिचारापत्तेः,

यदि तु केवलत्थनेन सूर्यत्वभिन्ननिष्ठप्रकारताशून्यत्वे सति सूर्यत्वनिष्ठप्रकारताकशाब्दं प्रति सूर्यत्वमात्रपर्याप्तावच्छेदकताकशक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वं कल्प्यते; तदाऽपि सूर्यपदं सूर्यत्वमात्रपर्याप्तावच्छेदकताकशक्यताकं चन्द्रपदञ्च चन्द्रत्वमात्रपर्याप्तावच्छेदकताकशक्यताकमित्यादिज्ञानात् सूर्याच्चन्द्रमसावित्यादियाक्यात् चन्द्रसूर्योभयविषयकशाब्दबोधानुपपत्तिरिति,

अत्र वदन्ति-सूर्यत्वनिष्ठप्रकारताभिन्नं यत् प्रकारताविशिष्टप्रकारत्वं तच्छून्यत्वे सति सूर्यत्वनिष्ठप्रकारताशाब्दिशाब्दं प्रति सूर्य-

त्, चन्द्रसूर्यत्वोभयशो शक्यताऽवच्छेदकतापर्याप्त्यवगाहिज्ञानस्य
चोभयप्रकारकशुद्धित्वं कार्यताऽवच्छेदकम् ; अतस्तादृशशक्तिज्ञानाच-

त्वमाप्रपर्याप्तावच्छेदकताकशक्यताकसूर्याविपक्षानस्य हेतुत्वम्, प्र-
कारतावैशिष्ट्यञ्च—स्वभिन्नत्वस्वप्रयोजकशक्तिज्ञानप्रयोज्यत्वोभयसम्ब-
न्धेन, एवं प्रकारत्वं, पदान्तरशक्तिज्ञानप्रयोज्यचन्द्रत्वादिप्रकारतायां-
स्वप्रयोजकशक्तिज्ञानप्रयोज्यताभाषाशास्त्रह, एवमन्यत्राप्युह्यम् ।

केचित्तु—हेतुत्वादिति पञ्चम्यन्तान्तस्य; अत इति पञ्चम्यन्तस्य च
द्वयोर्न सूर्यत्वावच्छिन्नान्वययोधप्रसङ्ग इत्यनेनान्वयः, ज्ञानस्य चे-
त्यप्रस्थानकारकत्वात् इत्यनन्तरं योजनया तत् समर्थायं, पञ्च-
म्यन्तान्तस्य प्रथमस्योपादानात् पुष्पवन्तपदस्य तादृशशक्तिप्रमेण
चन्द्राद्यनुपस्थितिकालेऽपि केवलसूर्यस्यान्वययोधानुभवाभान्वययोध-
प्रसङ्गेत्यस्यासम्भवयुक्तिकत्वशङ्कानिरास इत्याहुः ।

यत्तु हेतुत्वादित्यनन्तरं नाम्नान्तानां पुष्पवन्तपदशक्तिप्रमातः के-
वलसूर्यत्वप्रकारेण बोध इति पूरणसम्बलितव्याख्यानम्,

तदसद्-उक्तप्रकारेणान्वयसम्भवे पूरणेन व्याख्यानस्यान्याय्यत्वात् ।

उभयप्रकारकशुद्धित्वमिति । चन्द्रत्वप्रकारत्वे सति सूर्यत्वप्रकारत्व-
शाब्दत्वमित्यर्थः ।

ननु पुष्पवन्तपदादिव घटादिपदादपि शक्तिप्रमेण लक्षणया वा
चन्द्रत्वसूर्यत्वोभयप्रकारकशाब्दोदयाद् व्यभिचारवारणाय तत्तत्पद-
शक्तादिज्ञानाव्यवहितोत्तरत्वस्य कार्यताऽवच्छेदककोटाववश्यं निवे-
शनीयत्वेन तादृशप्रकारकत्वादेः कार्यताऽवच्छेदककोटी कुतः प्रवेश-
इति चेद् ?

मैथ—मीमांसकमते तत्तच्छब्दजन्ययोधे तत्तच्छब्दस्यापि भाना-
ङ्गीकारेण तत्तच्छब्दविषयकतादृशशाब्दयोधं प्रति तत्तच्छब्दशक्तिज्ञा-
नस्य हेतुतया व्यभिचारवारणसम्भवात् ; लक्षणाग्रहस्याहेतुत्वाच्च,

अथ वा यत्रादौ केवलसूर्यत्वावच्छिन्ने पुष्पवन्तपदस्य शक्ति-
प्रमः चन्द्रत्वावच्छिन्नपदार्थान्तरस्य बाधनिश्चयात्मकः ; ततः पुष्पव-
न्तपदे चन्द्रसूर्योभयशक्यमिति शक्तिग्रहः अग्रे पदार्थान्तरसम्बन्धा-
भाषणान्नम इति वाक्यविषयकस्मरणात्मकः ; ततः चन्द्रेयोग्यताज्ञान-
विरहेण केवलसूर्यस्य शाब्दयोधो योग्यताग्रहात्मकः ; ततः चन्द्रसूर्यो-
भयस्य बोधः, तत्क्षणे केवलसूर्यस्यापि बोधप्रसङ्गः ; तादृशाब्दस्यो-
भयशक्तिग्रहस्याव्यवहितोत्तरत्ववश्येन कार्यताऽवच्छेदकक्रान्तत्वाद्,

भ्रूत्वाद्यवच्छिन्नान्वयबोधोपधिकयोग्यताज्ञानाद्यसत्त्वे न सूर्यत्वा-
द्यवच्छिन्नान्वयबोधमसद्गः,

नानाऽर्थपदाच्च प्रत्येकधर्मावच्छिन्नस्यापि प्रतीत्या तत्र प्रत्ये-
कमेवावच्छेदकतापर्याप्तैर वरयोपगन्तव्यतया शक्यताऽवच्छेदकताभे-
देन शक्तिभेदः,

अथावच्छेदकताग्राहकमानेन धर्मिनिष्ठैकविशेष्यतानिरूपितवि-
शेषणताऽऽपन्नेष्वेव नानाधर्मेष्ववच्छेदकत्वपर्याप्तैर्गृह्यतेऽतो महान-
सीयो नास्ति बहिर्नास्तीत्याकारकं महानसीयत्वबहिर्त्वादिपुरस्का-
रेण पृथक् पृथक् प्रतियोगिद्विपयकं ज्ञानं महानसीयत्वबहिर्त्वा-

योग्यताज्ञानाद्यात्मकापादकसत्त्वाच्च, चन्द्रत्वप्रकारत्वस्य सूर्यत्व-
प्रकारत्वस्य च कार्यताऽवच्छेदकत्वे च केवलसूर्यत्वप्रकारकबोधस्य
पुष्पवन्तपदशक्तिप्रहकार्यताऽवच्छेदकशून्यत्वमेवातो नार्थोत्तरिति,

अत इति । तादृशधर्मस्य पुष्पवन्तपदशक्तिज्ञानकार्यताऽवच्छेद-
कतापर्याप्त्यधिकरणत्वादित्यर्थः । न सूर्यत्वबोध्यत्वान्वयबोधप्रसङ्ग इति ।
पुष्पवन्ताद्युष्णकिरणाविति वाक्याच्चन्द्र उष्णकिरणाभावमिति वा-
धनिश्चयकाले सूर्य उष्णकिरण इति बोधो न भवतीत्यर्थः, शुद्ध-
सूर्यायप्रकारकशाब्दत्वस्य तादृशशक्तिज्ञानकार्यताऽवच्छेदकाविर-
हादिति भावः । नानाऽर्थपदात्त्वहर्ष्याद्विपदात्, प्रत्येकमित्यस्य सत्-
म्यगत्वस्य विष्णुत्वसूर्यत्वाद्येकैकस्मिन्नित्यर्थः ।

ननु महानसीयत्वबहिर्त्वादिधर्मद्वयादिष्वेकप्रतियोगिताऽवच्छे-
दकत्वं विना महानसीयबहिर्नास्तीत्यादिप्रतीतिः प्रत्येकाभावावगाहिप्र-
तीतितो वैलक्षण्यं नोपपद्यते; अतो महानसीयत्वबहिर्त्वादिधर्मद्वया-
दिष्वेकावच्छेदकत्वं सिध्यति; पुष्पवन्तपदशक्यताऽवच्छेदकत्वावगा-
हिर्ना विलक्षणा प्रतीतिर्नास्त्यतः चन्द्रस्यसूर्यत्वधर्मद्वयादिष्वेकाव-
च्छेदकत्वं कुतः सिध्यद् ? इत्याशङ्कते—अथेत्यादि ।

अवच्छेदकताग्राहकेति । अवच्छेदकतासाधकप्रत्यक्षादिनेत्यर्थः ।
धर्मिनिष्ठैकविशेष्यतेति । तथा च बहिर्नास्ति पर्वते बहिर्शून्ये च महा-
नसे महानसीयबहिर्नास्तीति प्रतीतिर्जायते किन्तु महानसीयो नास्ति
बहिर्नास्तीति प्रतीतिस्तु न जायते; अत एतत्तन्मूहालम्बनप्रती-
तितः पूर्वप्रतीतो बहिर्निष्ठैकविशेष्यतानिरूपितः प्रकारतारूपो वि-
शेषः स्वीकार्य इति बहिर्निष्ठैकप्रतियोगिताऽवच्छेदकतापर्याप्त्यधिक-

दिपर्याप्तप्रतियोगिताञ्चच्छेदकताकं विशेषाभावं नावगाहते; अपि तु शुद्धबद्धित्वावच्छिन्नाभावादिकमेवेति कथं दिवाकरनिशाकरशक्तं-पुष्पवन्तपदमित्यादिशक्तिग्रहे चन्द्रत्वमूर्त्यत्वोभयस्मिन् शून्यताञ्च-च्छेदकत्वपर्याप्तिभानं; तत्र धम्मिणोऽधन्द्रमूर्त्ययोर्भेदेन तन्निष्ठवि-शेष्यतायाएक्यासम्भवादिति चेद् ?

न-यतो यत्रावच्छेदकीभूतव्यासज्यवृत्तिधर्मान्तरधर्मिताञ्च-च्छेदकतया धर्मद्वयादेर्भानं; तत्र विभिन्नधर्मविशेषणताऽऽपन्नेष्वपि तावद्धर्मेष्वेकावच्छेद्यनिरूपितावच्छेदकतापर्याप्तिः प्रतीयते,

कथमन्यथा घटपटौ न स्त इत्याकारकोभयत्वावच्छिन्नाभावप्रती-
तौ घटपटादिरूपप्रतियोगिविषयताया भेदेऽप्यभावविषयताया ऐक्येन
समूहालम्बनविलक्षणायाभयत्वादिधर्मिताञ्चच्छेदकतया भासमा-
न्यत्वादिषु तादृशाभावप्रतियोगिताञ्चच्छेदकत्वपर्याप्तिभानम् ?

एवञ्च दिवाकरनिशाकरयोः शक्तमेतत्पदमित्याकारकग्रहे श-
क्तिविषयताया ऐक्येन समूहालम्बनविलक्षण उभयत्वधर्मिताञ्चच्छे-

रणत्व महानस्यैववद्धित्वोभयार्थमस्तत्रैव, अन्यथा बहिमति एव
ताद्री तादृशप्रतीतिर्न स्यादिति भाव ।

दिवाकरनिशाकरशक्त्यामयादि । अयमभाव — अनेकधर्मिणोऽनेकाविशे-
षणकतया भानेन तादृशशक्तिज्ञानस्य समूहालम्बनतयाऽनुभूय-
मानत्वेन नैकशक्तिविषयकत्वसमर्थ, दृष्टान्तान्तरेणोभयत्वभानाद्री-
कारेण च समूहालम्बनज्ञानात् तस्य विलक्षणत्वस्थापनेनोत्तरय-
ति—यतो यत्रयादिना । अवच्छेदकीभूतत्वार्थं तादृशशक्तिज्ञानएकविशेष्यताक-
त्वस्वीकारे बाधकमाह—घटपटौ न स्त इति । तादृशप्रतीताभुम-
यत्वादिव्यासज्यवृत्तिधर्मं पर द्वयोरेकमित्यादिरित्या घटत्वाव-
च्छिन्ने पटत्वावच्छिन्नं च भासमानं सन् तत्तद्धर्मवच्छिन्नप्रतियोगि-
ताऽवच्छेदकतया भासतेऽनस्तादृशप्रतीति प्रत्येकधर्मावच्छिन्नप्रति-
योगिताकामावतो विलक्षणोभयाभावावगाहिनी घटत्वादिप्रत्येकध-
र्मावच्छिन्नप्रकारताकनिश्चयेन न बाध्यते, तस्माच्च घटत्वपटत्वोभय-
त्वादिभित्तयादियमपर्याप्तकावच्छेदकतानिरूपितैकप्रतियोगितासिद्धि

दकताऽऽपन्नचन्द्रत्वसूर्यत्वयोरेकशक्यताऽवच्छेदकत्वपर्याप्तिमानमवि-
रुद्धमिति न दोषः

न चैवमुभयाभावप्रतियोगितायामुभयत्वस्येव प्रकृतउभयत्वस्या-
प्यवच्छेदककोटिप्रवेशमसद् इति वाच्यम् ?

अभावबुद्धौ प्रतियोग्यंश उपलक्षणस्याप्रकारत्वनियमादुभय-
त्वस्य प्रतियोगिताऽवच्छेदकत्वघ्नोऽप्यात् ,

शक्तिग्रहे च शक्यांश उपलक्षणस्योभयत्वस्य प्रकारत्वोपगमे-
न तस्य शक्यताऽनवच्छेदकत्वाद् ,

अस्तु वा प्रकृत उभयत्वसहितमेव चन्द्रत्वसूर्यत्वोभयं शक्य-
ताऽवच्छेदकं; द्वावित्यनेव पुष्पवन्तावित्यत्रापि प्रकृतिविभक्तिभ्यामु-

रिति भावः ।

एतच्च प्रात्यक्षिकप्रतीत्यभिप्रायेण, तादृशशब्दे तु घटपटोभयत्वा-
वच्छिन्ने वृत्तित्वाभावः प्रतीयते, अन्यथा स्त इत्यत्र द्विवचनानुपपत्तेः,
आख्यातार्थविशेष्यबोधकपदस्यैव तत्प्रमानवचनकत्वानियमादिति शा-
ब्दाभिप्रायेणाप्येतरसम्भवाच्च ।

उपलक्षणत्वेति । अभावप्रतियोगिताऽवच्छेदकताऽनापन्नस्येत्यर्थः,
अन्यथा महानसीयवदिर्नास्ति विशिष्टसत्ता नास्तीत्यादिप्रतीतेरपि व-
न्तादिस्वामान्याभाववगाहिताऽऽपत्तेरिति भावः ।

उपलक्षणस्य=शक्यताऽनवच्छेदकत्वानियतशक्तिनिष्ठविशेष्यताकप्र-
कारताऽऽधयस्य, शक्यताऽनवच्छेदकत्वादिति । तदादिपदानां युद्धिस्थ-
त्वादेरिवेति भावः ।

ननुभयत्वस्य शक्यांश उपलक्षणतया मानोपगमेन शक्तेरैक्य-
कल्पना यदि स्यात् तदा धेन्यादिपदानामपि गोत्वघानकर्मत्वादेरप्यु-
पलक्षणतया गवादिनानाव्यक्तिषु शक्तेरैक्यं स्यात् ; स्याच्च गोत्वघा-
नकर्मत्वाद् शक्यताऽवच्छेदकत्ववैयर्थ्यमिति ? अत आह-अस्तु वेति ।

उभयत्वसहितमिति । तथा चोभयत्वचन्द्रत्वसूर्यत्वस्यैतत्प्रतियोगे च पुष्प-
वन्तपदशक्यताऽवच्छेदकमित्यर्थ

ननुभयत्वस्यापि शक्यताऽवच्छेदकत्वे पुष्पवन्तपदेनैवोभयत्वा-
वच्छिन्नोपस्थापनात् पुष्पवन्तावित्यत्र द्विवचनोपस्थाप्योभयत्वस्य त-
त्रानवयवप्रसङ्गे निराकारत्वादिति ? अत आह-शक्तित्वेति ।

पस्यापितस्य सकृदेव भानं; विरुद्धयोरेकावच्छेदकत्वपर्याप्तिरपि घटत्वपटत्वाद्योरुभयाभावप्रतियोगिताऽवच्छेदकत्वपर्याप्तिवद् प्रकृते न विरुध्यते,

न च घटपटौ न स्त इत्यत्रोभयत्व एव प्रतियोगिताऽवच्छेदकत्वं भासते न तु घटत्वपटत्वादाविति वाच्यम् ?

केवलोभयत्वे तादृशाभावप्रतियोगिताऽवच्छेदकतायाः पर्याप्ता यत्किञ्चिदुभयवति तादृशाभावमतीत्यनुपपत्तेः,

न च सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन घटत्वपटत्वरूपावच्छेदकत्वावच्छेदकधर्मण व्यावृत्तोभयत्वविशेषस्यैव तत्रावच्छेदकत्वं प्रतीयत इति वाच्यम् ?

सकृदेव मनमिति । न तत्र द्विवचनोपस्थाप्यद्वित्वाच्चय, अन्वयवो-
धानुत्पत्तेस्तत्रेष्ट्यादिति भाव ।

प्रतियोगिताऽवच्छेदकताभ्यां सत्त्विति । तथा च परस्पर विरुद्धेऽपि घट-
त्वपटत्वादिधर्मिताऽवच्छेदकत्व प्रतीतिवलात् स्वीकरणीयम्,

स्वीकार्यञ्चोभयत्वादिसहितविरुद्धघटत्वपटत्वादावैकप्रतियोगिता
ऽवच्छेदकतापर्याप्यधिकरणत्वम्, अन्यथा तादृशप्रतीतिविलक्षणाभाव
विषयकत्वानुपपत्ति स्यादिति भाव ।

ननु यदि घटपटौ न स्त इति दृष्टान्तप्रतीतौ घटत्वपटत्वोभयत्वे-
तत्प्रितयपर्याप्तैकावच्छेदकताकप्रतियोगित्व भासते तदा पुष्पवन्तपद्-
चन्द्रसूर्योभयताकमिति प्रतीत्याऽपि चन्द्रत्वसूर्यत्वोभय वैतत्प्रितयध-
र्मपर्याप्तावच्छेदकताकत्वाच्चि सिध्येत् तथैव न ? इत्याशङ्कते—न केत्यादि ।

केवलोभयत्व इति । उभयत्वत्वेनोभयत्वमात्र इत्यर्थः, यत्किञ्चिदुभय-
वति । दण्डमडोभयादिप्रकारकनिश्चयसत्त्व इत्यर्थः, तादृशधर्मप-
र्याप्तावच्छेदकताकप्रतियोगितासम्बन्धेन तादृशधर्मावच्छिन्नप्रकारता
कामाद्युद्भि प्राप्ति तादृशधर्मावच्छिन्नप्रकारकनिश्चयत्वेन प्रतियोग्यकत्व
कल्पनेन मडदण्डोभयवदिति निश्चये सामान्यत उभयत्वत्वावच्छिन्नप्रका-
रताकनिश्चयसत्त्वाद् घटपटौ न स्त इति प्रतीतिर्न भवितुमर्हतीति भाव ।

सामानाधिकरण्यात् इति । सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन पटत्वनिष्ठावच्छे-
दकतानिरूपिका सती तादृशसम्बन्धेन घटत्वनिष्ठावच्छेदकतानि-
रूपिका योभयत्वनिष्ठावच्छेदकता तन्निरूपकप्रतियोगिताकभाव एव

तेन तेन प्रकारेण तत्रोभयत्वस्वाभानात्तत्तद्रूपाणां तत्तद्धर्मि-
विशेषणतयैव . भानादतिप्रसक्तधर्मप्रकारेण भासमाने चावच्छे-
दकतापट्याभिधानानुपगमात् तत्रोभयत्वविशेषेऽभावप्रतियोगिताऽव-

तादृशप्रतीतिर्विषयः ।

एवञ्च तादृशविशेषणविशेष्यताऽऽपत्रोभयत्वस्यैवावच्छेदकत्वमा-
नाद् विलक्षणाभावात्तादृशप्रतीतिरिति हृदयम् ।

तेनेति । सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन घटत्वेन पटत्वेन च, तत्र=ता-
दृशप्रतीतौ, भानात्=अविद्यमानत्वात्, तत्तद्रूपाणां=घटत्वपटत्वादीनां, ध-
र्मविशेषणतया=घटादिविशेषणतया, एवकारेणोभयत्वादिविशेषण-
तया भानव्यवच्छेदः, अतिप्रसक्तधर्मप्रकारेण=उभयत्वान्तरसाधारणो-
भयत्वप्रकारेण । भासमान इति । घटपटादिवृत्तिविविशेष इति हृद-
यम् । तत्र=तादृशप्रतीतौ, उभयत्वविशेष इति । सामानाधिकरण्यसम्ब-
न्धेन घटत्वपटत्वविशिष्ट इत्यर्थः ।

अयमभावः-यत्र ज्ञाने यद्युद्धर्मविशिष्ट उभयत्वादिकं भासते त-
त्र तत्तद्धर्मसामानाधिकरण्येनाप्युभयत्वादिकं भासते इति नियमेनो-
क्तशक्त्यादिग्रहे घटत्वपटत्वादिसामानाधिकरण्यतयाऽप्युभयत्वादेर्भान-
मवत्येव,

एवञ्च घटपटौ न स्त इत्यादिवाक्यज्ञानस्य हि सामानाधिकर-
ण्यसम्बन्धावच्छिन्नघटत्वपटत्वनिष्ठावच्छेदकताकोभयत्वत्वावच्छिन्न-
वच्छेदकताप्रतियोगितासम्बन्धावच्छिन्ना या घटत्वावच्छिन्नविशे-
ष्यताकपटत्वावच्छिन्नविशेष्यताकोभयत्वत्वावच्छिन्नप्रकारत्वावच्छिन्न-
घटत्वपटत्वोभयत्वैतन्नमित्यधर्मपर्याप्तावच्छेदकताप्रकारता तन्निक-
रिताभावत्वावच्छिन्नविशेष्यताकशाब्दार्थ प्रति हेतुतायाः कल्पनीय-
तया तादृशोभयत्वविशेषे प्रतियोगिताऽवच्छेदकत्वादिसम्भवः,

ननु नअर्थोभावे यत्सम्बन्धेन यादृशधर्मविशिष्टस्य विशेषणतया
भानं तादृशसम्बन्धावच्छिन्नतद्धर्मनिष्ठावच्छेदकताप्रतियोगिताया-
एव तत्संसर्गतया भाननियमः,

धर्मया घटो नास्तीत्यादिप्रतीतिर्विषयित्वसम्बन्धावच्छिन्नघटत्व-
निष्ठावच्छेदकताप्रतियोगितासम्बन्धेन तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगि-
तासम्बन्धेन चामावाद्दौ घटादेर्भानापर्या घटत्वस्यपि तादृशप्रतीत्यापत्तेः,
एवञ्च घटपटौ न स्त इत्यादिप्रतीतौ घटत्वादिः समवायेन घटाद्यंशे
भावेन समवायसम्बन्धावच्छिन्नघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताया एव सं-

च्छेदकत्वपर्याप्त्युपगमेऽत्राप्युभयत्वविशेषे शक्यताऽवच्छेदकत्वपर्याप्तिसम्भवाच्चन्द्रत्वसूर्यत्वयोरवच्छेदकताऽवच्छेदकतयैव शाब्दबोधे भानोपपात्तिः,

न च शक्यताऽवच्छेदकताऽवच्छेदरूपवच्छेदकविशेषणतयैव भासत इति चन्द्रत्वसूर्यत्वयोस्तयात्वे चन्द्रसूर्ययोरेव प्रकारतया शाब्दबोधे भानानुपपात्तिरिति वाच्यम् ?

तयोरवच्छेदकताऽवच्छेदकत्वेऽपि शक्तिग्रहेऽवच्छेदकाश्रयचन्द्र-

सर्गात्त्वमायश्यकामिति चेद् ?

न-यत्रोभयत्वादेर्धर्मिताऽवच्छेदकतया घटत्वादेर्मानं तत्र घटत्वघटत्वादिसामानाधिकरण्येनोभयत्वादेः पारतन्त्र्येण भानोपगमादुक्तप्रतियोगिताया संसर्गात्त्वसम्भवादाकाङ्क्षाज्ञानस्य कारणताया विशेषतो-विश्रमाद्यः,

अवच्छेदकताऽवच्छेदकत्वमेवेति । शक्यताऽवच्छेदकताऽवच्छेदकतयैवेत्यर्थः ।

शक्तिज्ञानन्तु चन्द्रत्वसूर्यत्वावच्छिन्नोभयत्वनिष्ठावच्छेदकताकस्वनिरूपितशक्तिसम्बन्धेन चन्द्रसूर्योभयवत् पुष्पवन्तपदमित्याद्याकारकमिति ध्येयम्,

ननु पशुपदादिजन्यबोधे शक्यताऽवच्छेदकताऽवच्छेदकस्य लाल्पलत्वादेर्यथा शक्यविशेषणलाङ्गुलादिविशेषणतया मानं; तथा पुष्पवन्तपदजन्यबोधेऽपि शक्यताऽवच्छेदकताऽवच्छेदकचन्द्रत्वादेः शक्यविशेषणोभयत्वादिविशेषणतया मानं स्याद् ? इत्याशङ्कते-नचेत्यादि।

तथैरिति । चन्द्रत्वसूर्यत्वावच्छिन्नोभयत्वनिष्ठावच्छेदकताकस्वनिरूपितशक्तिसम्बन्धेन चन्द्रसूर्योभयप्रकारकज्ञानस्य हेतुतया तादृशज्ञाने चन्द्रत्वेन चन्द्रस्य सूर्यत्वेन सूर्यस्य च मानेन तज्जन्योपस्थिते रपि तादृशचन्द्रसूर्यविषयतया शाब्दबोधोऽपि तादृशो युज्यत इति हृदयम्,

नन्ववच्छेदग्रहे स्मात्तन्त्र्येणावच्छेदाश्रये यस्य मानं तत्रावच्छेदावच्छेदकत्व तत्र यो विशेषणतया भासते तत्रावच्छेदावच्छेदकताऽवच्छेदकत्व न तु पारतन्त्र्येण भासमानेऽवच्छेदावच्छेदकत्वमिति नियमः, रजतत्वेन रक्तस्य ज्ञान नास्तीत्यादिप्रतीतौ तु तृतीयाऽन्तर्धस्य रजतत्वाप्रकाररसस्य निरूपितत्वसम्बन्धेन पृष्ठधन्ताधररक्तविशेषत्वस्यैव वा रजतत्वप्रकारत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकरक्तविशेषत्वनि-

सूर्यविशेषणतयैव भानात् शाब्दबोधेऽपि तादृशेषणतया भानं-
सम्भवात् ,

अथ शक्तिग्रहे साक्षात् शक्यताऽनवच्छेदकस्य तदुभयस्य श-
क्यचन्द्रसूर्योभयांशे साक्षात्प्रकारतया भानं न सम्भवतीति चेद् ?

घटपटौ न स्त इत्यादौ घटस्वपटत्वयोः साक्षात् प्रतियोगिता-
अच्छेदकत्वमन्तरेण प्रतियोगिविशेषणतया भानासम्भवस्तुल्य एवे-
त्याहुः ।

ज्ञानशक्तिवादिनस्तु—चन्द्रत्वसूर्यत्वोभयप्रकारकज्ञानमेव पुष्प-
वन्तपदशक्यं पुष्पवन्तपदमुभयप्रकारकज्ञाने शक्तमित्याकारकश-
क्तिग्रहस्य तादृशज्ञानत्वमेव कार्यताऽवच्छेदकमिति व्युत्पत्तिमतः पुरु-
पस्य नैकैकवीषाणपितृताऽतादृशस्य भवत्येव तादृशबोधः,

न चैवमपि पुष्पवन्तपदं चन्द्रत्वप्रकारकज्ञाने शक्तमित्यादिघो-
षस्य प्रमात्वात् शक्तिभ्रमं विना प्रत्येकशाब्दबोधानुदय इति कथ-
मुपपद्यत इति वाच्यम् ?

छावच्छेदकताकज्ञानत्वायच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाय एव भासते,

एवञ्च रत्नरजते इति समूहालम्बनज्ञानकाले तादृशप्रतीतिरुपपन्ना,
एवञ्च पुष्पवन्तपदं चन्द्रसूर्यशक्तमित्यादिप्रतीत्या शक्यतयैव विशेषणं-
तया भासमानं चन्द्रे सूर्ये च साक्षात् विशेषणयोः चन्द्रत्वसूर्यत्व-
योः शक्यताऽवच्छेदकत्वमेव न तु शक्यत्वाद्यवच्छेदकताऽवच्छेदक-
त्वं सिध्यतीत्याह—अथ तर्कति ।

तुल्य एवेति । तथा च यत् साक्षादवच्छेदकं तदवच्छेद्याधये सा-
क्षाद्विशेषणतया भासत इति नियमो न प्रामाणिकः; प्रामाणिकत्वे
विरुद्धघोरपि घटस्वपटत्वयोः प्रतियोगितानिरूपितैकावच्छेदकत्वपर्या-
तिभेदताऽपि श्वीकार्थ्येति भावः ।

ज्ञानशक्तिवादिनां मतमाह—ज्ञानशक्तिः । चन्द्रत्वसूर्यत्वोभयप्रकारेति ।
चन्द्रत्वप्रकारकत्वे सति सूर्यत्वप्रकारकं ज्ञानमित्यर्थः, तथा च चन्द्र-
त्वाद्यं उभयपक्षामानेऽपि न क्षतिः ।

पुष्पवन्तपदशक्यमिति । पुष्पवन्तपदनिष्ठशक्तिनिरूपितजन्यतावदि-
त्यर्थः । शक्यमिति । तादृशज्ञानजनकशक्तिमदिर्यर्थः । तादृशज्ञानत्वमिति ।
चन्द्रत्वप्रकारकं सत् सूर्यत्वप्रकारकं यत्तादृशज्ञानत्वमित्यर्थः, तथा च

केवलचन्द्रत्वप्रकारकबोधे तत्तत्प्रकारकबोधत्वांशे शक्तिनिरूपकताऽवच्छेदकताऽवच्छेदकतापर्याप्तिग्रहस्य हेतुत्वात् ,

प्रकृत उभयप्रकारकबोधत्वाद्यंशे शक्तिनिरूपकताऽवच्छेदकत्वपर्याप्त्यभ्युपगमात् तादृशस्य चन्द्रत्वप्रकारकज्ञाने शक्तमित्यादिवोधस्य भ्रमत्वनियमादित्याहुः ।

ईश्वरेच्छारूपस्य सङ्केतस्य शक्तित्वमङ्गीकर्तृसिद्धान्तिपक्षे पुष्पवन्तपदाच्चन्द्रत्वावच्छिन्नविषयकसूर्यत्वावच्छिन्नविषयकशाब्दबोधो भवत्वित्याकारक एव तादृशपदे भगवत्सङ्केतः केवलचन्द्रत्वावच्छिन्नाविषयकबोधश्च न तत्पदजन्यत्वेन तादृश इति तादृशपदान्न तथाविधबोधः,

न च तादृशपदजन्यत्वेन केवलचन्द्रत्वावच्छिन्नविषयकबोधस्य सङ्केताविषयत्वेऽपि चन्द्रत्वाद्यवच्छिन्नाविषयकबोधविषयकत्वेन सङ्केतविषयकग्रहस्य चन्द्रत्वादिप्रकारकबोधजनकस्य सूर्यत्वाद्यवच्छिन्नविषयकबोधविषयकत्वेन संकेतग्रहघटितसूर्यत्वाद्यवच्छिन्नविषयकबो-

तादृशघर्मप्रथमेव शक्यताऽवच्छेदक शक्तिनिरूपितजन्यताऽवच्छेदकमिति तु यावद्, इति व्युत्पत्तिमत = इति शक्तिग्रहवत्, शक्तिनिरूपकता = शक्त्यवच्छिन्नजनकतानिरूपकता, अन्वयश्च सुगमम् ।

न्यायमतमुत्थापयति — इत्येति । पक्षे = मत इत्यर्थं, चन्द्रत्वावच्छिन्नविषयताशालीति चन्द्रत्वप्रकारताशालाति या तदर्थं, न तथाविधबोध इति । अत्र शक्तिप्रमात इति पूरणीयम् ।

चन्द्रत्वादिप्रकारकबोधजनकत्वेति । पुष्पवन्तपदाच्चन्द्रत्वावच्छिन्नविषयकबोधो भवत्वित्याद्याधुनिकसङ्केतजन्यस्य तादृशशक्तिभ्रमजन्यस्य वा केवलचन्द्रत्वादिप्रकारकशाब्दबोधस्यानुरोधेन चन्द्रत्वप्रकारकशाब्दप्रति पुष्पवन्तपदजन्यत्वप्रकारतानिरूपितचन्द्रत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिसङ्केतग्रहो हेतुर्वाच्यः, तथा च तादृशशक्तिग्रहात् सूर्यत्वप्रकारकशाब्दसामग्रीं चिनाऽपि चन्द्रत्वप्रकारकशाब्दबोधजननादिति भावः,

एतेन पुष्पवन्तपदघटितसामग्रीतः केवलचन्द्रादिविषयकबोधस्य तु प्राप्पजननात् तादृशसामग्र्याः केवलचन्द्रादिविषयकबोधस्यापाद

पसामग्रयामसत्त्वामपि सम्भवेन तद्वत्त्वाद्भ्रान्तस्य केवलचन्द्रत्वाव-
च्छिन्नविषयकबोधो दुर्वार एवेति वाच्यम् ?

तत्पदजन्यकेवलचन्द्रत्वादिप्रकारकबोधे तत्पदजन्यकेवलचन्द्र-
त्वावच्छिन्नविषयकबोधत्वपर्याप्तविषयताऽवच्छेदकताकित्त्वप्रकारकस-
ङ्गेतविषयकज्ञानस्य हेतुत्वात्,

पुष्पवन्तपदजन्यबोधत्वघटितभगवत्संकेतविषयताऽवच्छेदकश-
रीरे च सूर्यत्वावच्छिन्नविषयकत्वचन्द्रत्वावच्छिन्नविषयकत्वयोरेक-
त्र निवेशात् तत्पदजन्यप्रत्येकधर्मावच्छिन्नविषयकबोधत्वे संकेतवि-
षयताऽवच्छेदकत्वपर्याप्तिविरहात् तदंशे तत्पर्याप्त्यवगाही ग्रहो-
भ्रम एवेति न शक्तिमत्तातः मत्त्येकधर्मप्रकारकबोधोपाधिः,

कत्वासम्भवात् केवलचन्द्रत्वावच्छिन्नविषयकबोधो दुर्वार एवेत्य-
स्यासङ्गतिरित्यपि निरस्तम्,

तादृशाधुनिकसङ्घेत्प्रहादिसन्धे केवलचन्द्रादिविषयकबोधस्योत्प-
त्त्या पुष्पवन्तपदघटितवाक्यज्ञानस्य कारणस्यस्यावश्यकत्वेन तद्वदित-
सामान्याः कुत्र चित् केवलचन्द्रादिविषयकबोधोत्पत्त्या आपादकत्व-
सम्भवात्,

केवलचन्द्रत्वादिप्रकारकशब्दबोधतज्जनकशक्तिग्रहयोः चन्द्रत्वाव-
च्छिन्नविषयकसूर्यत्वावच्छिन्नविषयकशब्दबोधतज्जनकशक्तिग्रहयो-
श्च कार्यकारणभावच्छेदकवैलक्षण्यप्रदर्शनेन समाधत्ते—तत्पदजन्ये-
ति । पुष्पवन्तपदजन्येत्यर्थः, केवलचन्द्रत्वादिप्रकारकशब्दत्वञ्च का-
र्म्यताऽवच्छेदकं पूर्वं निरुक्तं, तत्पदजन्यकेवलचन्द्रत्वावच्छिन्नेत्यादिना
कारणताऽवच्छेदकमुक्तं, तच्च पुष्पवन्तपदजन्यत्वप्रकारतानिरूपिता या
चन्द्रत्वावच्छिन्नविषयकधर्मावच्छेदकताभिध्ना सती शान्दत्यनिष्ठा-
वच्छेदकताभिध्ना याऽवच्छेदकता तद्वनिरूपिका तादृशधर्मद्वयाव-
च्छिन्ना विशेष्यता तद्वृत्तान्तिसङ्घेत्प्रहत्वं—

तादृशसङ्घेत्तच्च पुष्पवन्तपदजन्यः चन्द्रत्वावच्छिन्नविषयकशब्द-
बोधो भवत्यित्याकारकाः,

द्वितीयकारणताऽवच्छेदकञ्च पुष्पवन्तपदजन्यत्वप्रकारतानिरूपिता
या चन्द्रत्वावच्छिन्नविषयकत्वसूर्यत्वावच्छिन्नविषयकत्वशान्दत्वैतत्-
प्रतिपक्षधर्मावच्छिन्नविशेष्यता तद्वृत्तान्तिसङ्घेत्प्रहत्वं,

तत्पदजन्यचन्द्रत्वावच्छिन्नविषयकसूर्यत्वावच्छिन्नविषयकबोधत्वपर्याप्तविषयताऽवच्छेदकताकत्वप्रकारकशक्तिग्रहस्य बोधधर्मप्रकारकबुद्धित्वमेव कार्यताऽवच्छेदकमतो न तद्वदितसामग्रीबलादेकधर्मावच्छिन्नान्वयबोधस्य यत्किञ्चित्कारणविरहदशायामपरधर्मप्रकारकशाब्दबोधापत्तिः,

अथ कीदृश सङ्गतज्ञानमत्र कारणम् ? न तावच्चन्द्रत्वावच्छिन्नविषयकत्वसूर्यत्वावच्छिन्नविषयकत्वशाब्देतद्वैतधर्मप्रयावच्छिन्नमगवत्सकेतोयविशेष्यतानिरूपितजन्यत्वप्रकारतानिरूपितपुष्पवन्तपदवावच्छिन्नावच्छेदकतायत् पुष्पवन्तपदमित्याकारकम्,

तादृशज्ञानस्य पदपदार्थयो सम्बन्धानवगाहनेनार्थस्मरणानुपपत्तेः, नापि स्वनिष्ठ यत् पुष्पवन्तपदत्वावच्छिन्नविषयकत्व तन्निरूपितजन्यत्वप्रकारकतादृशधर्मप्रयावच्छिन्नमगवत्सङ्केतोयविशेष्यतानिरूपितावच्छेदकताऽऽथयविषयवसम्बन्धेन पुष्पवन्तपदप्रकारकचन्द्रसूर्यविशेष्यकज्ञानम्,

अत्र स्वपद पुष्पवन्तपदपर परिचायक, तादृशज्ञानस्य चन्द्रसूर्यश्च पुष्पवन्तपदानित्याकारकतया समूहालम्बनपर्यवसन्नत्वेन कशक्तिविषयकत्वानुपपत्तेः,

न च द्व्यारेकमिति रीत्योक्तसम्बन्धेन पुष्पवन्तपदप्रकारकचन्द्रसूर्यविशेष्यकज्ञानस्य समूहालम्बनविलक्षणतयैकशक्त्यवगाहित्वेन नियतचन्द्रसूर्योभयविशेष्यकबोधजनक वापत्तिरित्यपि न सद्,

यस्माद् विरुद्धधर्मद्वय धर्मिताऽवच्छेदकीदृशव्यासज्यवृत्तिधर्मप्रकारकमेव समूहालम्बनविलक्षण स्वीक्रियत न त्वव्यासज्यवृत्तिधर्मप्रकारकम्,

अथवा विरुद्धघटत्वपट वा दिक धर्मिताऽवच्छेदकीकृत्य द्रव्यत्वादिक धर्मिताऽवच्छेदकीकृत्य द्रव्य वाद्भावापत्त्या द्रव्यघटपण्यद्भूतलमित्याकारकस्य द्रव्यत्वादिधर्मप्रयावच्छिन्नप्रकारताक समूहालम्बनानामक ज्ञान स्यात्

स्याच्च द्रव्यत्वघटत्वपण्यवादित्रितयधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽतिरिक्तोऽभाव इति चेद् ?

उच्यते—स्वनिष्ठविषयत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिका या च द्रव्यावच्छिन्नविषयकत्वसूर्यत्वावच्छिन्नविषयकत्वशाब्देतद्वैतधर्मप्रयावच्छि-

उभयविषयकत्वावच्छिन्नाया बोधिनिष्ठसंज्ञेतविषयताया ऐक्यात्
शकैरेक्यमिति न तत्पदस्य नानार्थतेति रमणीयः समाधिः,

“एकयोक्त्वा पुष्पवन्तौ दिवाकरनिशाकरौ” इत्यमरकोपलक्षिपद-
शक्तिपरं पुष्पवन्तपदं सत्प्रतिपाद्यपरं, तथा च सूष्योच्चन्द्रमसावे-
कशक्त्या पुष्पवन्तपदप्रतिपाद्यावित्यर्थः,

उद्देश्यताऽवच्छेदकावच्छेदेन विधेयान्वये तात्पर्याच्चन्द्रत्वसू-
र्यत्वयोरैकशक्त्यधीनप्रतिपात्ताविषयताऽवच्छेदकत्वलाभो नातस्तस्माद्

समगयद्विकृष्टीयाविशेष्यता तन्निरूपितलभ्यत्वप्रकारतानैरूपितपुष्प-
वन्तपदवाच्यच्छिन्नावच्छेदकतावस्वसम्बन्धेन चन्द्रसूर्यवत् पुष्पवन्त-
पदमित्याकारकमेव सङ्केतज्ञानं हेतुः, अत्र स्वपदं चन्द्राद्विपरम्,

अत्रैकप्र द्वयमिति रीत्या चन्द्रसूर्याभ्यस्य तादृशपदे प्रकारत
या युगपद्ज्ञानेन न समूहालम्बनत्वम्; अत एतज्ज्ञानस्यैकशक्तिविष-
यत्व नानुपपन्नमित्यल विस्तरेण,

शक्तिप्रादुर्भावोपस्थापि पुष्पवन्तपदस्योभयस्मिन्नेकशक्तिकत्वपर-
त्वमुपपादयति—शक्तिपदमिति ।

तदुत्तरतृतीयायाः प्रयोज्यत्वमर्थाः; तस्य च पुष्पवन्तपदार्थतत्पद-
प्रतिपाद्यपदकप्रतिपत्तावन्वय, सूर्याचन्द्रमसेति । चन्द्रसूर्यौ पुष्पव-
न्तपदस्यैकशक्तिप्रयोज्यप्रतिपत्तिविषयतावन्तामिति तदर्थः,

नन्वेताघनाऽपि चन्द्रसूर्यानिष्ठकथञ्चिदनुगतैकधर्मावच्छिन्नशक्ति-
स्वीकारेण तादृशधर्मप्रकारेण तयोः प्रतिपत्तिसम्भवेन न चन्द्रत्वा-
दिप्रत्येकधर्मावच्छिन्न एकशक्तिसिद्धिः ? इत्यत आह—उद्देश्यताऽवच्छेदका-
वच्छेदेवेति ।

अयमाशयः—वाक्यं हि द्विविधम्—एकम् उद्देश्यताऽवच्छेदकसामा-
नाधिकरण्येन विधेयान्वयपर-

द्वितीयम् उद्देश्यताऽवच्छेदकावच्छेदेन विधेयान्वयपरम्,

आर्थं यथा—नीरूपस्पर्शवन्नन; अस्य च रूपशून्यस्पर्शवद् यत्
तदुन्नतः मनःपदार्थ इत्यर्थः, अस्य च रूपशून्यत्वविशिष्टस्पर्शवत्सामा-
नानाधिकरण्येन मनःपदशक्यत्वान्वये तात्पर्यं मनस्त्वजातेरेव शक्य-
ताऽवच्छेदकत्वात्,

एवं गौरिव गवय इत्यतिदेशवाक्यस्यापि,

द्वितीयं यथा—शङ्खो लक्ष्मीपतेः पाञ्चजम्ब इत्यादि; अस्य च विष्णोः
शङ्ख पाञ्चजम्बपदशक्य इत्यर्थः, तात्पर्यमस्य विष्णुसम्बन्धि-
शङ्ख-

नानाऽर्थादिव तादृश एकधर्मावच्छिन्नविषयकबोधो; नानाऽर्थे शक्ति-
भेदेन विशेषादिति लभ्यते,

अथ त्रैकयोक्त्या=एकोच्चारणेन सूर्याचन्द्रमसौ पुष्पवन्तपदप्र-
तिपाद्यावित्यर्थः,

तथा च यथा नानाऽर्थस्थले नावृत्तिमन्तरेण नानाऽर्थबोधस्तथा
न प्रकृते; अत्र शक्तेरैक्येन सकृदुच्चरितात् सकृदर्धप्रत्यय एवे-
त्यस्याविषयत्वादिति भावः ।

त्वावच्छेदेन तस्यैव शक्यताऽवच्छेदकत्वाद्,

एवञ्च पुष्पवन्तपदस्यैकशक्तिज्ञानजन्यत्वस्य चन्द्रत्वावच्छिन्नवि-
षयकसूर्यत्वावच्छिन्नविषयकप्रतिपत्तौ लाभः,

ननु दिवाकरनिशाकरावित्यत्रोभयत्वस्याप्युद्देश्यताऽवच्छेदकरवे-
नैकशक्त्यधीनप्रतिपत्तिविषयताऽवच्छेदकतालाभोऽपि स्यात् पुष्पवन्त-
पदजन्यबोधे तादृशोभयत्वस्याभानादिष्टापत्तयोरगादिति चेद् ?

न-तादृशोभयत्वस्य धर्म्यंश उपलक्षणतया भानस्वीकारेणात्र वि-
धेयताऽवच्छेदकत्वालाभात् स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वस्यैकदेशो-
ऽपि स्वीकाराच्चेति भावः,

एकयेत्यत्रैकत्वं सजातीयद्वितीयराहित्यं न तु संख्याधीविशेष-
विषयत्वं, तच्च पुष्पवन्तपदजन्यप्रतिपत्तिप्रयोजकशक्तिनिष्ठभेदाप्रति-
योगित्वम्,

एवञ्च पुष्पवन्तपदस्य नानाशक्तिमरवेऽपि नैकयोक्तोऽस्य वाच-
रति निरस्तम् ।

मिश्रमतानुसारेणाह—अथ वेति ।

यत्तु पूर्वकल्प उक्तिपदस्य शक्तिपरत्वे लक्षणाऽऽपत्तिरित्यत आह-
थ वेति; इति भाववर्णनं तत्तुच्छ-यतो गां वक्तव्यादिना पूर्वोक्तेन म-
द्वाचार्य्येणैव वक्ष्यादिघातोः शकौ शक्तिर्निरुद्धलक्षणा वा स्वीकृता, ना-
स्तिन-तरेणेति । तथा च हरिर्गच्छतीति सकृदुच्चरितात् सिंहसूर्यादेरेकत-
रस्यैव बोधो न तु सूर्यो गच्छति सिंहो गच्छतीत्यादिनानाविधबोधः,

अत्र कल्पेऽनास्थासूचनाय वाकारः, एकोच्चारितादप्युभयबोध-
स्य मणिकारादिसम्मतत्वाद्, अत एव तात्पर्य्यसत्त्वे सकृदुच्चरिता-
दपि शब्दादुभयबोधस्येष्टत्वादिति मणिकारेणोक्तम् ।

इति पुष्पवन्तपदटीका ।

पुष्पवन्तपदवत् सर्वनामपदानामपि शक्तेरैकधात्र नानार्थता,
अथ सर्वनामपदेन विशिष्य घटत्वपदत्वादनेव बुद्धिस्था घट-
पदादयः प्रत्याच्यन्ते न तु बुद्धिस्थत्वेन; अत्र घटोऽस्ति तमानये-
त्यादिवाक्यजघटकर्मकानयनादिवोधानन्तरं विशिष्यामयनं घट-
कर्मकं न वेति संशयानुत्पादस्य सर्वानुभवसिद्धतया दुरपन्हवत्वात्,

तथा च वक्तव्यबुद्धिस्थत्वं न सर्वनामशक्यताऽवच्छेदकम्; अपि
तु घटत्वपदत्वाद्येष तादृशनानाधर्माविच्छिन्नेषु पुष्पवन्तादिपदवत्त्वै-
कशक्तिसम्भव एकैकधर्ममात्रप्रकारकतत्तदर्थबोधानुपपत्तोरिति स-
र्वनाम्नो नानार्थत्वं दुर्त्वारमेव,

न वा नानार्थतोपगमेऽपि निर्वाहः, यद्रूपावच्छिन्नविषयकव्य-

सर्वनाम्नां शक्तिं परीक्षितुकाम आदौ सिद्धान्ताप्रदर्शन आशङ्क्य
भेदेत्यतस्तत्सिद्धान्तमाह-पुष्पवन्तपदवदिति ।

सर्वनामपदानां=तदेतद्विदमादिपदानां, नानार्थतेति । पृथक् पृथक्श-
क्त्या पृथक् पृथक्प्रतिपादकतेत्यर्थः ।

परीक्षामारम्भे-अथेत्यादि । बुद्धिस्थाः=पूर्वबुद्धिविषयाः, बुद्धिस्थ-
त्वेन=बुद्धिस्थत्वप्रकारेण,

ननु तदादिपदजन्यबोधे घटत्वादेरेव प्रकारत्वं न तु बुद्धिस्थत्वस्ये-
ति कुतोऽवधार्यते ? इत्यत आह-अत्र घट इति ।

संशयानुत्पादत्येति । तमानयेति वाक्याद् यदि बुद्धिस्थकर्मकमा-
नयनमिति बोधो जायते तदाऽऽनयनं घटकर्मकत्वाभाववदिति
दुर्मेमाहताऽवच्छेदकबुद्धिस्थत्वेन ग्राह्यघटादेरभावानवगाहितया ता-
दृशनिश्चयाप्रतिषेधत्वेन तादृशसंशयोरपत्तिः कुतो न स्वादिति भावः,
तथा वेति । बुद्धिस्थत्वस्य तादृशबोधे भाने चेत्यर्थः, बुद्धिस्थत्वमिति ।

तत्पदजन्यबोधप्रकारस्यैव तत्पदशक्यताऽवच्छेदकत्वादिति भावः,
नैकशक्तिवन्मव इति । सद्रुदुच्छरितपुष्पवन्तपदाद् यथा अन्द्र-
सूर्याभयविषयकबोधः तथा न तदादिपदाद् अपि तु पृथक् पृथक्श-
रिततदादिपदात् प्रत्येकघटत्वपदत्वाद्यवच्छिन्नस्य बोध इत्यत एकश-
क्तित्वस्य वक्तुमशक्यत्वादिति हृदयम् ।

ननु तदादिपदानां नानार्थतयाभ्युपेया क्षतिविरहाद् ? इत्यत आह-
न वेति । यद्रूपावच्छिन्नेति । यद्दर्मावच्छिन्ने यत्पदस्य वृद्धव्यवहारो-

वहारजनकत्व येन पुसा तदादिपदे न गृहीत तदवच्छिन्ने तेन त
च्छक्त्यग्रहेण प्रक्रान्तस्यापि तदवच्छिन्नस्य तत्पुरुषीयतदादिपदज-
न्यबोधविषयताऽनुपपत्तेः,

न च बुद्धिस्थत्वं प्रकारीभूतघटत्वादीनामेवानुगमकं तथा च
बुद्धिप्रकारवास्तत्पदशक्य इत्याकारक एव शक्तिग्रहः; स च तद्धर्म-
प्रकारेण सरलतद्धर्माविषयक एव सामान्यप्रत्यासत्या सम्भवतीति
नापूर्वप्रकारेण बोधानुपपत्तिः;

सामान्यलक्षणाऽनभ्युपगमे तु शक्तिग्रहविशेष्यताऽवच्छेदकमका-

यन पुसा दृश्यते तद्धर्मावच्छिन्ने तत्पदस्य तेन पुरुषेण शक्तिरवग-
म्यत, अनन्तर तत्पदस्य तद्धर्मावच्छिन्ने शक्तिसम्बन्धग्रहेण तत्पदा-
र्थ स्मर्यत, प्रतिपद्यते च तेन पुसा तदर्थ ,

एवञ्च यद्धर्मावच्छिन्ने येन यत्पदोपवहारो न दृष्टस्तदवच्छिन्ने
यत्पदस्य तस्य शक्तिग्रहो नामूत् कुतस्तद्धर्मावच्छिन्नान्निमित्तायेण प्रयु-
क्ताद् देवदत्तो गच्छति त पश्येत्यादौ तच्छब्दात् तस्य पुस तादृशदे-
वदत्तप्रतिपत्ति ? शक्त्यग्रहेण तद्धर्मावच्छिन्नानुपस्थितरिति भाव ,

प्रका-तस्यापि=वक्तृबुद्धिस्थस्यापि बुद्धिप्रकारत्वरूपानुगतधर्मिणा
पूर्वैश्वर्यादरपि शक्तिग्रहविषयत्वमुपपाद्य शा द्योयोपपादनमाश-
ङ्कते—न चिति ।

शक्तिग्रह इति । बृद्धोपवहारादिना जायत इति शेष , स च तादृश
शक्तिग्रह सम्भवतीत्यनेनान्वित , तद्धर्मकारण=बुद्धिप्रकारत्वरूप
धर्मप्रकारेणत्वर्थः, सामान्यप्रत्यासत्या=सामान्यलक्षणारूपप्रत्यास-
त्या, तथा च घटाऽस्ति तमातय घटाऽस्ति तमवधारयेत्यादिवक्तृबु-
द्धिस्थपरतत्पदघटितनानाबृद्धोपवहारत सविधस्थस्य सामान्यत-
पूर्वबुद्धिप्रकारत्वन घटत्वपदत्वादिक विषयीहृत्य बुद्धिप्रकारत्वात् त-
त्पदशक्य इति ग्रहो भवति, ततश्च तादृशप्रकारत्वज्ञान सामान्यप्र-
त्यासत्ति निखिलबुद्धिप्रकारत्वाद्यघटत्वैश्वर्यत्वैश्वर्यादिक ग्राहयति,
ततश्च बुद्धिप्रकारत्वन निखिलघटत्वैश्वर्यत्वैश्वर्याद्यवच्छिन्ने तत्पदश-
क्यताज्ञान मागस सम्पद्यत इति भाव ।

सामान्यलक्षणाऽनभ्युपगमत्वमतेऽप्याह—सामान्येति । शक्यप्रदेति । बु-
द्धिप्रकारयान् तत्पदशक्य इति शक्तिग्रहविशेष्यताऽवच्छेदको य प्रका

राश्रयस्यापूर्वधर्मिणः शक्तिग्रहाविषयत्वेऽपि शाब्दबोधे भानवत्
शक्तिग्रहधर्मिताऽवच्छेदकताऽवच्छेदकानुगतरूपाश्रयस्यापूर्वधर्मस्या-
पि शक्तिग्रहाविषयतां विना शाब्दबोधे न भानानुपपत्तिः, शक्तिधियः
शाब्दज्ञानसमानविषयकत्वस्यातन्त्रत्यादिति वाच्यम् ?

बुद्धिस्थत्वस्य शक्यताऽवच्छेदकताऽनवच्छेदकत्वेन शक्यताऽवच्छे-
दकानुगमकत्वायोगात्, तदवच्छेदकत्वे च तस्यापि शाब्दबुद्धौ
शक्यताऽवच्छेदकयदत्त्वादिविशेषणतया नियमतो भानप्रसङ्गात् स्वरू-
पतां घटत्वादिप्रकारकशाब्दबोधानिर्व्याहृद्, उपलक्षणेनापि शक्य-
ताऽवच्छेदकानुगमे शक्यस्याप्युपलक्षणेनैवानुगमोऽस्तु किं वि-
शिष्टे शक्यता ?

स्तदाश्रयस्येत्यर्थः, अपूर्वधर्मिण इति । अत्र गृहे गोरस्ति तं ताडये-
त्वादिशृङ्खलव्यवहारतो बुद्धिप्रकारगत्याद्यच्छिन्ने गोव्यक्तिविशेषे श-
क्तिग्रहः, ततोऽपरगोव्यक्तिपदाद् गौर्भावति तं पश्येत्यादिवाक्यघट-
काद् गोशब्दात् शक्तिसम्बन्धग्रहेण कारणानुभूतस्य गोपिण्डस्यो
परिचयः, ततश्च योग्यतावशेन गौत्वेन पूर्व्यामृहीता गोव्यक्तिरेव
शाब्दबोधविषयो यथा भवति तद्दृष्टं घटोऽस्ति तमानयात्र प-
टोऽस्ति तं परिचेहीत्यादिशृङ्खलव्यवहारतो बुद्धिस्थत्वरूपघटत्वपट-
त्वाद्यनुगमकधर्मिण घटत्वपटत्वादिबिशिष्टे तच्छब्दस्य शक्तिग्रहाद्,
जय चैत्रोऽस्ति तं पश्येत्यादिवाक्यघटकेन पूर्व्यानुभूतचैत्रत्वाद्यव-
च्छिन्नपरतापदेनानुभूतचैत्रत्वाद्यच्छिन्नस्य स्मरणे।सम्भवेऽप्यनुभूतघ-
टत्वाद्यच्छिन्नस्य स्मरणे सति योग्यतावशेनापूर्वचैत्रत्वाद्यवच्छिन्नस्य
शाब्दबोधे भाने वाचकत्वात् इति भावः ।

नन्वेकव्यक्तौ शक्तिग्रहेणापरव्यक्ते कुतः शाब्दबोधो, यत्र शक्ति-
ग्रहस्तरस्यैव शाब्दबोधनियमाद् ? इत्यत आह-शक्तिधिय इति । अतन्त्रत्यादि-
ति । अनियमादित्यर्थः । शक्यताऽवच्छेदकानुगमकत्वावगतिरिति । नानादा-
शक्यताऽवच्छेदकनिष्ठशक्तिज्ञानीयविशेषणतानिरूपितैककारत्वायोगादि-
त्यर्थः, तदवच्छेदकत्वे च=शक्यताऽवच्छेदकताऽवच्छेदकत्वे चेत्य-
र्थः । उपलक्षणेनैविति । शक्यताऽवच्छेदकताऽनवच्छेदकतापरित्यर्थः । उप-
लक्षणेनैविति । शक्यताऽवच्छेदकताऽनावलक्षितैत्यर्थः, अनुगमोऽस्तु=नाना-
शक्यनिष्ठविशेषणतानिरूपितगोत्वादिशक्यताऽवच्छेदकनिष्ठैककारता-

अथ द्रव्यादिपदाद् घटत्वादिप्रकारकबोधमसङ्गवारणाय विशिष्टे शक्तिरूपेयते प्रकृते च बुद्धिस्थत्वस्योपलक्षणत्वेऽपि तेनानुगमने न किञ्चिद्वाधकमिति चेद् ?

अस्तु बुद्धिस्थत्वेनानुगतधर्मेणानुगतानां प्रकाराणां शक्तिधीविषयत्वं; तथाऽपि सर्वनाम्नां नानाऽर्थत्वं दुष्परिहरमेव, साक्षात्परम्परया वा यदवच्छेदकं तदेक्यादेवावच्छेद्यैक्याद् बुद्धिस्थत्वस्यातथात्वाद्, उपलक्षणैक्येन शक्तिरैक्ये ह्यर्थादिपदशक्यताऽवच्छेदकानामप्युपलक्षणीभूतेनान्ततो बुद्धिविषयत्वादिनाऽनुगमसम्भवेन नानाऽर्थमात्रोच्छेदप्रसङ्गाद्,

एवं बुद्धिस्थप्रकारवान् तत्पदशक्य इत्याकारकशक्तिज्ञानात् स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारकस्मरणशाब्दबोधौ न सम्भवतः; जातिमान् हस्तिपकसम्बन्धीत्यादिज्ञानात् स्वरूपतो हस्तित्वप्रकारकस्मर-
शालिशब्दधीरस्तिवरयथ, किं=स्पर्धम्, विशेषणे शक्तिर्निष्प्रयो जनति यावद्,

ननु येषां पदानां विशेषणे शक्त्यकल्पने दोष स्यात्तथा विशेषणेऽपि शक्तिरस्तु यस्य च तत्र शक्त्यकल्पने न दोषस्तस्य तत्र कुतः शक्ति कल्पते ? इत्याशङ्कते—अपेति ।

तत्स्वीकारमाह—अस्तिवति । अननुगताना घटत्वपटत्वादीनाम्, साक्षादवच्छेदक घटत्वादिक; परम्परयाऽवच्छेदक लाङ्गूलत्वादिकम्, अवच्छेद्यैक्य घटपद्मभावादीना घटपशुपदादीनाञ्च प्रतियोगित्वशक्त्यार्थक्यम्, अतथात्वात्-साक्षात्परम्परया वाऽनवच्छेदकत्वाद्, अन्तत इतरधर्माणामनुगमाननुसन्धाने, नानाऽर्थमात्रोच्छेदप्रसङ्ग इति । ह्यर्थादिपदाना नानाशक्तिमत्तोच्छेदप्रसङ्ग इत्यर्थः,

ननु ह्यर्थादिनानाऽर्थपदाना बुद्धिविषयत्वादेरनुपस्थितिकालेऽपि सूर्यादिशाब्दबोधोदयेन बुद्धिविषयत्वाद्युपलक्षितधर्मावाच्छेदप्र एक शक्तिकल्पना न सम्भवति तदादिसर्वनाम्नान्तु बुद्धिप्रकारत्वादेरनुपस्थितौ शाब्दबोधजननस्य सर्वजनीनत्वेन तत्कल्पने बाधकामाव ? अत आह—एवमिति ।

असम्भवप्रयोजक कारणामाव दर्शयन्ति—जातिमानिति । जातित्वावाच्छेदप्रहस्तिवरयनिष्ठावच्छेदकताकविशेष्यतानिरूपितहस्तिपकसम्बन्ध-

शानुदयात् स्वरूपतस्तद्धर्मप्रकारेण यस्य सम्बन्धो गृहीतस्तादृश-
सम्बन्धिज्ञानस्य कारणत्वाद्,

यथा चाभ्यां रूपाभ्यां धर्मिणोः सम्बन्धो गृहीतस्तदेक-
तरूपप्रकारकसम्बन्धिज्ञानादेवापरतद्रूपैव सम्बन्ध्यन्तरस्मरण-
मित्यनुभवस्तथा यादृशरूपाभ्यां धर्मिणोः सम्बन्धग्रहस्तादृशैकधर्म-
प्रकारकज्ञानादेव तादृशापरधर्मप्रकारेण धर्मिस्मरणमित्यपि,

तथा च यत्र किञ्चिद्विशेषितधर्मप्रकारकसम्बन्धज्ञानं तथाविशे-
षिततद्धर्मप्रकारकस्मरणस्यानानुभविकतयेष्टापत्तेरयोगाद्,

अन्यथा कदाचित् स्वरूपतस्तत्प्रकारिका कदा चिद्धर्मान्तरा-

प्रकारताकज्ञानादित्यर्थं, स्वरूपतोऽजातित्वाद्यप्रकारेण तद्धर्मप्रकारे
नेत्यनन्तर धर्मिणोति पूर्णायम्,

यत्त्विति । तद्धर्मावच्छिन्नस्येत्यर्थं, तथा च स्वरूपतस्तद्धर्मनिष्ठ-
प्रकारताकधर्मिनिष्ठविशेष्यतानिरूपिततद्धर्मावच्छिन्नसम्बन्धप्रका-
रताशालिज्ञानं जातमित्यर्थं, तादृशसम्बन्धिज्ञानस्येति । तद्धर्मप्रकारक-
धर्मिविशेष्यकज्ञानस्येत्यर्थं,

यन्मात्रेति । अविशेषितधर्मप्रकारेणेत्यर्थं तद्वक्तव्येति । अविशे-
षिततदेकतरधर्मनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यताज्ञानादित्यर्थं, स्व-
रूपतो धर्मप्रकारकज्ञानलभ्यानां स्वरूपतो धर्मपुरस्कारेण स्मरणाना-
वाहुरूपेन शीघ्रानुभावकतया दृष्टा-ततयोपभ्यास, यादृशरूपाभ्यामिति ।
किञ्चिद्धर्मविशेषितरूपाभ्यामित्यर्थं, धर्मिणोः प्रतिधोऽप्यनुयेतमिनो,
तथा च तद्धर्मावच्छिन्नभावच्छेदकताकप्रकारतानिरूपितसम्बन्धिनिष्ठ-
विशेष्यतावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिततद्धर्मावच्छिन्नभावच्छेदकताकविशे-
ष्यताशालिज्ञानोत्तर तद्धर्मावच्छिन्नप्रकारताकज्ञानोत्तरधर्मावच्छिन्न-
प्रकारताशालिस्मरणं जायत इत्यर्थं,

इदमुपलक्षणं यदुयादृशरूपाभ्यां धर्मिणोः सम्बन्धग्रह तादृशैक-
तरधर्मपुरस्कारेणापरतद्धर्मावच्छिन्ने सम्बन्धज्ञानादपि तद्धर्मप्रकारेण
स्मरणम्, एव यादृशरूपाभ्यामपि शेषम्,

एव चेति । सम्बन्धज्ञानस्मरणयोरैकरूपावच्छिन्नविषयकत्वानुभवे
नेत्यर्थं, अथेति । तद्धर्मोऽन्यधर्मानवच्छिन्नतद्धर्मनिष्ठावच्छेदकताक-
विशेष्यतानिरूपितसम्बन्धिनिष्ठप्रकारताशालिज्ञानःचेत् तद्धर्मतरध-

वच्छिन्नतत्प्रकारिका स्मृतिरित्यत्र नियामकाभावप्रसङ्गात्,

सामान्यलक्षणाभनद्वीकृर्वतां पुनरनिष्कृतिरेव, शक्तिग्रहाविषयस्यापूर्वरमस्य स्वरूपतः कथमपि भानासम्भवाद्, न हि बुद्धिविषयताऽवच्छेदकत्वेन धर्मान्तरविषयकज्ञानं स्वरूपतोऽपरधर्मप्रकारकं ज्ञानं जनयितुं प्रभवति तथा सति समानप्रकारकत्वनियमस्यापि भङ्गप्रसङ्गादिति,

मैवम्-भगवत्सङ्केतरूपायां शक्तौ शक्यताऽवच्छेदकोभूतपदत्वपदवादानुपलक्षणाभूतबुद्धिविषयताऽवच्छेदकत्वप्रकारेण भासमाने

स्मानवच्छिन्नतद्गर्भनिष्ठप्रकारताशालिस्मरणं प्रति कारणत्वकल्पनया तादृशानियमास्वीकारेणैवापत्तौ चेत्यर्थः,

नियामकाभावप्रसङ्गादिति । तथा च किञ्चिद्गर्भपुरस्कारेण तद्गर्भावच्छिन्नेऽपरसम्बन्धज्ञानान्नियमेन तादृशद्विविधस्मरणापेक्षेरिति भावः,

सामान्यलक्षणाऽङ्गीकारे तु बुद्धिविषयताऽवच्छेदकत्वरूपसामान्यधर्मेण तदादिपदस्य प्रथमशक्तिग्रहात् पूर्वमपूर्वचैत्रत्यादिज्ञानसम्भवेन तादृशप्रहृत्य तादृशचैत्रत्यादिप्रकारकत्वसम्भवादाह-सामान्यलक्षणभनद्वीकृर्वतामिति । अनिष्कृतिरेयम्-अनुपपादनमेव,

नम्यत्र गृहे घटोऽस्ति तमानयेत्यादिपृच्छव्यवहारतः प्रथमं तत्पदस्य बुद्धिविषयताऽवच्छेदकत्वेन घटत्वेन घटे शक्तिसम्बन्धग्रहो जातः पश्चादत्र चैत्रोऽस्ति त पश्येत्यादिवाक्यघटकापूर्वचैत्रत्यावच्छिन्नपरतत्पदस्यापि बुद्धिविषयताऽवच्छेदकत्वेन घटत्वावच्छिन्ने जायमानः शक्तिसम्बन्धग्रह एव स्वरूपतोऽपूर्वचैत्रत्यादिप्रकारकस्मरणं जनयेत्त एव हेतुहेतुमन्त्रावकल्पनादिष्वेत आह-न हीति । भङ्गप्रसङ्गादिति । स्मरणा नुमययोः समानप्रकारकत्वस्य सम्भवानुसिद्धत्वेन तस्यापलपितुमशक्यत्वादिति भावः ।

सिद्धान्तमारमते-मैवमिति । शक्तिसम्बन्धस्यातिरिक्तत्वे घटव्यपदत्वादिरूपशक्यताऽवच्छेदकमेवेन न तस्या वैकल्पसम्भय इत्यत आह-भगवदिति एव सति । शक्तिपदार्थ इत्यर्थः, अत्र सत्तन्मययोः विषयतातिरूपित्वम्यं तस्य च भासमाने भासत इत्युच्यते भासताययंशिरयतायामन्वयः, प्रकाशेणैव तूनीयाऽयं प्रकारतानिरूपिताय तस्य च भासमानपदवृत्तीभूतभासनात्तस्य विषयतायामन्वयः, घटव्यपदत्वादावियमत्त विच्छेदे-

तदादिपदजन्यबोधविषयताऽवच्छेदकत्वं भासते,

एवञ्च बुद्धिविषयताऽवच्छेदकरूपावच्छिन्नस्तत्पदाद्बोद्धव्य इत्याकारकस्य तत्पदं बुद्धिविषयताऽवच्छेदकरूपावच्छिन्नं बोधयत्वित्याकारकस्य वा संकेतस्य विषयताया अननुगतघटत्वपदत्वादिनिष्ठाया अप्यनुगतबुद्धिविषयताऽवच्छेदकत्वरूपावच्छिन्नतया शक्तेरैक्यम्,

घटपदादिसंकेतविषयतानां नानाघटादिव्यक्तिनिष्ठानां घटत्वाद्यनुगतधर्मावच्छिन्नत्वेन पर्यादिपदसंकेतविषयतानां प्रकारीभूतनानालोमादिव्यक्तिनिष्ठानां लोमत्वाद्यनुगतधर्मावच्छिन्नत्वेन ननु तदशक्तैक्यवदननुगतसिंहत्वादिनिष्ठानां नानार्थहृष्यादिपदसंकेतविषयतानामनुगतपरिकृष्टिधर्मावच्छिन्नत्वाभावाद् न शक्तेरैक्यम्,

तत्रोपलक्षणीभूताकिञ्चिद्धर्मप्रकारेणाभासमानस्यैव सिंहत्वादेर्भगवन्संकेतरूपाया शक्तौ हृष्यादिपदजन्यबोधविषयताऽवच्छेदकत्वं भासते इति न नानार्थमात्रोच्छेद इति,

भासमानेत्यन्तं विशेषण, तदुत्तरसप्तम्या विषयत्वमर्थं, तस्य च निरूपितः वसन्त्येन भासते इत्यत्र भासघात्वर्थेऽन्वयः, भासते इत्यत्र कथातार्थं आश्रयत्वं विषयताऽवच्छेदकत्वमितिप्रथमान्तार्थेऽन्वेति, अत्रोपलक्षणत्वं पदजन्यशाब्दबोधीयविषयताऽवच्छेदकत्वावच्छिन्नशक्तिविषयताशून्यत्वम्,

तथा च भगवत्संकेतविषयतानिरूपिततादृशबुद्धिविषयताऽवच्छेदकत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविषयताऽऽश्रयीभूत यद् घटत्वपदत्वादिकं तन्निष्ठविषयतानिरूपितविषयताऽऽश्रयतदादिपदजन्यबुद्धिविषयताऽवच्छेदकत्वमित्यन्वयबोधः,

एवञ्च—घटत्वादावुपलक्षणीभूतबुद्धिविषयताऽवच्छेदकत्वावच्छिन्नशक्तिविषयत्वे च, घटत्वाद्यनुगतधर्मेण शक्याशे विषयतैक्ये दृष्टान्तमुक्त्वाऽऽनुगतधर्मेण शक्यताऽवच्छेदकाशे विषयतैक्ये दृष्टान्तमाह—परादिशेषादि,

ननु भगवत्संकेतरूपायां शक्तौ पशुपदादिशक्यताऽवच्छेदकलोमाद्यशे लोमत्वाद्यवगाहनेन तत्तत्पदजन्यशाब्दबोधेऽपि लोमत्वादेर्भानवत् शक्तौ तत्पदशक्यताऽवच्छेदकाशे बुद्धिविषयताऽवच्छेदकत्वस्य मार्गे

इयांस्तु विशेषः-तत्र घटत्वान्मत्वादिषु तत्तत्पदजन्यबोधविषयताऽवच्छेदकत्वं भासत इति तानि विशेषगान्युच्यन्ते; प्रकृते च बुद्धि-विषयताऽवच्छेदकत्वं सर्वनामपदजन्यबोधविषयताऽवच्छेदकत्वं संकेतेन नावगम्यतेऽपि तु तादृशविषयतासामानाधिकरण्यामात्रमिति तदुपलक्षणमिति गीयते,

यद्यपि घटादिपदसङ्केतस्य घटत्वादिविशिष्टविषयकत्ववत् सर्वनामसङ्केतेन बुद्धिविषयताऽवच्छेदकत्वे बोधविषयताऽवच्छेदकत्वानवगाहनेऽपि सङ्केतस्य तद्विशिष्टविषयकत्वमक्षतमेवेति सङ्केतविषये तद्विशेषणमेव,

शाब्दबोधे तस्य कथमान न स्याद्? इत्यतस्तयोः शाब्दबोधे भानाभानप्रयोजकवैलक्षण्यमाह—

इयास्तु विशेष इति । तत्रेति । शक्तावित्यर्थः, विशेषगतीति । तथा च तत्पदजन्यबोधविषयताऽवच्छेदकत्वानिष्ठविषयतानिरूपितशक्तीयाविषयतावत्त्वसाक्षात् परम्परया घा तत्पदशक्यविशेषणस्य, सङ्केतीयतादृशविषयत्वस्यैव शाब्दबोधे प्रकारतया भानप्रयोजकत्वादिति भावः,

प्रकृते च=सर्वनामस्थले चेत्यर्थः, बुद्धिविषयताऽवच्छेदकत्व इति । अत्र विषयतानिरूपितत्वं सप्तम्यर्थः; तस्य चावगाह्यत इत्यत्रावगाह्यार्थविषयतायामन्वयः, सङ्केतेनेत्यत्र निरूपकत्वरूपकर्तृत्व तृतीयाऽर्थः, अस्यापि तत्रान्वयः, अवगाह्यत इत्यत्र कर्माख्यातार्थाध्यत्वस्यावच्छेदकत्वमित्यन्तप्रथमांताऽर्थान्वितनभ्रर्थाभावेऽन्वयः । तादृशविषयतासामानाधिकरण्यामात्रमिति । सर्वनामपदजन्यबोधविषयतासामानाधिकरण्यामित्यर्थः, अस्य चावगाह्यत इत्यनेनान्वयः, तदुपलक्षणं=शक्योपलक्षणम्,

ननु तत्पदजन्यबोधविषयताऽवच्छेदकत्वेन सङ्केतविषयत्वरूपविशेषणस्य शक्यविशेषणमिति व्यवहारप्रयोजकमेवास्तु, शाब्दबोधे प्रकारतया भानप्रयोजकन्तु यद्विशिष्टे सङ्केतस्तरत्र,-

तद्य सङ्केतीयविशेष्यतानिरूपितवैशिष्ट्यरूपसम्बन्धाविषयताकविषयत्वमेव,

एवञ्च बुद्धिविषयताऽवच्छेदकत्वे सर्वनामपदसंकेतीयतादृशविषयतायाः तावदेन बुद्धी न तस्य शाब्दबोधप्रकारतया भानमित्याशङ्कते—यदिति ।

एवं शक्यविशेषणघटत्वादिनिष्ठे बोधविषयताऽवच्छेदकरूप-
 बोधविषयतानिष्ठसङ्केतविषयतानिरूपितविषयतारूपशक्यत्वे तदव-
 च्छेदकमपि; तथाऽपि बोधविषयतया सङ्केतविषयत्वरूपशक्यतायास्त-
 आसत्त्वेन शक्ये न तद्विशेषणं, शक्यव्यावर्तकशक्यस्यैव शक्य-
 विशेषणत्वमिति तस्य शक्योपलक्षणतयाऽऽकाशपदजन्यशाब्दबोधे
 शब्दाश्रयत्वभानानियमवत् तदादिपदजन्यबोधे तदभाननिर्वाहः,
 तद्वाजन्तु तदुपलक्षितघटत्वादिविषयकत्वेन तद्विषयकघटत्वा-

ननु तर्हि घटत्वादेरिय बुद्धिविषयताऽवच्छेदकत्वस्य घटादौ साक्षा-
 ज्ञानं न कुतः? इत्यतश्छलत आह—एवमिति । शक्यत्व इति । अत्र सप्तम्यर्थ-
 निरूपितत्वस्यावच्छेदकपदार्थघटकावच्छेदकतायामन्वयः, तदिति । बु-
 द्धिविषयताऽवच्छेदकत्वमित्यर्थकं, शक्यबोधे शाब्दबोधीयविषयत्वेन
 सङ्केतविषयत्वरूपविशेषणत्वस्य शक्यविशेषणत्वव्यवहारप्रयोजकतावत्
 शाब्दबोधप्रकारताप्रयोजकत्वाद् न तदापत्तिरिति समाधत्ते-तथाऽपीति ।
 वेति । बुद्धिविषयताऽवच्छेदकत्व इत्यर्थः, न तद्विशेषणमिति । तद् =
 बुद्धिविषयताऽवच्छेदकत्वं, न विशेषणं शाब्दबोधप्रकारताप्रयोजकविशे-
 षणत्वमाववादित्यर्थः,

ननु शक्यो शक्यबोधे भासमानत्वे सति तदनुगमकस्यैव विशेषण-
 त्वेन बुद्धिविषयताऽवच्छेदकत्वस्य कुतो न सर्व्वेनामपदशक्यविशेष-
 णत्वमत आह—तदव्यावर्तकशक्यस्यैवेति । शक्यव्यावर्तकत्वं शक्यानुग-
 मकत्वं, तच्च नानाशक्यनिष्ठविशेष्यतानिरूपितैकप्रकारत्वं न त्वित-
 ष्यच्छेदकत्वं सर्व्वोदिपदशक्यताऽवच्छेदकत्वस्य सर्व्वत्वादेरितरथ्यवच्छे-
 दकत्वसम्भवाद्, शक्यस्यैवेति । तत्तत्पदजन्यबोधविषयत्वेन संकेतवि-
 षयताऽऽद्यस्यैवेत्यर्थः ।

शक्यविशेषणत्वमिति । तथा च शक्यानुगमकत्वे सति पदजन्य-
 बोधविषयत्वेन सङ्केतीयविषयत्वस्यैव शक्यविशेषणतात्वमिति भावः,
 गद्याश्रयत्वभानानियमवदिति । आकाशपदस्य स्वरूपतः शक्त्यङ्गीकर्त्त-
 णं मते शब्दाश्रयत्वस्योपलक्षणत्वादिति भावः, तदभाननिर्वाहः =
 बुद्धिविषयताऽवच्छेदकत्वाविषयत्वनिर्वाहः,

ननु शक्यो बुद्धिविषयताऽवच्छेदकत्वस्योपलक्षणत्वं न तु विशेषण-
 त्वमित्यत्र किं नियामकम् ? इत्यत आह—तद्वाजन्मिति । यथा मन्त्रिणोऽपि-

दिव्योपस्यापि सङ्केतविषयत्वं, घटादिपदसङ्केतस्य च घटत्वादिविशिष्टविषयकत्वोप एव विषय इति तज्जन्यबोधे तादृशधर्मभाननियमः, यथा यद्विशिष्टविशेष्यकबोधविषयत्वं संकेतविषयस्तच्छब्दक्यताऽवच्छेदकतया व्यवहियते, तथा यद्विशिष्टप्रकारविशिष्टविशेष्यकबोधविषयत्वं तथा तच्छब्दक्यताऽवच्छेदकताऽवच्छेदकमित्युच्यते प्रकृते च बुद्धिविषयताऽवच्छेदकत्वन्तर्धेति न तच्छब्दक्यताऽवच्छेदकं न वा तत्रावच्छेदकं, जातित्वादिविशिष्टघटत्वाद्यवच्छिन्नस्य तदादिपदाधीनबोधे

शेष्यकबोधविषयत्वमिति तद्विशिष्टनिष्ठविशेष्यताऽऽत्मकाविषयताप्रकारताकत्वमित्यर्थः,

स्वरूपतो घटत्वादिना घटादेः शब्दबोधोपपादिकां तद्रूपेण तच्छब्दे शक्तिं व्युत्पाद्य; जातित्वादिकिञ्चिद्धर्मपुरस्कारेण घटत्वादिना घटादेः शब्दबोधप्रयोजिकां शक्तिं व्युत्पादयति-नन्वेवदिविशिष्टेति । अथ तत्पदजन्यजातित्वाद्यच्छिन्नघटत्वनिष्ठप्रकारताकशाब्दबोधं प्रति तत्पदजन्यप्रकारताकविशेष्यत्वाद्यच्छिन्नप्रकारतापरिष्ठायां या बुद्धिविषयताऽवच्छेदकताऽवच्छेदकत्वनिष्ठसामानाधिकरण्यासम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकावच्छेदकतात्वाद्यच्छिन्नावच्छेदकताकप्रकारतात्वाद्यच्छिन्नावच्छेदकताकविषयतानिष्ठप्रकारताकजातिमत्त्वावच्छिन्नाविशेष्यताशालिसङ्केतविषयकत्वान्तर्धेन हेतुता वक्ष्यामि,

सङ्केताकारस्तु-जातिमान् तत्पदजन्यबोधीयबुद्धिविषयताऽवच्छेदकताऽवच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नप्रकारताकविषयतायान् मयस्त्विति तु न यक्तुं शक्यते; यतो यत्र घटत्वादिना घटत्वाद्यवच्छिन्नो वक्तुं बुद्धिस्वस्तत्वात्पर्येणापि तच्छब्दप्रयोगस्तत्र घटत्ववान् तत्पदबोधीयबुद्धिविषयताऽवच्छेदकताऽवच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नप्रकारताकविषयतायान् मयस्त्वित्यादिरीत्या सङ्केता वाच्याः;

तथा च सङ्केतस्य नानात्वेन तस्य नानाऽधरतापत्तेः, अपि तु तत्पदबुद्धिविषयताऽवच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नप्रकारताकविषयताशालिबोधप्रजनकं मयस्त्वित्यावाचापे वाच्यः;

एवञ्च तत्पद बुद्धिविषयताऽवच्छेदकताऽवच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्ने शक्यमित्याकारकसङ्केतत्वान्तरं कदा चिज्जातित्वेन घटाद्यवच्छिन्नस्वोपस्थितिः कदा चिद् घटत्वादिना घटत्वावच्छिन्नस्याप-

तु बुद्धिविषयताऽवच्छेदकताऽवच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मविशिष्टावच्छिन्न-
विषयकत्वावगाही सङ्केतः प्रयोजक इति तत्र जातित्वावच्छिन्नघ-

ट्टितिरिति क्वचिज्जातित्वादिना क्वचिद् घटत्वत्वादिना शाब्दबोध-
रति नियमस्यानुपपत्तिरिति चेद् ?

न-श्रौता पुरुषो यदा जातित्वादिना घटत्वावच्छिन्नो वस्तुबुद्धि-
विषय इति प्रकरणादिना ज्ञात्वा जातित्वाविशिष्टावच्छिन्नस्तत्पदशक्य-
इति जातिविशिष्टे शक्तिं गृह्णाति तदा जातिरमेन घटत्वावच्छिन्नं-
प्रतिपद्यते,

यदा तु घटत्वत्वेन घटत्वावच्छिन्ने प्रकरणादिना वस्तुबुद्धिविष-
यत्वं गृह्णाति तदा तत्तुल्यरीत्या तद्रूपेण तत्र शक्तिमवधार्य तं शब्दा-
दुच्यते इत्येवं शक्तिग्रहशाब्दबोधकल्पनेऽनुपपत्त्यभावात्, एतन्नामे-
व्यञ्जयिष्यामः,

नन्वेवमपि सर्वनामपदाज् जातित्वादिना घटत्वावच्छिन्नशाब्द-
बोधोपपत्तये बुद्धिविषयताऽवच्छेदकताऽवच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मविशि-
ष्टावच्छिन्ने पृथक् शक्तिकल्पने नानाऽर्थत्वापत्तिरुन्वादेति चेद् ?

अथ केचित्—साक्षात्परम्परासाधारणबुद्धिविषयताऽवच्छेदकता-
त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यधिकरणत्वेनोपलक्षणेन स्वरूपतो घ-
टत्वावच्छिन्ने जातिःधादिना च घटत्वावच्छिन्न एकैव शक्तिः कल्प्य-
ते, जातिःधादिविशिष्टत्वादिग्रन्थस्तु तद्रूपेणैकशक्तिग्रहपरः, अ-
न्यथा नित्यत्वे सत्यनेकसमवेतस्वरूपजातित्वावच्छिन्नस्य सखण्डतया बुद्धि-
विषयताऽवच्छेदकताऽवच्छेदकत्वेन तस्यानुगमासम्भवाद्, घट एक-
त्ववानेतिज्ञानार्थविशेष्यताऽऽख्यविषयताऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रति-
योगिताकपर्याप्त्यधिकरणत्वस्य स्वरूपतो घटत्वे जातिमानेकत्वधा-
वित्वादिज्ञानीयविशेष्यतारूपविषयताऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नपर्याप्त्य-
धिकरणत्वस्य च जातिस्त्वविशिष्टघटत्वादी वृत्तेः,

अथ वा तत्तद्बुद्धिविषयताऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
पर्याप्तिसम्बन्धेन सादृशावच्छेदकतात्वावच्छिन्नत्वस्य घटत्वादौ ता-
दृशजातित्वावच्छिन्ने च सत्त्वेन सादृशतादृशज्ञानमादाय तादृशता-
दृशतत्त्वधर्मोऽनुगतोपलक्षिततत्त्वधर्मोऽनुगतशक्यताऽवच्छेदकत्वस-
म्भव इत्याहुः,

तस्यास्तु बुद्धिविषयताऽवच्छेदकत्वेन घटत्वपदत्वचैत्रत्वादीनां बुद्धि-
विषयताऽवच्छेदकत्वेन स्वरूपत एकशक्यताऽवच्छेदकत्वम्, अतो न

दत्त्वादिनिष्ठप्रकारतैव विषय इति न जातिमानित्यादिवोधकाले घट इत्याकारकवोच.,

अथ किञ्चित्प्रकारेण भासमानधर्मैस्वच्छेदकत्वे भासमाने तद्विशिष्ट एव भासते न तदुपलक्षित इति नियमः, कथमन्यथा स्वरूपतो घटत्वावच्छिन्नाभावस्य न जातिमान्नास्तीत्याकारिका प्रतीतिः ?

एवञ्च बुद्धिविषयताऽवच्छेदकत्वोपलक्षिते कथं बोधविषयताऽवच्छेदकत्व सङ्केतेनावगाहनीयमिति चेद् ?

न-अवच्छेदकताया अवच्छेद्याश्रयविशेषणताऽऽपन्नस्य संसर्ग-

तत्तद्धर्ममेवेन शक्येभिन्नत्व समवेतत्वादिना जातित्वादिना च घटत्वादां जातित्वादां च बुद्धिविषयताऽवच्छेदकताऽवच्छेदकत्वेन तदवच्छेदकत्वेन च पृथक्शक्यताऽवच्छेदकत्व, सर्वनाम्नो नामाऽर्थता च स्वरूपत शक्यताऽवच्छेदकताऽवच्छेदकादिमेवेनभ्यत एवेति प्राहुः,

वस्तुतस्तन्नुगमघोटितवक्ष्यमाणसिद्धान्तकरूपे सर्वसाधारणैकशक्तिरूपनप्रकारे दशपिप्यत एवातोऽत्राशङ्कानुसमाधानाभ्यामलामिति घृम ,

न जातिमानिति । सङ्केतेन यादृशबोधोऽवगाह्यते तादृशबोध प्रति तादृशसङ्केतज्ञानस्य कारणत्वादिति भाव ,

तदवच्छेदकताऽनापन्नेन धर्मैण भासमानेऽवच्छेदकत्वमङ्गीकर्तुं न शक्यत इति शङ्कपते-अथ तद्दृष्ट एवेति । विशेषणेऽवच्छेदकत्व भासते इति भाव , न जातमान् नास्तीत्यकारिकति । तथा च जानिमान् नास्तीत्याकारकप्रतीते स्वरूपतो घटत्वावच्छिन्नाभावविषयकत्वे घटदुन्यपटवति देशे जातिमान्नास्तीति प्रतीत्यापत्तेरिति भाव ,

यो धर्मो भासते येन तद्विशिष्ट इति भासते ।

तत्रावच्छेदकत्व यं न तु तेनोपलक्षित ॥

ससर्गविधया भावे नियमोऽय प्रकीर्तित ।

अन्यथा तत्पदाच्छेदमेव हि दुर्लभमिति-

कारिकोक्तदिशा सिद्धान्तमारभते—

अवच्छेदकता इति । अवच्छेद्याश्रय = प्रतियोगित्याद्याश्रय , तत्र विशेषण च तीव्रगुणवशात्पदाकप्रकारताऽऽश्रयत्व, तदापन्नस्य तदाश्रयस्य,

विषया भान एव तथा नियमाद्,

अन्यथा धूमव्यापकताऽवच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकापा-
वानित्याकारकव्यापकताऽवच्छेदकत्वोपलक्षितवह्नित्वाद्यवच्छिन्ना-
भावमतीत्यनुपपत्तेः,

प्रकृते च तत्पदं शुद्धिस्थमकारावच्छिन्नविषयताकवोधं जन-

संसर्गविषया = तद्विरूपितसंसर्गिकाविषयतया, अत्र च तृतीयाऽधोऽमे-
वस्तस्य च भाधात्पर्यविषयतायामप्यः, उपा नियमादिति । तादृशिष्टे हि
भासते इति नियमादिपर्यं,

अयमाशयः-घटो नास्तीत्यादिप्रतीतौ घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकारकसम्बन्धेन घटादेरभावादौ भानेन तत्रावच्छेदकतायाः संसर्ग-
विषया भानाद्; अवच्छेद्यप्रतियोगित्वाश्रये घटे घटस्य विशेषणमेव,
तथा च तत्र घटत्वादिकमवच्छेदकमेव न तूपलक्षणमिति;

ननु किञ्चिद्धर्मप्रकारेण भासमाने यद्यवच्छेदकस्य भासते तादृ-
शिष्ट एव तदिति सानान्यनियम एवाद्दर्शीयो लघुघटादित्यतस्तत्र
बाधकमाह—अन्यथेति ।

अवच्छेदकतायाः संसर्गविषया भान एव तादृशनियम इत्यस्वी-
कार इत्यर्थः, धूमव्यापकताऽवच्छेदकत्वादि । धूमाभावरूपव्यत्याभाषानुमा-
पकतादृशप्रतीत्यनुपपत्तेरित्यर्थं, तथा च तादृशानुमित्यनुत्पादमपेक्षो-
क्तज्ञानस्यापह्नोतुमशक्यत्वादिति भावः,

न च तत्र धूमव्यापकताऽवच्छेदकत्वावच्छिन्नवह्नित्वनिष्ठावच्छेदकप्र-
तियोगिताकाभाववश्यज्ञानस्यैव व्याप्याभावानुमितिहेतुत्वमिति वाच्यम् ?
तादृशरूपेण कारणस्य व्यापकताऽवच्छेदकत्वाभासतीत्याकारक-
ज्ञानस्यैव हेतुतया प्रमेयत्वादेरपि धूमव्यापकताऽवच्छेदकतया तदव-
च्छिन्नाभावाप्रसिद्धा विशेषदर्शिनां तादृशज्ञानानुपपत्तेः,

न च धूमव्यापकताऽवच्छेदकत्ववह्नित्वत्वोभयधर्मावच्छिन्नव्यावच्छेद-
कताकप्रतियोगिताकाभावज्ञानत्वेन हेतुता; तथा च धूमव्यापकता-
ऽवच्छेदकत्ववह्नित्वत्वाभासतीत्याकाराभावज्ञानस्यैव प्रसिद्धत्याज तदो-
प इति वाच्यम् ?

तादृशरूपेण हेतुस्य धूमव्यापकताऽवच्छेदकत्वादेरप्यभावप्र-
तियोगिताऽवच्छेदककोटिप्रविष्टस्य विषयतायाः कारणत्वाऽवच्छेदक-
१३ श्र० पा०

शीत्यत्याकारकोऽवच्छेद्यावच्छेदकभावप्रकारक एव सङ्केतोऽङ्गीकार्य इत्यनुपपत्तेरभावाद्, स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारकस्मरणाद्युपयोगी शक्तिग्रहः स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारक एव; यदा स्वरूपतो यद्धर्मप्रकारकज्ञानसामग्री तदैव स्वरूपतस्तद्धर्मप्रकारेण शक्तिगृहीत्वा स्वरूपतस्तत्प्रकारेण धर्मिणं स्मरत्यनन्तरमनुभवति च; मानसे च शक्तिग्रहे न व्यवहारदर्शनादेरपेक्षा; अपि त्वसंसर्गाग्रहसहितोपस्थितेरेवेति, यद्धर्माऽवच्छिन्ने तदादिपदघटितवाक्याद् व्यवहारो न दृष्टस्तदवच्छिन्नस्यापि मानसशक्तिग्रहाद् बोधः सुघट एव,

घटकतया महागौरवापत्तेः, गुरुधर्मस्याभावप्रतियोगिताऽनवच्छेदकत्वे तादृशाभावाप्रसिद्धेश्च तादृशनियमस्य सङ्कोचकल्पनायाः स्यादप्यस्याद्,

न चेदमप्रामाणिकं ? येन रूपेण व्यापकता गृह्यते तद्रूपावच्छिन्नोपस्थेनाभाववच्छाजान हेतुरित्यादिना दीधितिकृता तथा लिखितत्वाद्,

एतच्चाभावसाध्यकस्थले व्यापकत्वविशिष्टविशिष्टध्यानवगाहिज्ञानस्यापि कारणत्वमत उक्तं, तेन मतविशेषे धूमादिव्यापकताऽवच्छेदकत्वविशिष्टवद्विषयावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववच्छाजानस्यापि कारणत्वे न क्षतिरिति मन्तव्यम्,

ननु स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारकशक्तिग्रह कदा चित् कुतो जायत इत्यत आह—यदा स्वरूप इति । घटोऽस्य वस्तुसुद्धिस्थ इत्याकारकधोऽनुज्ञानसामग्रीत्यर्थः । शोतेति कनूपदमध्याहार्यम्,

मन्वत्र घटोऽस्ति समानयेत्यादिव्यवहारदर्शनादिना घटादौ तत्पदस्य शक्तिग्रहः सुघटोऽस्तु; यत्र व्यवहारो न दृष्टस्तत्र शक्तिग्रह कुतो जायत इत्यत आह—मानस वेति । असंसर्गग्रह सतीत्यादि । असंसर्गाग्रह = तद्धर्मावच्छिन्ने तत्पदशक्यावगाधनिश्चयामाध, तत्सहिता या तत्पदशक्यत्वतत्पदार्थोपस्थितिस्तस्या इत्यर्थः, मानसशक्तिग्रहाद् = उपनयज-यालीकिकमानसशक्तिग्रहात्,

ननु बाधनिश्चयामाधसहकृततत्तद्विशेषणोपस्थित्या यदि विशिष्टशक्तिग्रहो जायते, तदा शक्तिविपरीतकोटेरपि बाधकामायेनोपस्थितिसम्भवेन तत्तत्सशयो जायत एवेति कथं शक्तिनिर्णय इत्याशङ्कतेन वेति । बाधितस्य = शक्त्यादिविरहस्य,

न च व्यवहारदर्शनाद्यविषये मनसा शक्तिर्निश्चेतुं न शक्यते
विपरीतकोटेरप्युपस्थितिमात्रेण मानसज्ञाने भानसम्भवादिनि वाच्यम् ?
उपस्थितस्यापि बाधितस्य दोषमन्तरेणाभानाभिन्नयस्याप्यु-
पपत्ता,

एवं सति कतिपयविषयेषु सर्वनामघटितवाक्याद् प्रयोज्यस्य
प्रवृत्तिमुपलभमानः प्रवर्तकज्ञानविषयकतिपयविषये शक्तिं कल्पयन्
बुद्धिविषयताऽवच्छेदकधर्मावच्छेदेन तत्पदशक्यत्वं सामान्यतो-
ऽवधारयति,

एवञ्च चैत्रोऽस्य बुद्धिविषयताऽवच्छेदकधर्मवानिति यदा
तेन गृह्यते तदानामस्य चैत्रस्तत्पदवाच्यो न वेति सन्देहो नावत-
रितुमर्हति,

ननु लौकिकप्रत्यक्षादौ विषयस्य बाधितस्य भाने पिप्सादिदोषाये-
क्षाऽस्तु यन्नालौकिकसन्निकर्षादिनैककोटिरपि निर्णेतुं न शक्या
तत्र बाधिता कोटिरुपस्थितिगलाद् दोषमनपेक्ष्यैव भासताम् ; अन्यथा
धूमादौ वृद्धिव्यभिचारस्य च सन्देहः कदाऽपि न स्यात्, स्याद्य तर्का
मुत्तरणस्य शास्त्रकाराणां युक्तान्तरप्रदर्शनस्य वैकल्पमिति तत्तद्विप-
रितकोटेः स्वतो मान बाधक दर्शयितुमाह—एव सतीति ।

कतिपयविषयेष्विति । गोघटादिष्वित्यर्थः, सर्वनामघटितवा-
क्यतोऽत्र गृहे गौररहित तमानयेत्यादिवाक्याद्, प्रयोज्यस्य=निषो-
ज्यपुरषस्य, प्रवृत्ति=गवानयनादिषु प्रवृत्तिम्, उपलभमानः=निश्चिन्त्यन्,
समीपस्थपुरुष इति शेषः, कल्पयन्=अनुमिष्यन्, बुद्धिविषयताऽवच्छे-
दकधर्मावच्छेदेनेति ।

न च यदि प्रवर्तकज्ञानविषयकतिपयपदार्थे शक्तिज्ञानेन सामान्यतो-
बुद्धिविषयताऽवच्छेदकधर्मावच्छेदेन शक्यध्वारणं जायते; तदा तुरितन्तु-
प्रवृत्तिकतिपयद्रव्येषु पटादिजनकत्वदर्शनेन द्रव्यत्वावच्छेदेन पटादिज-
नकार्यं गृहीयादिति वाच्यम् ?

यथा कतिपयद्रव्येषु घटजनकार्यं द्रव्या व्यभिचारदर्शनाद्यवशा-
नादिसहकारेण दण्डत्वत्वावच्छेदेन तद्रव्यधारयति तद्दर्शनापि तादृशज्ञा-
नजनने बाधकाभावाद्; अन्यथा निश्चिन्त्यमिथानासम्भवेन जलाद-

यादृशप्रमावच्छेदेन यदवधारितं तादृशधर्मनिश्चयस्य स्व-
समानप्रमिताऽवच्छेदककृतद्विरोधिकोटिभानविरोधित्वादिति सम्भ-
वत्येवापूर्वाविषयेऽपि मानसः शक्तिनिश्चयः,

अथैवमपि तत्पदे चैत्रत्वविशिष्टवाचकतासन्देहस्य दुरुच्छेद-
तया तत्पदाद्यवहारदर्शनाविषयचैत्रत्वावच्छिन्नविषयकशाब्दबोधो-
दुरुपपाद एव, तद्धर्मप्रकारकशाब्दबोधे तद्धर्मविशिष्टवाचकतानि-
श्चयस्य हेतुत्वाद्, अन्यथा गवादिपदादभ्रान्तस्य शक्त्या सास्त्राऽऽदि-
मत्वप्रकारेण शाब्दबोधापत्तेरिति चेद् ?

न-तत्पदप्रयोजकबुद्धिमकारतया गृहीतघटत्वपटत्वादिविशिष्टे
व्यवहारदर्शनात् तत्पदस्य शक्तिं गृहीत्वा; यद्यत्तत्पदं यादृशयादृश-
धर्मावच्छिन्नविषयकबुद्ध्या प्रयुज्यते तत्तत् तत्पदं तद्धर्मविशिष्टशक्त-
मिति सामान्यतो व्याप्तिमवधारयति,

वच्छेदेन बद्धिमत्त्वादिज्ञान षडाऽपि नोत्पद्येत, द्रव्यत्वाद्यवच्छेदेन षटा-
दिजनकत्वग्रहस्तु व्यभिचारदर्शनेन न जायत इति,

ननु बुद्धिविषयताऽवच्छेदकावच्छेदेन तत्पदशक्यत्वनिश्चयसहकृत-
स्य चैत्रत्वावच्छिन्ने बुद्धिविषयताऽवच्छेदकवचनानिश्चयस्य विपरीतको-
टिनिरासद्वारा सामान्यतश्चैत्रत्वावच्छिन्ने तत्पदशक्यत्वनिश्चयक-
त्वेऽपि तत्पदशक्यत्व चैत्रत्वावच्छिन्न किमप्यधर्मावच्छिन्नमिति
सन्देहानिरासात् तत्पदे चैत्रत्वविशिष्टवाचकतासन्देहोदयेन तादृशनि-
श्चयाजननात् कुतस्तत्पदाच्चैत्रत्वविशिष्टस्य शाब्दबोध इत्याशङ्कते-
त्येवमपीति । गवादिपद सास्त्राऽऽदिमत्त्वादेविशिष्टवाचकमिति भ्रमवत्,
सास्त्राऽऽदिमत्त्वेन शाब्दबोधस्येष्टापत्तेराह—अभ्रान्तत्वेति ।

सिद्धान्तमारभते—तत्पदप्रयोजकति । शक्तिं गृहीत्वेत्यन्तेन तत्त-
द्धर्मविशिष्टवाचकत्वस्य च परस्पर सहचारदर्शन व्यभिचारदर्शनञ्च
व्याप्तिग्राहकं पूर्वमस्तीति सूचितं, सामान्यतो व्याप्तिमवधारयतीति । सामा-
न्यतो व्याप्ययथारणञ्च यत्र प्रकृतसाध्यसाधनयोः सहचाराद्यनिश्चयेन
व्याप्तिग्राहकसम्भवेऽपि तत्सजातीयसाध्यसाधनयोः सहचारदर्शनादि-
जन्यव्याप्तिनिश्चयः तादृशव्याप्तिनिश्चयसहितेन,

अथ वा सजातीयमानाहेती सजातीयनानासाध्यसहचारग्रहस्य
प्रकृतहेती प्रकृतसाध्यव्याप्तिग्रहं प्रति स्यात्तन्वयेण हेतुतात्पर्यनात् प्रकृ

तदनन्तरञ्च प्रत्यक्षपृथीतचैत्रत्वादिविशिष्टविषयकबुद्धिप्रयोज्यत्वं मकरणादिना यत्र तत्पदे गृह्णाति तत्र पक्षे तादृशहेतुना चैत्रत्व-
विशिष्टवाचकत्वस्य प्रागसिद्धस्यापि पक्षधर्मताबलादनुमित्यात्मक-
निश्चयेनावगाहनसम्भवाद् न काञ्चन्यनुपपत्तिः,

तद्देतोः पक्षधर्मतामात्रग्रहेण सजातीयसाधारणहेतुसहचारादर्शनजन्यव्या-
प्तिग्रहेण वा प्रकृतसाध्यानुमितिरिति भाषः,

न च प्रकृतसाध्यव्याप्यहेतुनिश्चयासत्त्वेन कुत्रोऽनुमितिरिति चेद् ?

न-व्यतिरेकसाध्यकस्थले प्रतिघोषिताऽवच्छेदकावच्छिन्नव्यापका-
नवनिश्चयस्येव तादृशज्ञानस्यापि स्वातन्त्र्येणैव हेतुत्वान् ,

अन्वया स्वकीयस्तनादिविषयककृतिसाध्यत्वज्ञानप्रवृत्त्याः सहसा-
रदर्शनेन यो यत्र प्रवर्तते स तं कृतिसाध्यतया जानातीति सामान्य-
व्याप्तिसमवधारणः; यालकस्य गवानयनादीं प्रवृत्तिदर्शनेन गवानयनादि-
विषयकप्रयोज्यपुरुषोपकृतिसाध्यत्वज्ञानानुमित्यनुत्पत्तेश्चैरनुपपत्तेश्च लि-
ङ्गस्तदधीनकार्यत्वव्यक्तत्वज्ञानस्य,

ननु साधनसजातीये साध्यसजातीयव्याप्तिसिद्धिपादेव यदि प्रकृत-
साध्यानुमितिरभवति तदा वीधितिकारस्य यो यदीययावच्छिरोपानाववाङ्
इत्यादिना सामान्यव्याप्तिं प्रददयति यस्वतन्वयोरननुपमादित्यनेन त-
द्वृत्तयणज्ञानस्थासङ्गादापत्तेः, यस्वतस्त्वयोरननुगमस्य तद्विषयक-
त्वादिति चेद् ?

न-यो वदीयेत्यादिवान्यस्य प्रकृतसाध्यतत्सजातीयसाधारणाद्य-
नुगतरूपेणैकव्याप्तिपरत्वमभिप्रेत्य प्रथमतो वृत्तं प्रददर्थे; तत उत्कृताया
दोषासम्भवेनैकावच्छेदेनेत्यनेन दोषान्तरप्रदानात्, साजात्यञ्चात्र
स्वसाध्यकानुमितिप्रयोजकोदाहरणघटकद्विचकपत्त्वन्तारपर्यधिषयत्वे-
न, एवमन्यत्रापि यथायथं शीघ्रम् ,

तादृशहेतुनेति । चैत्रत्वादिविशिष्टविषयकबुद्धिप्रयोज्यत्वत्पदत्वहेतुने-
त्यर्थः, चैत्रत्वविशिष्टवाचकत्वस्य जन्ययोधीयचैत्रत्वनिष्ठानैरवावच्छिन्ना-
वच्छेदकताकाविवयतात्वावच्छिन्नकारकताकोवच्छिद्यविशेष्यतायाः पर-
म्परया निरूपकत्वस्य, प्रागसिद्धस्यापि-प्रागननुभूतस्यापि,

तापद् बुद्धिविषयताऽवच्छेदकात्वेपलक्षितधर्मविशिष्टवाचकमिति
बुद्धेर्व्यवहारतो जायमान शक्तिज्ञानं बुद्धिविषयताऽवच्छेदकात्वरूपसा-
मान्यवत्यासत्त्वात् ज्ञापमानप्रवृत्तचैत्रत्वादिनिष्ठिर्लाघवपक्षं भवति तच्च

के चित्तु बुद्धिविषयताऽवच्छेदकत्वेनानुगतधर्मण सकलधर्म-
विषयकसंस्कारस्य सामान्यप्रत्यासत्त्यधीनानुभवजन्यस्य सत्त्वे प्रमु-
ष्टबुद्धिविषयताऽवच्छेदकतां स्वरूपतत्त्वत्वादिप्रकारकशक्तिस्मरण-
निराधारमिति; तन्मूलरूपेव स्वरूपतोऽपूर्वचैत्रत्वादिप्रकारकशब्द-
ज्ञानं भविष्यतीति किमनुषपन्न ? स्वरूपतस्तत्प्रकारकस्मरणे स्वरू-
पतस्मरणकारकसंस्कारानुभवयोरनपेक्षणाद्, उद्बोधकवैचित्र्यादेव
कदा चिज्जातिमान् इत्याकारकं कदा चिद् घट इत्याकारकं स्मरणमिति
नियमोपपत्तेः, स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारकानुभवजनितसंस्कारवतोऽपि
जातित्वादिना घटत्वादिप्रकारकात् संस्कारात् कदा चित् स्वरूपतो-
घटत्वाद्यप्रकारकस्य जातिमानित्याकारकस्मरणोदयेन स्वरूपतस्तत्-
प्रकारिकायां स्मृता तादृशसंस्कारानुभवपोर्विशिष्य हेतुत्वेऽप्युद्बो-
धविशेषाविरहस्य तादृशस्मृतिविरहप्रयोजकताया आवरणकत्वात्,
न्यसस्कारोऽपि तथा, तदधीनस्मरणञ्च बुद्धिविषयताऽवच्छेदकत्वात्
वगादि तत्पद चैत्रत्वादिविशिष्टावकमित्याद्याकारक जायते तदश
उद्बोधकामावात्, फलफलन च तत्तद्विषयकसंस्कारस्यापि तत्तदश
उद्बोधकामावसहकारेण तत्तद्विषयकस्मरण प्रत्यपि हेतुत्वकल्पनादिति
घटतां केषाञ्चिन्मतमाह—क विलेति ।

प्रमुष्टबुद्धिविषयताऽवच्छेदकतांशमिति यावद्, अत्रपुनरिति । तथा च जातित्वे
तरणम्यानवच्छिन्नघटप्रकारताविशेष्यताशालि स्मरणादिक-
प्रति जातिरथावच्छिन्नघटप्रकारताविशेष्यताशालिस्कारवेन
तादृशविषयताऽऽदिशाव्यनुभवत्वेन च कारणत्वमिति भावः ।

अग्रेय सति जातित्वेन घटत्वप्रकारकसंस्कारात् जातित्वेन घटत्व
प्रकारक स्वरूपतो घटत्वप्रकारकञ्च स्मरणे नियत स्यादत आह—
उद्बोधकवैचित्र्यादेव इति । उद्बोधकवैचित्र्यादेवोपपत्तेः, तथा च यदा जाति-
त्वेन स्मरणप्रयोजकमुद्बोधक स्मरन्वति तदा तदुपेण स्मरण, यदा
स्वरूपता घटत्वप्रकारकस्मरणप्रयोजकमुद्बोधक तदा तादृश स्मरण
मित्यनियमो मेरप्ये, स्वरूपतस्मरणप्रकारकस्मरण प्रति स्वरूपतस्मरणप्रकार-
कसंस्कारानुभवो कारणत्वेऽप्युद्बोधकस्य नियामकत्वमावदप्ये,
न तु मग्नत पक्ष्याह—न्यस इति । अत्रपुनरिति । उद्बोधकविशेष-

तादृशहेतुताया अप्रामाणिकत्वात्,

कथमन्यथा विशेषणान्तरानवच्छिन्नाऽस्मदाद्यदृशरीरविशेष-
निष्ठजातिविशेषावच्छिन्नसङ्केतितरामरावस्थादिपदेभ्यो वाक्यार्थपौ-
रस्याकं—

कथं वा निर्विशेषणकालीन्द्रियजातिविशेषावच्छिन्नवाचकमनः-
पदात् शाब्दधीस्तत्र जातित्वादिना जातिविशिष्टे शक्तिग्रहेण प्रमुष्ट-
जातिवर्षां मनस्त्वादिप्रकारक शक्तिस्मरणं तथापि विशेषार्थांश-
मोषमन्तरेण गत्यन्तराभावादेति वदन्ति,

दिवदन्तेऽप्यत्र षड्वचः—स्मृतेर्विलक्षणप्रकारतायां संस्कारानुभ-
वयोः प्रयोजकत्वस्योद्बोधकविशेषप्रयोजकतामाश्रित्योच्छेदने वि-
विरहस्य स्मृतिविशेषपरिग्रहप्रयोजकत्व युगपदेव स्वरूपतो घटत्वप्रका-
रकस्मृतिः, जातित्वादिना च घटत्वप्रकारकस्मृतिञ्चोपपद्येतोभयो-
सामग्रीसत्यादिति भावः,

अत एव प्रणिधानलिङ्गादिज्ञानानामयुगपद्भावाद् युगपदस्मरणमिति
न्यायसूत्रेण तर्पणोक्तं, प्रणिधानादिकन्वयनुपदं व्याख्यास्यामः, ताद-
ृशहेतुताया इति । स्मृतिसंस्कारयोर्विशेष्यहेतुताया इत्यर्थः, किञ्चिद-
स्मरपुरस्कारेण तदस्मरणप्रकारकसंस्कारात् स्वरूपतस्तदस्मरणप्रकारकस्म-
रणास्वीकारे दशमुखाद्यच्छिन्नशरीरवृत्तिजातिविशेषावच्छिन्नवाच-
करामरावणादिपदेभ्यः स्वरूपतस्तादृशजात्यवच्छिन्नस्यास्मदाद्यननु-
भूतत्वेन शक्तिप्रदासम्भवात् स्मरणासम्भवेन शाब्दबोधानुदयः
स्यादित्याह—कथमन्यथेति । प्रमेति । रामरावणमनःपदावावित्थर्थः, जाति-
त्वादिनेति । शक्तिग्रहेण स्वरूपतः स्मरणद्वारा शक्तिप्रदप्रयोजकतादृश-
संस्कारोपेत्यर्थः, तथा च जातित्वावच्छिन्नजातिनिष्ठप्रकारताकेन श-
क्तिप्राप्तकसंस्कारोपेत्यर्थः,

एतेन रामादिपदानां जातित्वेन तादृशजात्यवच्छिन्नशक्तिप्राप्तकान्या-
यात्तादृशशक्तिप्रदासम्भवेऽपि न क्षतिः,

अथमन्यथा—जातित्वादिना यत्किञ्चिद्व्यतिरिक्तप्रत्यक्षानन्तरं सामा-
न्यप्रतयास्यया निश्चिन्नजातिमहिषपफालुमवेनोपनयेन जातिविशि-
ष्टानुभवजनिततादृशसंस्कारात् प्रमुष्टजातिवर्षांशो रामरावणादिशरीर-
वृत्तिजातिपुरस्कारेण तादृशजातिमहिषपफः स्मरणानामकस्तत्सत्पुराण-

शेष्यविशेषणभावांशेऽप्युद्बोधकाविशेषस्यैव नियामकत्वसम्भवात्, प्रकारत्वविशेष्यत्वानन्तर्भावेण सामान्यतस्ताद्विषयकस्मृतौ तद्विषयकत्वेनैव संस्कारानुभवयोर्हेतुताऽऽपत्तेः, रावणादिपदेभ्यः लक्षणया तत्तत्पदार्थत्वादिप्रकारक एवान्वयबोधः,

वस्तुतस्तु- अनुगतोद्बोधकस्थले स्वरूपतस्तत्प्रकारकशक्तिज्ञान-

कोपादिभ्य स्वरूपतस्तादृशजात्यवच्छिन्न शक्तिप्रहो जायते, तदनन्तर तादृशशक्तिग्रह्यशात् स्वरूपतस्तादृशजात्यवच्छिन्नस्य स्मरणं शाब्द बोधश्च भवतीति,

स्वरूपतस्तद्भ्रमप्रकारकस्मृतौ स्वरूपतस्तद्भ्रमप्रकारकसंस्कारत्वेन हेतुत्वेऽपि रामरावणादिपदेभ्य शाब्दबोधमुपपादयति-रावणादिति ।

न च रावणादिपदानां शक्त्यग्रहे शक्यसम्यग्धरूपलक्षणया प्रहो-सम्भवात् कथं तत्तत्पदार्थत्वादिना शाब्दबोध इति वाच्यम् ?

यत् पद माधु पूर्वपूर्वव्युत्पत्तेः प्रयुक्त तत्पद किञ्चिद्वाचकमिति सामान्यव्यापया तत्तत्पदशक्यत्वग्रहसम्भवात् लक्षणग्रहे शक्यताऽवच्छेदकावगाहत्स्यान्पेक्षणादिति भावा,

के चिच्चिदान्तिन्तनपुरुषे शक्यस्य रामादिपदस्य लक्षणया तादृशयोधो भवतीत्याहुः,

तदसद्-रावणदशास्यादिपदस्वेदानीन्तनपुरुषे शक्तिप्रहो न यस्य पुरुषस्य जातस्तस्यापि तादृशपदात् पुराणादित- शाब्दबोधजननात्,

ननु सामान्यतस्ताद्विषयकस्मृतिव्यावच्छिन्न प्रति ताद्विषयकसंस्कारात्वेन हेतुरथे घटवद् भूतलमित्यनुभवजन्यतादृशसंस्काराद् घटो भूतलञ्चैत्याकारकस्मरणावधिरनुपपात्तिश्च तादृशविशिष्टस्मरणस्य, प्रकारताऽऽदेः प्रयोजकत्वाभावात् तत्तद्बोधकाणां तादृशतादृशविशिष्टस्मरणजनकत्वेऽनुभवसंस्कारयोः स्मृतिरव्यावच्छिन्न प्रति कारणत्वानुपपत्तिरतो विशिष्टस्मरण प्रत्येत्यमतेऽपि विशिष्टसंस्कारस्य हेतुत्वभावात्पक्षमिवालोच्यते-वस्तुस्त्विति । अनुगतेऽप्येति । अनुगतोद्बोधकश्च तुम्भूर्पितयिगृहज्ञानधिप्रादिधर्मिकसादृश्यज्ञानादि, व्यक्तश्चैतत् प्राणि-पाननियमव्यापारोत्पत्त्यादिगुणे, तत्र च तत्तदर्थविषयकस्मरण प्रति तु स्मूर्पिततत्तदर्थविद्विज्ञानरयन तादृशसादृश्यज्ञानात्वेनानुगतत्वेन हेतु-तया तादृशस्थले उद्बोधकथैलक्षण्यज्ञाने बोधस्य कल्पयितुमशक्यत्वमिति भावा, स्वगत इति । जातिरवादिना गौरवावच्छिन्ने शक्तिप्रमत्तः

सत्त्वे स्वरूपतस्तत्प्रकारकस्मरणापत्त्या तत्र तादृशज्ञानस्य हेतुत्व-
भावस्यकमित्यलमतिपल्लाघितेन,

अथ सामान्यतो ब्रह्मबुद्धिविषयताऽवच्छेदकधर्मावच्छिन्नस्य
सर्वनामशक्यत्वे शक्तिभ्रमं विना कालान्तरीणपुरुषान्तरीण—
बुद्धिविषयताऽवच्छेदकत्वधर्मावच्छिन्नाविषयिका प्रतीतिः सर्वनाम्ना
न जन्यते;

अपि तु यो यदा यस्य बुद्धिस्तदा तदुत्थितपदावत्मकारा-
वच्छिन्नाविषयिकैवेति नियमानुपपात्तिः, स्वोच्चारणानुकूलबुद्धि-
विषयताऽवच्छेदकावच्छिन्नस्य शक्तिविषयत्वे च स्वपदस्य तत्तद्बुद्ध्य-
क्तिपरतया तत्तत्पदव्यक्तिभेदेन शक्तिभेदमसङ्गः, अननुगमाद्
व्युत्पत्तिविरोधश्च ।

एवं गुण्मदस्मत्पदयोरुत्पत्त्यभावे न शक्तिः; अपि तु सम्बो-
ध्योच्चारणकर्त्रोरिव, सम्बोध्यताऽवच्छेदकत्वोच्चारणितृताऽवच्छेदकत्व-
रूपानुगतधर्मोपलक्षितचैत्रात्मत्वादिकमेव मष्टातिनिमित्तमित्यव्यसङ्ग-
तं, सामान्यतः सम्बोध्यताऽवच्छेदकत्वादेरनुगमकत्वे चैत्रस्य

स्ये, स्वरूप इति । किञ्चिदविशेष्यतयेत्यर्थः,

व्युत्पत्तिविशेष्येति । सर्वनाम्न एका शक्तिरिति व्युत्पत्तिविरोधो-
त्सर्गः; तथा च पूर्वोक्तभूतचैत्रत्वादिप्रकारकशब्दबोधानुपपात्तिरि-
ति ध्येयम् ।

गुण्मदस्मत्पदयोरनुगमशक्यताऽवच्छेदकं विवक्षयितुंलाभवा-
यादिव तत्पदद्वयं धारयति—एवं दुष्प्रतििति । आत्मत्वात् इति । तयोरु-
त्पत्त्याशकत्वे त्वं गच्छे; अहं न गच्छेयमिति विधिविषयधोरनुप-
पत्तिः; उद्देश्यताऽवच्छेदकस्यात्मावच्छेदवाद्, आत्मतत्त्वसामानाधिक-
रण्येनोभयान्यवसप्रथमे त्वं गच्छेतीति निश्चयकाले त्वं न गच्छ-
तीति प्रतीत्यापत्तेरिति भावः, सम्बोध्यतेति । वक्त्रुत्थितवाक्यजन्यबो-
धावच्छेदकताऽवच्छेदकत्वेन वक्त्रभिन्नायविषयताऽवच्छेदकाद्योपलक्षि-
तजात्यवच्छिन्नशरीरविशिष्टात्मत्वम्, उच्चारणानुकूलकृत्यवच्छेदकता-
ऽवच्छेदकत्वोपलक्षितजातिमहत्तरीयावच्छिन्नात्मत्वञ्च तयोः शक्यता-
ऽवच्छेदकमित्यर्थः, चैत्रात्मत्वादिकमेवेति । चैत्रमैत्रतत्त्वत्तरीरविशेष्यवा-
१४ श० पा०

यन्पदमन्वोध्यता तस्माद् युष्मत्पदाद् पदान्तरसम्बोध्यमैत्रादे-
श्चोच्चारितादस्मत्पदात् पदान्तरोच्चारयितुश्च मैत्रादेः प्रतीतिम-
सद्गो दुर्वार इति,

स्वजन्यबोधायपतया प्रयोक्त्रभिप्रायविषयताञ्चच्छेदकत्वरूपस्य
सम्बोध्यताञ्चच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्ने युष्मत्पदस्य; स्वोच्चार-
णकर्तृत्वावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्ने चास्मत्पदस्य शक्तेः
स्वीकरणीयतया स्वत्वान्तर्भावाननुगमतादवस्थ्यादिति चेद् ?

न-स्वोच्चारणानुकूलबुद्धिप्रकारावच्छिन्नविषयताकत्वस्वजन्यत्वो-
भयसम्बन्धेन तदादिसर्वनामपदप्रकारको बोधविषयकसङ्केतोऽभ्यु-
पेयने,

च्छिन्नात्मत्वमेवेत्यर्थः, सम्बोध्यतेति । तद्यथा वाक्यजन्यबोधाधयत्वेन,
मैत्रेदेरिति । अत्र पण्यार्थो विषयित्वं तस्य च प्रतीतिप्रसङ्ग इत्यत्र प्र-
तीताद्यन्वयः, स्वज्येति । स्वपदं युष्मच्छब्दपरं, स्वोच्चारणेति । स्वपदम-
श्मच्छब्दपरं, स्वोच्चारणेति । स्वपदं तच्छब्दपरम्, उच्चारणञ्च वर्णोच्-
्चयकृत्यधीतो जनकतावदभिधानसयोगानुकूलो व्यापारः, शब्दमुच्य-
रतीत्यादौ द्वितीयाश्रयो निरूपितत्वं तस्य च तादृशघातार्थघटकजनक-
तायामन्वयः, तथा च स्वोच्चारणानुकूला या बुद्धिस्तदीयप्रकारता-
वच्छर्मावच्छिन्नविषयकत्वमेक सम्बन्धः, जन्यत्वञ्चापरः,

न चात्र घटोऽस्ति तमानयेत्यादौ यत्रा घटादिक बुद्धिविषयीत्य-
तच्छब्दप्रयोगेऽपि; तदुच्चारणप्रयोजकत्वं तु तो घटज्ञानादौ मन्यत-
इति वाच्यम् ?

बुधोद्यियाऽधीनवाक्योच्चारणं प्रति वाक्यार्थज्ञानस्य हेतुतया त-
त्सम्पादकताया घटज्ञानस्य तदुच्चारणप्रयोजकतायादयकतादिति,

त्वेदिति । सादिना तच्छब्दपरिग्रहः, अन्योऽपि इति । उक्तोभयस-
म्बन्धेन तापदान् बोध हायाकारको भगवन्. सङ्केत स्वीक्रियते गत्य-
स्तरविरहादिति भावः,

अत्र तादृशसङ्केतविषयकं वादनाकारं ज्ञान तत्पदजन्यशाब्दयो-
धे हेतुरिति चेद् ?

अत्र मत्वा-स्वजन्यसम्बन्धविशिष्टविषयतावर्षाभयतसम्बन्धेन ताप-
दान् बोधो भयते तादृशसङ्केत ईश्वरीय. स्वीकार्यः, स्व तापदं, इव-

वैशिष्ट्यञ्च स्वोच्चारणप्रयोजकबोधोपप्रकारतासमानाधिकरणनिरव-
च्छिन्नावच्छेदकताकत्वस्योच्चारणप्रयोजकबुद्धिविषयवृत्तित्वोभयसम्ब-
न्धेन,

एवञ्च तत्पदजन्यबुद्धिप्रकारत्वसमानाधिकरणनिरवच्छिन्नप्रकार-
ताकविशेष्यताशालिशब्दं प्रति स्वनिष्ठप्रकारताकबोधत्वावच्छिन्नस-
ङ्केतीयविशेष्यतानिरूपिततादृशोभयत्वावच्छिन्नसंसर्गतानिरूपितवैशि-
ष्ट्यनिष्ठसांसर्गिकविषयतानिरूपितोभयत्वावच्छिन्नसांसर्गिकविषयता-
कनिष्ठमनिष्ठसांसर्गिकविषयताका या निरूपितासम्बन्धावच्छिन्न-
विषयता तादृशविषयतासम्बन्धेन तत्पदवान् बुद्धिप्रकारावच्छिन्न-
पतादृशसङ्केतज्ञानं हेतुः।

एवम् उक्तसङ्केतीयसांसर्गिकविषयतावस्थमेव पदार्थत्वम्, इतरप-
दाप्यन्वयबोधं प्रत्यपि सङ्केतीयतादृशविषयताज्ञानं प्रयोजकमिति,

ननु यत्र दोहनयोग्यगवीबुद्ध्या तामानवेति वाक्यं प्रयुक्तवान्; तत्र
वच्छिन्नस्य शुद्धगोत्वविशिष्टे शकत्वज्ञानस्य भ्रमत्वं मा भूत् शक्तिभ्र-
माधीनतज्जन्यशुद्धगोत्वप्रकारकशाब्दीयतत्पदजन्यस्वतत्पदोच्चारणा-
नुकूलबुद्धिप्रकारकताऽऽशयगोत्वावच्छिन्नविषयतापर्यवस्य च स-
त्त्वादिति,

न च स्वजन्यत्वस्योच्चारणानुकूलबुद्धिप्रकारतास्वपर्याप्त्यधिकर-
णधर्मपर्याप्तावच्छेदकताकविषयतावत्वोभयसम्बन्धेन पदप्रकारकबो-
धविषयकसङ्केतस्यैव प्रयोजकता; तथा च दोहनयोग्यगवीबुद्ध्या प्रयु-
क्तस्य वच्छिन्नस्यैवोच्चारणप्रयोजकज्ञानीयप्रकारतायाः पर्याप्तिश्च दो-
हनयोग्यत्वे गोत्वे च वर्तते; अतः शुद्धगोत्वे तत्पर्याप्त्यधिकरणादे-
न सङ्केतावगाहिज्ञानस्य भ्रमत्वमेवेति वाच्यम् ?

प्रकारताया व्याख्ययवृत्तिवामावेन पर्याप्तिरसम्बन्धे मानाभा-
वात्, द्वित्वादेस्तु तत्त्वेऽप्येको न द्व्यधियादिविलक्षणप्रतीतेर्मान-
त्वादिति चेत् ?

न-स्योच्चारणानुकूलबुद्धिविषयताऽवच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरण-
धर्मावच्छिन्नविषयतावत्वघटिनसम्बन्धस्य विलक्षणत्वाद् अवच्छेद-
कतायाः पर्याप्तिस्तु घटुत्पासामस्यधर्ममेतन्प्रकारादिभिः स्वीकारात्,

न चैवमपि यत्र घट इतिमात्रबुद्ध्या एकत्र तत्शब्दः प्रयुक्तस्तत्र
तादृशज्ञानीयविषयताऽवच्छेदकत्वाविरुद्धेन तादृशनिवेशो न सम्भव-
तीति वाच्यम् ?

विशेष्यतायाः प्रकारावच्छिन्नत्वमते तत्र घटनिष्ठविशेष्यताया-

तत्र च स्वपदार्थस्य सम्बन्धाघटकतया तत्तत्पदव्यक्तित्वेन पदानां न विषयता; अपि तु तत्तत्पदत्वादिरूपानुपूर्व्याविशेषप्रकारेणैवेति न पदव्यक्तिभेदेन शक्तिभेदः,

घटत्वेऽवच्छेदकत्वसत्त्वाद्,

घस्तुतस्तु घट इत्याद्याकारकमात्रज्ञानेन न तच्छब्दः प्रयुज्यते, अपि तु घटादिनाऽमुमर्थं साधयामीत्यादिकं मनसि कृत्यैव, तथा च तादृशघटत्वविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिशानीयविषयताऽवच्छेदकत्वसत्त्वेनानुपपत्त्यभावाद्,

नन्वेवमपि स्वोच्चारणानुकूलत्वादेरसम्बन्धे स्वत्वस्य परिचायकत्वेन सामान्यत उच्चारणानुकूलज्ञानीयविषयताऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपट्याप्यधिकरणत्वं न घटत्वेऽपि तु पदत्वमटत्वादावपि पदादिकं प्रकम्पापि तच्छब्दप्रयोगात्; तथा च कथं तच्छब्देन घटादिमात्रबोध इति चेद् ?

मैत्रेयं-सामान्यतो ज्ञानीयविषयताऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाया घटत्वादिसमुदायनिष्ठैकपट्याप्तिरेव सत्त्वेन यत्किञ्चिद्विषयताऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपट्याप्तिरेव ससर्गाघटकत्वाद् यत्किञ्चिद्व्यवहृत्यवति सामान्यतो घटद्वयवानिति प्रतीत्या द्वित्वप्रतियोगिकपट्याप्तिरिष साक्षात्परस्परासाधारणावच्छेदकताया निरूपकत्वस्वाकारेण यत्र दृश्यद्विजातवर्धेण तच्छब्दप्रयोगस्तत्र तस्य न शक्तिभेदः,

अन्यथा स्वोच्चारणानुकूलबोधविषयताऽवच्छेदकताऽवच्छेदकावच्छिन्नावच्छेदताकविषयताऽऽदिघटितसम्बन्धेन वैशिष्ट्य नियेदय मिश्रमिधशक्तैर्कथयतया नानाऽर्थताऽऽपत्तिः,

ननु स्वोच्चारणेत्यादी स्वत्वस्य तत्तत्प्रकारातिरिक्तस्य तुम्यंत्वेन तत्तद्व्यक्तित्वस्य सम्बन्धघटत्वेऽननुगमतादवस्थामित्यत आह-एतदर्थमेति ।

तथा स्वोच्चारणानुकूलबुद्धिविषयताऽवच्छेदकावच्छिन्नविषयतावत्प्रजापत्योमयस्यैव स्वसर्गत्व, जगत्त्वञ्च स्वनिष्ठाव्यथासिद्धव्यतिरिक्तवत्त्वमिति स्वाध्यवहितोत्तरत्वकथं तत्रापि स्वाध्यस्य परिधापकत्वेन नाननुगमः, अतिरिक्तः वेति ज्ञेयम्,

अथ च तादृशसम्बन्धोऽनुगमस्तथाऽपि भगवत्सूत्रेण यदि तच्छब्दः

सामान्यतस्तत्पदत्वादिरूपानुपूर्वीविशेषावच्छेदेनैवोभयसम्बन्धावच्छिन्नबोधविषयतानिरूपितसङ्केतमकारता प्राप्नोति न व्युत्पत्त्यनुपपत्तिः,

कालान्तरीणपुरुषान्तरीणबुद्धिश्च नेदानीन्तनैतत्पुरुषीयतत्पदादिपदाचारणानुकूलेति; तद्विषयताऽवच्छेदकावच्छिन्नबोधे नोपदर्शितोभयसम्बन्धेनैतत्तत्पदादिवैशिष्ट्यम्, अतो नेस्वरेच्छायाम् तादृशबोधस्यैतत्तदादिपदप्रकारेण भानमिति न कालान्तरीणपुरुषान्तरीणबुद्धिविषयताऽवच्छेदकावच्छिन्नस्यैतत्तदादिपदवाच्यता,

भगवत्सङ्केतीयतत्पदव्यक्तिमकारतानिरूपिततथाविधसंसर्गविषयताऽन्तःपातित्वाद्भिविषयताऽवच्छेदकावच्छिन्नविषयताया एव तद्वाच्यतारूपत्वाद्; अतो न भ्रमं विना तदवच्छिन्नबोधः,

तद्धर्मावच्छिन्नविषयताशालिवोधे पदांशे तद्धर्मावच्छिन्नविषयताघटितोक्तोभयसम्बन्धावच्छिन्नाया बोधनिष्ठविशेष्यतानिरूपित-

पदस्वरूपेण तत्पदं बोधेऽवगाहते तदाऽवच्छेदकमेदेन सङ्केतविषयतामेवान् शक्तिभेद इति कथं सकलतत्पदशक्तिग्रहः ? इत्यत्र बाह-सामान्यतमिति । व्युत्पत्त्यनुपपत्तिः=अपूर्वव्यक्तिग्रहानुपपत्तिरिति, एकदेश्चरितघटतत्पदस्यैकतत्पदस्यान्यदोषरिततत्पदज्ञस्यपदविषयकयोध एकपुरुषोच्छरितघटतत्पदस्यैकतत्पदस्य पुरुषान्तरोच्छरिततत्पदजन्यार्थान्तरविषयकयोधे तत्पदस्वरूपमात्रप्रयोजकसम्बन्धामात्रं दर्शयितुं वाच्यत्वापत्तिं चारयति—कालान्तरीणिति ।

वाच्यतारूपत्वादिति । तथा च भगवत्सङ्केतियत्वा बोधवाच्यविशेष्यतारूपत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपरस्परौणसंसर्गिकविषयतावद्विषयतावत्त्व तत्पदवाच्यत्वमिति पर्यवसितम् ;

हेतुरपि शाब्दबोध इच्छीयबोधत्वावच्छिन्नविशेष्यताज्ञस्यत्योच्चारणानुकूलबुद्धिविषयताऽवच्छेदकावच्छिन्नविषयतायत्त्वोभयसम्बन्धावच्छिन्नतत्पदत्वावच्छिन्नस्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितोच्चारणवाच्यत्वान्नसंसर्गिकविषयताकानुकूलत्वानिष्ठसंसर्गिकविषयताकानुज्ञित्वावच्छिन्नसंसर्गिकविषयताकविषयतायावच्छिन्नविषयताकावच्छेदकतत्पदावच्छिन्नविषयताकधर्मानिष्ठवाच्यत्वसम्बन्धावच्छिन्नविषय-

सङ्केतीयप्रकारताया वाचकतारूपाया प्रकारतया सप्तगतेया वा ज्ञानस्य हेतुत्वाद्, अन्यत्रर्मावच्छिन्न बुद्धिस्वीकृत्य प्रयुक्ते पदेऽन्यधर्मावच्छिन्नविषयताघटितोभयमन्वन्धावच्छिन्नसङ्केतीयप्रकारताया असत्त्वात्, तत्र तदवगाहिज्ञानस्य भ्रमत्वनियमात् ।

युष्मदस्मत्पदोऽपीदृश्येव रीतिश्चिन्तनीया ।

अथ स्वसम्बोधे युष्मदः स्वोच्चारयितरि चास्मदः शक्तां, “देव्युवाच—मया त्वयि हतेऽत्रैव गर्जिष्यन्त्याशु देवता” इत्यादिश्रुत्यादिवाक्याद् देवीर्चूर्कमाहिषासुरकर्मकथातादिवोधानुपपात्तिस्तत्र देव्युच्चरितत्वस्य माहिषासुरसम्बोध्यत्वस्य चाभावाद्, श्रुत्यादिकर्तकसुरकर्मकथातादिवोधस्य च योग्यताभ्रमादापत्तिश्च, श्रुत्यादेस्तादृक्कविषयतात्वावच्छिन्नसासर्गिकविषयतावद्विषयतावत्त्वसम्बन्धेन तत्पदप्रकारकघटादिपदार्थविशेषकज्ञानम्,

अथ वा तत्पदजन्यतद्दर्मावच्छिन्नविषयताशालिशाद्वयोधे स्वनिष्ठविषयतानिष्ठसासर्गिकविषयताया परम्परया निरूपिका या जन्यत्वस्वोच्चारणानुकूलबुद्धिविषयताऽवच्छेदकावच्छिन्नविषयतावत्त्वोभयत्वावच्छिन्नसासर्गिकविषयता तन्निरूपकवाधनिष्ठविशेष्यताकतत्पदत्वावच्छिन्नसङ्केतीयप्रकारतासम्बन्धेनार्थप्रकारकपदविशेष्यकज्ञानमित्यवयवमित्यल्ल पल्लवितेन ।

इदानीतिरिति । उक्तानुगमप्रणालीत्यर्थं, सा चाप्रे प्रदर्शनीया ।

युष्मदस्मत्पदयो शक्तिं निर्वक्तुमारभते—अथत्यादि, स्वसम्बोधेऽस्वघटितवाक्यजन्यबोधोधाभ्ययत्वेन वक्त्रभिप्रेते, स्व युष्मत्पदम्, अस्य च शक्तावित्यनेनावयव, स्वाच्चारयितरे चति । अप्र स्वपदमस्मच्छन्दपर, इत्युवाचेति । सुरधराजपिणा पृष्ठ मेघामहार्पिस्तमुद्दिश्य देधीमाहात्म्य देधीमाहिषासुरया सवाद जगाद् तत्स्वरूपमित्यर्थं, व्रति । तादृशवाक्यघटकं युष्मत्पदेऽस्मत्पदे चस्यथ, माहिषासुरसम्बोध्यत्वस्य=माहिषासुरसम्बोध्यत्वस्य तादृशवाक्यजन्यबोधोधाभ्ययत्वेन श्रुत्यभिप्रेतत्वस्य सुरध एव सत्त्वादिति भाव

तादृशपदार्थप्रसिद्ध्या यावत्ताज्ञानस्य प्रमात्यासम्भवाद्वा—वा

विशेषकाण्डम् ।

शवाक्यप्रयोक्तृत्वात् सुरथादेश्च तत्सम्बोध्यत्वादिति चेद् ?
 न-तत्र तादृशानुपूर्वीप्रकारेण सामान्यप्रत्यासत्त्या देव्यादिवाक्य-
 स्यापि ज्ञानादेवीमहिपादिषु तादृशवाक्यप्रयोक्तृत्वस्वसम्बोध्यत्वप्रति-
 सन्धानादेवास्मद्दयुष्मद्भ्यां देवीमहिपादिप्रतीत्युपपत्तिः,

यदि च तत्र वक्त्रनुवक्तृवाक्ययोर्विभिन्नानुपूर्वी तदाऽनु-
 वादकवाक्ये तद्व्यक्तित्वादिना विशेषदर्शनेऽप्यानुपूर्वीप्रकारेण दे-
 व्युच्चरितत्वभ्रमादेव श्रोतुर्देव्यादिप्रतीतिस्वीकारेणानुपपत्त्यभावाद्,
 यत्र च तादृशानुपूर्व्यवच्छेदेनापि विशेषदर्शनं तत्र नेत्यत-
 एव तत्प्रतीतिः,

म्यताप्रमादिति । समाधत्ते-तत्रेत्यादि । तत्र=मयेत्यादिमहावाक्ये, सत्-
 म्यर्थो घटकत्वं, तस्य च देव्यादिवाक्यस्येत्यत्रान्वयः, अत्र वाक्यं तत्त-
 त् क्लृप्तवाक्यमतो नानुपपत्तिः, तादृशेति । सुरथादेश्स्तादृशतादृशानु-
 पूर्वीप्रकारेण ऋष्याद्युच्चरितवाक्यश्रावणप्रत्यक्षानन्तरं देवीवाक्यस्य
 सामान्यलक्षणया ज्ञानम, इतरेवान्तु पुस्तकस्थतत्त्वज्ञानं चिह्नज्ञानादिना-
 ऽनुभूततत्त्वदर्शनस्मरणेन मनसा मत्वादिसामान्यप्रत्यासत्त्या जायमान-
 निखिलमादिवर्णज्ञानसदकारेण ऋष्यादिवाक्यज्ञानोत्तरमेकदेव वा दे-
 व्यदिवाक्यज्ञानं जायते, ततश्च देव्युच्चरिततादृशवाक्यघटकास्मत्प-
 दोच्चारणकर्तृत्वं देव्यास्तद्व्युत्पत्पदसम्बोध्यत्वञ्च महिपासुरादौ
 प्रतिसम्बद्धतो निरावार्यं तत्र तत्र तत्तत्पदस्य शक्तिज्ञानं सम्भवत्येव-
 ति भावः, भवत्येवं यदि वक्तृदेव्या वाक्यमनुयादकमहर्षिवाक्यञ्चै-
 कानुपूर्वीकं स्याद्, विभिन्नानुपूर्वीकञ्चैत का गतिः ? इत्यत आह-यदि
 चेति । विशेषदर्शनेऽपि=देव्युच्चरितवाक्यमेद निश्चयेऽपि; ऋष्युच्चारि-
 तवाक्यमिदं न देव्युच्चरितमित्यादिनिश्चय इति यावद्, आनुपूर्वीप्रकारेण-
 ति । मयेत्याद्यानुपूर्वीकं किञ्चिद् वाक्यं देव्युच्चरितमित्यादिभ्रमादि-
 त्यर्थः, तथा च तत्र तादृशास्मत्पदोच्चारणकर्तृताऽवच्छेदकत्वोप-
 लक्षितात्मतावच्छिद्यशक्तिभ्रमादेव शाब्ददोष इति भावः,
 तादृशानुपूर्व्यवच्छेदेनापि=मयेत्याद्यानुपूर्व्यवच्छेदेनापि, विशेषद-
 र्शनं=देव्याद्युच्चरितत्वामाधनिश्चयः,
 न च यदि देव्युच्चरितवाक्यस्य विभिन्नानुपूर्वीनिश्चयः स्यात्

एवमन्यदीयस्वार्थतात्पर्यकोच्चारणानधीनोच्चारणरूपं स्व-
तन्त्रोच्चारणमस्मत्पदप्रत्ययानिमित्तानुगमकम् ,

उक्तस्थल ऋष्याद्युच्चारणञ्च न तथा तस्यार्थप्रतिपादनद्वारा
देव्युच्चारणाधीनत्वादिति नास्मत्शब्दादृष्यादिवोधः, स्वातन्त्र्येणाहं-
गच्छामीत्युच्चारणस्यापि को गच्छतीत्यादिमरनवाक्यशक्तिग्राहक-

तदा ऋषिवाक्ये देव्युच्चरितानुपूर्व्यवच्छिन्नवाक्यभेदनिश्चयो भवितुम-
र्हति; स चास्माकं श्रोतुर्वाऽसम्भवीति कुतो विशेषदर्शनमिति वाच्यम्?

श्रोतुश्च कथञ्चित् सम्भवात्, अस्माकञ्च; तद्वोधकवाक्यान्तरघ-
टितपुराणान्तरदर्शने तत्संशयसम्भवाच्च पुराणादिवाक्यविभिन्न-
कालिदासाद्युच्चरितवाक्ये तादृशवाधनिश्चयोदयाधेति,

ननूकरात्याऽनुपपत्तिवारणेऽपि तत्रस्थास्मदादिपदेन ऋष्यादेर्धो-
दुर्वार इत्यत आह—एवमिति । यत्र स्वीयगमनप्रतिपादनेच्छया मैत्रे-
णाहं गच्छामीत्युक्तौ सम्यगश्रुतवता चैत्रेण किमित्युक्तमिति जिज्ञासि-
त्सेन मैत्रेणाह गच्छामीति पुनरुक्त, तत्र स्वतन्त्रोच्चरितास्मत्पदेऽव्या-
प्तिवारणाय—अन्यदोयेति । अन्यदीयं प्रकृतास्मत्पदोच्चारणकर्तुमिन्न-
कर्तृकं यत् स्वार्थतात्पर्यकोच्चारणं; तच्च प्रकृतास्मत्पदघटितवाक्य-
जन्यबोधाध्वत्वेनेच्छाप्रयोज्योच्चारणं, तादृशञ्च प्रकृते देव्युच्चारण-
तदधीनोच्चारणं प्रकृते ऋष्यादिकर्तृकं तद्विभ्रमित्यर्थः,

अस्मत्पदेति । स्वीयान्यदीयस्वार्थतात्पर्यकोच्चारणानधीनोच्चा-
रणकर्तृत्वोपलक्षितात्मत्वावच्छिन्ने शक्तिः स्वतन्त्रोच्चरितास्मत्पद-
स्येति भावः,

न च ऋष्याद्युच्चरितास्मत्पदस्य शक्यत्वात्वेन स्वार्थतात्पर्यस्यैवा-
सम्भवात् कुतस्तदघटितस्योपलक्षणत्वमिति वाच्यम् ?

अन्यदीयतादृशार्थतात्पर्यकवाक्योच्चारणं तादृशतात्पर्यविप-
यार्थान्तिरिक्तार्थतात्पर्यकत्वाभावे सति तादृशोच्चारणाधीनं यदुच्चा-
रणं तदन्यदित्यर्थ एव पर्यवसानाद् ,

यस्तु तस्वस्वतन्त्रोच्चरितैव्यादिव्याक्यघटकास्मत्पदस्यापि स्वघ-
टितवाक्यार्थकर्मकवाक्यान्तरस्थक्रियाकर्तृत्वोपलक्षितवाचकतया ऋ-
षिकविप्रभृतिमिदुच्चरिततदघटितवाक्यस्यापि स्वार्थतात्पर्यसत्त्वात्,
स्वार्थतात्पर्यकेत्यस्य व्यावृत्तिमाह, स्वातन्त्र्येणेति । अन्योच्चारणा-

स्वार्थपरत्वमुच्चारणविशेषणम्, प्रसन्वा-
स्यस्य चाहं गच्छामीत्यादिप्रकृतवाक्यतात्पूर्य्यविषयपरत्वाभावात्-
दुच्चारणे विशिष्टव्यतिरेकः सुयटाः,

आनुपूर्व्यां सजातीयं यद् वाक्यान्तरं तदुच्चारणानधीनत्व-
ञ्च निवेशयितुमशक्यं, शब्दानुकरणास्थल एव समानानुपूर्व्योको-
च्चारणपक्षानियमाद्,

वाक्यार्थानुवादस्थले समानार्थकवाक्यमात्रोच्चारणपक्षेऽप्यु-
क्ताह्न्यापत्तेर्दुर्वारत्वाद्,

वस्तुतस्तु वाक्यान्तरस्य क्रियाकर्मताऽऽप्यत्र स्वघटितवाक्यार्थ-
प्रत्यापनेच्छाऽनधीनं स्वोच्चारणमेव स्वतन्त्रोच्चारणम्,

अनुवादस्थले चेत्युवाचेति वाक्यान्तरस्योक्तिक्रियाकर्मतया त-
नधीनत्वस्यैव, असमानानुपूर्व्योक्ताक्योच्चारणाधीने तद्व्यापृतिं दर्श-

यित्वा समानानुपूर्व्योक्ताक्योच्चारण्येऽपि तद्यापृतिमाह—शक्तिप्रक-
रयेति । मया गन्तव्यं यस्मात् स्वयेत्यादिवाक्यमुच्चारितन्तस्त-
दुच्चारणमादिदर्शनेनास्मच्छब्दस्योच्चारयितरि शक्तिं श्रुतीवबतो म-

या गन्तव्यमिति वाक्योच्चारणस्य तादृशसमानानुपूर्व्योक्ताक्यो-
क्ताह्न्यापत्तेः । अत्र सुतीपाऽर्थो-
ऽमेदस्तस्य सजातीयकदेशे साजात्येऽन्यथा, शब्दानुकरणात् ए-
ति । शब्दानुवादस्थले एतेऽर्थः, एतकारिणार्थानुवादस्थलपक्षेऽ-
हं, शब्दानुवादस्तु पूर्ववाक्यसमानानुपूर्व्योक्तासमानार्थकवाक्य-
पूर्ववाक्यार्थस्य शब्दान्तरेण पुनर्वाक्यसमर्पणुवादः,

वक्ष्यमाणदोषमिथा पूर्वकल्पं परित्यज्य कल्पान्तरमाह—वस्तु-
तितिति । वाक्यान्तरस्येति । स्वघटितवाक्यमिश्रवाक्यघटकेऽर्थः, स्व-
मकमवर्षं, स्वघटितवाक्यमिश्रवत्त्वं स्वघटितवाक्यजन्यताऽप्यच्छेद-
कमुपपत्तिशेषतामिश्रमुपपत्तिशेषतात्प्राप्तितात्प्राप्तिजनकवाक्यार्थ-
नात् । तादृशोपपत्तिकारणात्प्राप्तदक्षगृह्यवाक्यमैदस्य प्रत्येकं पदे
सत्त्वेऽपि स्वस्मिन् तादृशवाक्यान्तरार्थं, समानाकारकज्ञानीवविषय-
ताया ऐक्येन न मिश्रमिश्रज्ञानमावाप तादृशः, किवात्मताऽऽप्येति । ता-
दृशक्रियाकर्मत्वनिष्ठप्रकारतामिदमित्येव घटितवाक्यार्थविशेषताको-
टः प्रत्ययस्तद्व्यतिरेकताऽनधीनमित्यर्थः, अनुवादेति । श्रुत्यापुच्यते

दर्थघटितवाक्यार्थ प्रतिपादयितुमेवानुवादकोऽस्मद्घटितं वाक्यं प्रयु-
क्त इति न स्वातन्त्र्यम्,

प्रत्युत्पद्यतेत्यादी प्रकृतवाक्यस्यज्ञानरूपक्रियाकर्मतया स्व-
प्रतिपादयितुमेवास्मदः प्रयोगात् तदुच्चारणस्य स्वातन्त्र्यनिर्व्वा-
हाय वाक्यान्तरस्येति,

एनेन यत्र चैत्रणान्यदीपाच्चैत्रः सुन्दर इत्यादि वाक्यादेव
वाक्यार्थं प्रतीत्याहं सुन्दर इति प्रयुज्यते; तत्र स्वसमानार्थकवा-
क्योच्चारणसापेक्षत्वेऽपि न स्वातन्त्र्यमस्ति;

न वा स्वपाण्डित्याभिमानिर्मानिपुरुषज्ञानपरस्यायमहं पण्डित-
इति जानातीत्यन्यदीपोच्चारणस्य स्वातन्त्र्यापत्तिः;

अर्थवं रीत्याऽप्यवहितोक्तस्यलेऽहपदेनोच्चारयितृपुरुषविषयक-
मया त्वयि हत इत्यादिस्यल चत्वर्थं, तदर्थघटनेति । अस्मत्पदार्थघटि-
तेत्यर्थं, प्रतिपादयितु=प्रतिपादनेच्छयेत्यर्थं । स्वातन्त्र्यमिति । तदुच्चा-
रणस्येति शेषः,

ननु त्रियाकर्मताऽऽपनेत्यादिनिवेशेनैवोपपत्तौ वाक्यान्तरस्येति
कथम्? इत्यत आह—मत्रुत पश्यति । प्रकृतवाक्यस्येति । अस्मत्पदघटितवा-
क्यस्येत्यर्थः, वाक्यान्तरस्येतीति । तथा च परमपरस्यास्मत्पदघटितवाक्य
जन्यास्मत्पदार्थघटितार्थवाच्यजनकत्वाद् न वाक्यान्तरघटकत्वमिति,

एनेन । चस्तुनास्त्वधादिकल्प्यादरेणत्यर्थं, वाक्यार्थम्=अमेदेन सु-
न्दरान्वितस्वात्मानं, प्रतीत्य=ज्ञात्वा, प्रयुज्यते इति । तथा चाह सुन्दर इ-
ति वाक्यप्रयोगस्य प्रयोजकवाक्यार्थज्ञानजननद्वाराऽऽपदीयतादृशाया
क्योच्चारणप्रयोज्यत्वस्याक्षतरिति भावः,

पूर्वकल्पऽनुपपत्तिं दर्शयित्वाऽऽपत्तिं दर्शयति-न वेति । अस्व स्या-
तादस्यापत्तिरित्यनेनान्वयः, अस्मत्पदार्थमौनिपुरुषे तादृशज्ञानसत्त्व
ज्ञापनाय स्वपाण्डित्याभिमानेति, यकतु पाण्डित्याभिमानिपुरुषीय
वाक्यादेव ज्ञात्वा तादृशवाक्योच्चारणञ्चेद्? न तदापत्तिरतस्तदसम्भ-
वप्रदर्शनाय-मौनेति । अत्र चाह पण्डित इत्येक वाक्य पण्डिताभिप्रा-
हमित्यर्थकम्, अपरञ्चायमिति जानानीति, इतिशब्दोऽत्र तादृशवा-
क्यार्थपरस्तथा च पण्डिताभिप्रास्मत्पदार्थकर्मज्ञानदानप्रमित्यर्थः;

ज्ञातृत्वे-अपत्तिरिति । अर्थवादगति । स्वपाण्डित्यप्रामिमानि

पि तत्प्रतीतिरुपपादयितुं शक्यते, स्वघटितवाक्यार्थकर्मकवाक्या-
रन्तस्यक्रियात्वञ्च तादृशार्थकर्मकत्वेन वाक्यान्तरप्रतिपाद्यत्वं, ते-
नाहं पण्डित इति विद्वांसं पश्येत्यादौ दर्शनादिक्रियाया अस्मच्छब्द-

न च तादृशवाक्यस्यानुवादकमहर्ष्युच्चरिततया तद्घटकास्मच्छ-
ब्दस्य देवीत्युवाचेतिवाक्यान्तरस्यकथनक्रियाकस्यां देव्या बोधकत्वं-
नानुपपन्नमिति वाच्यम् ?

तद्वाक्यस्य ऋष्युच्चरितत्वेऽपि तत्समानानुपूर्व्याकस्य तत्समाना-
र्थकविभिन्नानुपूर्व्याकस्य वा वाक्यस्य देव्युच्चरितत्वेन तत्र तद्दोदस्य
दुर्व्यारत्वादिति चेद् ?

न-यस्मात् पश्येतिदर्शनक्रियायां तादृशपरस्परौपश्लिष्टवाक्यार्थ-
कर्मकत्वान्वये न तात्पर्यम्; अपि तु स्वसजातीयद्वितीयरहितभगव-
त्याः कर्मतया भगवत्यां शक्तीनां प्रवेशनक्रियाया वा तत्र कर्मतया-
ऽन्यतात्पर्यम्,

एवञ्च तादृशवाक्योच्चारणस्य वाक्यान्तरस्थाक्रियाकर्मप्रत्वेनास्म-
त्पदघटिततादृशवाक्यार्थप्रतिपादनेच्छाऽधीनत्वमेव नास्ति; अतस्तत्र
स्थतत्रोच्चरित एवास्मच्छब्दः, अह पण्डित इति त्व जानीहीतिव-
क्तृतात्पर्यकास्मत्पदघटितवाक्यस्थले तु वक्तुः प्रतीतिः स्वयमग्र उप-
पादयिष्यते,

ननु स्वघटितवाक्येत्यत्र क्रियापदेन धात्वर्थो धाच्यः; तत्र वाक्या-
न्तरस्यत्वं न वाक्यान्तरघटकत्वं तत्र तद्भावाद्, धात्वर्थकदेशे धा-
तावन्ययासम्भवाच्च,

एवमह पण्डित इत्यय जानातीत्यप्रेतिजानातीतिवाक्यान्तर-
स्यज्ञानक्रियाकर्तुरभिमानिपण्डितस्येव स पण्डित इति देवदत्तोऽपि-
जानामीति तादृशवाक्यार्थकर्मताऽऽपन्नज्ञानक्रियाकर्तुर्देवदत्तस्याऽप्र-
स्मच्छब्देन बोधापत्तिदुर्व्यारित्यत आह—स्वघटितवाक्येति ।

अत्र क्रियेति सम्पातायातम्, अन्यथा प्रतिपाद्यत्वमित्यन्तव्याख्या-
या असङ्गतेः, प्रतिपाद्यत्वमित्यन्तस्य वा प्रतिपाद्यक्रियात्वमर्थः, ताद-
ृशार्थकर्मकत्वेनेति । अस्मत्पदघटितवाक्यार्थकर्मकत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपि-
तवाक्यान्तरजन्यप्रतिपक्षीयविशेष्यत्वं, न तु स्वघटितवाक्यार्थकर्मक-
त्वनिष्ठविषयताशालिवाक्यान्तरजन्यप्रतिपक्षीयविषयत्वं साक्षात्परस्पर-
साधारणतादृशविषयतानिरूपितविषयत्वं वेति त्वर्थतो लब्धं, तेन-
उच्चार्यकरणेन, विज्ञाणमिति । जानन्तमित्यर्थः,

अद्वैतवाक्यार्थविषयकत्वसम्भवेऽपि तेन रूपेण समभिध्याहृतवा-
क्यान्तराप्रतिपाद्यतया न तत्क्रियाकर्तुरस्मच्छब्दतः प्रतीतिः,

अथ-इतिपदघटितवाक्यान्तरात् क्रियामतिपचावेव तत्कर्तुर्वा-
स्यान्तरप्रतिपाद्यक्रियाकर्तृत्वं सुप्रहं; तद्वग्रह एव च तद्व्यतितानुगमक-
रूपप्रदेशास्मच्छब्दशक्तिग्रहेऽस्मच्छब्दघटितवाक्याद् वाक्यार्थप्रतीतौ
तस्मैतिपदादुपस्थित्या वाक्यान्तरात् क्रियामतिपक्षित्यन्योन्या-
श्रय इति चेद् ?

आह-इति-अवेति । इतिपदघटितेति । देवी महिषासुरमृत्युवाचेति
वाक्यान्तरादित्यर्थः, कियेति । उक्त्यादिक्रियाशाब्दबोध एवैत्यर्थः,
तादृशवाक्यार्थकर्मकत्वेन क्रियायाः शाब्दबोध इति यावत्, तत्कर्तुः=
उक्त्यादिक्रियाकर्तुः, वाक्यान्तरेति । तादृशकर्तृरूपरूपो विशिष्टो धर्मः,
इत्येवेति । अद्वैतविषयो भवतीत्यर्थः । तद्वग्रह एवेति । इतिपदघटितवा-
क्यान्तरप्रतिपाद्यक्रियाकर्तृत्वग्रहे सत्येवेत्यर्थः, तद्व्यतितानुगमक-
रूपप्रदेशेन वाक्यान्तरप्रतिपाद्यक्रियाकर्तृत्वोपलक्षिततामत्यादि धर्मग्रहे-
त्येवैत्यर्थः, अत्र तृतीयाऽर्थः प्रयोऽथत्वं, तस्य चास्मच्छब्दशक्तिग्रह इ-
त्यनेतान्वया, तस्मच्छब्दशक्तिग्रहस्य तादृशधर्मविशिष्टवैशिष्ट्यापग-
हितया तज्ज्ञानस्य तत्र हेतुत्वाद्भवेत्, अस्मच्छब्दघटितेति । मया स्वयि-
त्यादिकाक्याद्, वाक्यमेति । देवीकर्तृकमहिषासुरकर्मकहननोत्तर-
शक्ति मधिरूपप्रज्ञानकर्तृत्वापदेशेवताक्यार्थप्रतीतादित्यर्थः, तस्य-तादृ-
शवाक्यार्थस्य, उपस्थित्या-शक्त्या स्मरणेन; इतिशब्दस्य संनिहित-
बुद्धिस्य एव शक्त्यादिति भावः, अन्येभ्योऽन्य इति । अस्मच्छब्दशक्तौ
तद्वग्रहमपेक्षमाणो यस्तादृशवाक्यान्तरप्रतिपाद्यक्रियाकर्तृत्वग्रहस्तमपे-
क्षमाणो वा स्वस्य शक्तिग्रहस्तद्विषयत्वेनास्मात्पदशक्तिर्षधि स्वग्रहसा-
पेक्षप्रदेशापेक्षप्रदिका स्यात् तदा स्वमिश्रा स्यादित्यापक्षित्यर्थः

अतु मया स्वयि हतेऽपेक्षेयादिवाक्यवस्थास्मात्पदघटिततया तादृ-
शवाक्यजन्यप्रतीतेरस्मात्पदशक्तिग्रहाधीनत्वमस्त्येव, तादृशवाक्यार्थ-
परेतिपदघटितवाक्यान्तरजन्यप्रतिपक्षेरेषे तदधीनत्वं सम्भवति, कि-
न्तु तादृशवाक्यार्थकर्मकत्वप्रकारतत्कवाक्यान्तरजन्यप्रतिपक्षविषय-
त्वेन क्रियाया ज्ञाने तदधीनत्वं कुतो मग्यत इति चेद् ?

न-तादृशक्रियाप्रतीतिशब्दार्थास्मात्पदघटितवाक्यार्थस्य विशेष-
पक्षतया ज्ञानेन तत्र तादृशविशेषणपक्षेत्वेन विशेषणज्ञानस्य त्व-

न-वाक्यान्तरप्रतिपाद्यतया ध्वस्तुद्युद्धिस्थत्वस्यैव क्रियायां विशेषणत्वोपगमात्, प्रतिपत्तेः पूर्वमपि प्रकारणादिना तादृशवक्तृबुद्धिर्ग्रहसम्भवेनान्यान्योश्रयाभावात्,

स्मत्पदशक्तिग्रहाधीनत्वेन तादृशक्रियाज्ञानस्यापि तच्छक्तिग्रहाधीनत्वाक्षतेः, एवमितिपदघटितवाक्यजन्यप्रतीतिरपि तादृशज्ञानविषयत्वेन तादृशविषयसम्पादनद्वारा तदर्धीनत्वस्य तत्र सत्त्वाच्चेति निगर्वः,

समापत्तेः—वाक्यान्तरेति । अस्मत्पदघटितवाक्यार्थकर्मकत्वानिष्ठप्रकारताकवाक्यान्तरजन्यप्रतिपत्तीयविषयताप्रकारताकवक्तृज्ञानीयविषयताऽऽपन्नक्रियाकर्त्तर्यस्मत्पदस्य शक्तिरिति भावः,

ध्वस्तुस्तादृशज्ञानञ्च-बुबोधयिषया वाक्यप्रयोगं प्रति वाक्यार्थज्ञानस्य कारणतया बुबोधयिषयायाः कारणेष्टसाधनताज्ञानस्य धर्मिताऽवच्छेदकज्ञानविधया वा देवीकर्तृकमहिमासुरकर्मकहननोत्तरकालीनशीघ्रमविषयगुणजनकचूर्णतावद्वेवताकर्मकत्वानिष्ठप्रकारतानिरूपिता सती देवीकर्तृकत्वानिष्ठविशेष्यतानिरूपिता येतिपदघटितवाक्यजन्यप्रतिपत्तीयविषयता तद्व-युक्तिक्रियेत्याकारकम्,

ननु तादृशार्थकर्मकत्वानिष्ठविषयतानिरूपितकथनक्रियानिष्ठविषयतानिरूपितकृतिनिष्ठविषयतानिरूपितदेवीनिष्ठविशेष्यताशालिज्ञानं तादृशवाक्यजन्यं भवत्वित्याकारिकेच्छैव तत्र बुबोधयिषा वाच्याः,

एवञ्च तादृशज्ञानं तादृशवाक्यजन्यमित्याकारक ध्वस्तुज्ञानमपि तादृशतात्पर्यप्रयोजक वाच्यं, कुतस्तादृशज्ञानमादायोक्तानुगतकधर्मः सम्पादनीय इति चेद् ?

न-विनिगमनाधिरहेणोक्तबुबोधयिषाद्वयमेव हेतुः कल्प्यते, अत-उक्तज्ञानस्यापि तत्र सम्भवादिति भावः, तादृशवाक्योच्चारणं प्रयुक्तबुबोधयिषयायाः कारणत्वस्याप्रामाणिकत्वेन तादृशज्ञानस्य नियतसत्त्वामावमालोक्य स्थघटितवाक्येत्यादिना पर्यवसितार्थत्वोक्तत्वाच्चेति भावः,

प्रकरणादिनेति । तथा च तादृशशाब्दबोधात् पूर्वं सैन्धवमानयेत्यादाविव प्रकरणादिलिङ्गज्ञानादिना तादृशविशिष्टार्थविषयकवक्तृज्ञानविषयकज्ञानजनने वाचकामावादित्यर्थः,

अन्योन्याधशामावदिति । वाक्यान्तरजन्यप्रतिपाद्यतया तादृशविशिष्टार्थविषयकवक्तृज्ञानजनने श्रोतुरपि तादृशज्ञानविषयकज्ञानजनने पूर्व-तादृशवाक्यजन्यप्रतिपत्तेः, तज्जनकास्मत्पदस्य शक्तिग्रहस्य चान-

स्वघटितवाक्यार्थविषयकत्वान्वितक्रियाकर्तृतया वाक्यान्तर-
प्रतिपाद्यत्वेन या वक्तृबुद्धिस्तद्विषयताञ्चच्छेदकत्वं प्रवृत्तिनिमित्तानु-
पपकमिति तु सारम् ,

एवञ्च बुद्धिविषयताऽवच्छेदकत्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तानुगमकत्व-
त्वाद्दोऽपि सङ्गच्छते,

उच्चारणकर्तृत्वानुगमकशरीरेऽपि मिश्राणां बुद्धिस्थत्वनिवेश-
वीजन्तु नावधारयाः,

एवं युष्मत्पदप्रवृत्तिनिमित्तानुगमकगर्भनिधिं स्वसम्बोध्य-
त्वमपि वाक्यान्तरस्य क्रियाकर्मत्वेन स्वघटितवाक्यार्थानवगाहिनी
या स्वजन्यमतीत्याश्रयत्वेनेच्छा तद्विषयत्वम् , अनुवादकपुरुषीयवा-

पेक्षया वाक्यजन्याद्यप्रतिपत्त्यादीनां लक्षणञ्च उपस्थितैव तादृश-
विशिष्टज्ञानसम्भवादिति भावः) स्वघटितवाक्यार्थेति । स्वघटितवाक्यार्-
थकर्मकत्वनिष्ठविषयतानिरूपितक्रियानिष्ठविषयतानिरूपितकर्तृत्वनि-
ष्ठविषयतानिरूपिता या वाक्यान्तरजन्यप्रतिपत्तिविषयता तत्रकार-
तानिरूपितवक्तृबुद्धीयविषयताऽवच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मात्पेक्षम-
स्मत्पदशक्यताऽवच्छेदकमित्यर्थः, कारमिति । निर्दोषत्वेन तदेवानुगम-
कमित्यर्थः,

एवञ्च-वाक्यान्तरप्रतिपाद्यतया वक्तृबुद्धिविषयत्वस्यानुगमकरा-
रीरे प्रवेशे हेत्यर्थः,

उच्चारयित्वावच्छेदकधीप्रकाराद्यच्छेदोऽस्मत्पदस्य शक्तिरिति मि-
श्रोक्तमाक्षिपति—उच्चारणकर्तृत्वेति । एवमिति । मया त्वदीत्याद्यावस्मत्-
पदेन तदुच्चारकमहाभिषोभधारणायोक्तविशेषात् तद्व्यक्तयुष्मत्पदेन
प्रवृत्तिसम्बोध्यसुरधराज्ञयोधधारणायैतादृशविषयत्वं वाक्यमित्यर्थः, यु-
ष्मत्पदेत्यादि, अत्र विषयत्वमित्यन्तरं धार्यमिति पुरणीयम् ,

अनुगमकेति । स्वसम्बोध्यताऽवच्छेदकत्वार्थः, गर्भेति । घटकेत्यर्थः,
वाक्यान्तरस्थेति । वाक्यान्तरस्याक्रियाकर्मत्वमिष्टविषयतानिरूपितस्व-
घटितवाक्यार्थेनिष्ठविषयताया या स्वघटितवाक्यजन्यप्रतीतिमस्य
प्रकारेच्छा तद्विशेषत्वमित्यर्थः, यत्तादृशसम्बोध्यताऽवच्छेदकत्वं स्वत-
न्त्रोच्चरितयुष्मत्पदस्य प्रवृत्तिनिमित्तानुगमकं, स्वमनुवादकानुचरि-
तयुष्मत्पदस्य, अत्र धातुवाक्योरेच्छा च मया त्वदीत्यादिवाक्या-

क्यार्थकर्मकोत्तिक्रियाघटितमहावाक्यार्थघटकयुष्मदर्थघटितावान्तर-
वाक्यार्थप्रतीत्याश्रयत्वेनाभिप्रायविषयत्वेऽपि तादृशाभिप्राये तादृशा-
वान्तरवाक्यार्थस्य वाक्यान्तरस्थक्रियाकर्मत्वेन भानाद्,

यदि च-इतिपदघटितवाक्यार्थप्रतीतिरूपफलेच्छाऽधीना युष्म-
द्वघटितवाक्यार्थप्रतीतिनिषयिणी तादृशवाक्यार्थांशे वाक्यान्तरस्थ-
क्रियाकर्मत्वानवगाहिन्यपि तादृशवाक्योच्चारणानुकूलानुवक्तु-
रिच्छा सम्भवतीति तादृशेच्छामादायानुवादकसम्बोध्यस्य सम्बो-
ध्यताऽऽपत्तिरिति मन्यते ?

तदा वाक्यान्तरार्थप्रतीतीच्छाऽनर्धानत्वमपीच्छाविशेषणं देय-
मिति मया त्वयि हतेऽत्रैवेत्यादौ युष्मच्छब्दान्न सुरथादिप्रतीतिः,

यंविषयकशाब्दबोधानुकूलव्यापारानुकूलातीतकृतिमती देवात्याकार-
कदेष्ट्युवाचेत्यादिमयात्वधीत्याद्यन्तमहावाक्यजन्यप्रतीत्याश्रया सुर-
थो भवत्वित्याकारा, तथा चात्र तादृशेच्छीयविशेष्यत्वरूपस्यातादृश-
तयोक्तसम्बोध्यत्वस्य सुरथेऽसत्त्वाद् न युष्मत्पदेन तस्य बोधः,

गुरो ! त्व मामध्यापयस्वेत्यादिस्वतन्त्रयुष्मच्छब्दस्थले च स्वतन्त्रो-
च्चारयितुरेतादृशवाक्यजन्यप्रतीत्याधयो गुरुर्भवत्वित्याकारैवेच्छा; अ-
तो गुरो तादृशसम्बोध्यत्वस्य सत्त्वेन तस्य बोधः,

देवी मादिपासुरमित्युवाचेति वाक्यान्तरं, तत्रस्थेतिपदार्थतादृशवा-
क्यार्थप्रकाशनाप मया त्वधीत्यादिवाक्यान्तरं प्रयुज्यते, यथा तमानये-
त्यादिवाक्यघटकतच्छब्दार्थव्यक्तये गौरस्तीत्यादिवाक्यान्तरं, तथा ध्या-
दाधिर्युवाचेत्यन्तवाक्यजन्यबोधरूपफलविषयकेच्छा भवति, तदनन्तरं
मया त्वधीत्यादिवाक्यजन्यबोधरूपोपायविषयकेच्छेत्यभिभवानः शङ्कते-
यदि चेत्यादि,

अथात्र महावाक्यार्थबोध' फलम्, अवान्तरवाक्यार्थबोध उपाय इति
मया त्वधीत्याद्यन्तरवाक्यमात्रजन्यबोधो भवत्वित्याकाराया इच्छा-
या अपि तादृशवाक्योच्चारणानुकूलत्वात्तस्याञ्च वाक्यान्तरस्थक्रि-
याकर्मत्वेन स्वघटितवाक्यार्थस्यानवगाहनात्तद्विशेष्यावमादायानुवा-
दकसम्बोध्यस्य निरुक्तसम्बोध्यताऽऽपत्तिरित्याशङ्कते-वदि चेत्यादि ।
अत्र गवित्ययमोहत्यादापितिशब्दस्य कर्मत्वार्थकतया गोशब्दकर्म-
ताकोच्चारणकर्त्ताऽयमित्येकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिनोयजनकत्वमिय,

एवमध्वान्तस्य ततो महिषादिमतीतिनिर्वाहाय वाक्यान्तर-
स्वघटितवाक्यार्थकर्मक्रियाकर्मण्यपि पुष्पदः शक्यन्तर-
स्वीकार्यं, तत्र देवी महिषासुरमित्युवाचेतिवाक्यस्यक्रियाकर्म-
त्वं महिषासुरादेरिति तस्यापि त्वर्यात्पादिशब्दार्थतोपपत्तिः,

अत्रापि पूर्ववत् स्वघटितवाक्यार्थविषयकत्वान्वितक्रियाकर्म-
तया वाक्यान्तरमतिपायत्वेन या वस्तुबुद्धिस्तद्विषयताञ्च्येकत्वे-

मया त्वर्यात्पादिवाक्यस्यापि मयेत्यादिवाक्यार्थकर्मताकप्रतिपत्पुक्-
लशब्दकर्त्री देवीत्येकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिव्योधाजनकत्वमितिवक्ष्य-
कर्मत्वाद्यं कस्य तादृशबोधप्रयोजकाकाङ्क्षासम्पादकत्वादिति पूर्वोक्त-
रूपेणैव तादृशवाक्योच्चारणानुकूलः न त्ववान्तरवाक्यार्थबोधमा-
त्रविषयिणीच्छति विधादधस्ततया यदि चेत्पुक्तम् ,

अथ वा महावाक्यार्थबोधरूपफलेच्छया तत्प्रयोजकमयात्वयोत्या-
दिसण्डवाक्यजन्यबोधरूपोपायविधयिका कथनक्रियाकर्मत्वानधगाहि-
नीच्छा मयसि; तादृशेच्छामादाय शक्यते-यदि चेत्पादि,

महावाक्यजन्यमहावाक्यार्थविषयकबोधेच्छायामेव तादृशवाक्यो-
च्चारणप्रयोजकत्वं स्वीक्रियते; न तु खण्डवाक्यजन्यबोधेच्छायां माना-
भाववित्यतो वा यदि चेति ।

नन्वेतावता मया त्वरीत्यादौ युष्मत्पदेन सुरशार्देर्बोधे मा
भूत्; किन्तु महिषासुरादीनां शक्तिप्रमाजन्मबोधो जायते, तत्
कुतः सम्पद्यते ? इत्यत आह—एवमिति । शक्यन्तरमिति । स्वतन्त्रास्थ-
तन्वयुष्मच्छन्दमेवेन शक्तिद्वयी स्वीकार्येति भावः, अत्राप्य-
न्यदीयस्वार्थतात्पर्यकोकारणानधीनोच्चारणत्वं स्यात्तदयं, तादृ-
शोच्चारणार्थोच्चारणकत्व चास्वातन्त्र्य योरप्ययं, पूर्ववदिति । अत्रा-
प्यस्मच्छन्दरीत्या एवं पण्डित इति विद्वांसं पश्यामीत्यादात्मप्यन्य-
रयुष्मत्पदस्य दर्शनक्रियाकर्मणि शक्येत्कारणाय स्वघटितवाक्यार्थ-
कर्मत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपिता या वाक्यान्तरजन्यप्रतिपत्तोपविशेष्यता
तदाध्ययक्रियाकर्मण्येष शक्तिर्वाच्या, अतः पूर्वोक्तरीत्याऽन्योन्याथ
पापसि. तद्वारणाय; पूर्ववदुन्विशेषवदित्यर्था,

स्वघटितेति । प्रतिपत्तिरनिरूपिता या स्वघटितवाक्यार्थविषयता-
निरूपितविशेष्यत्वनिष्ठविषयतानिरूपितक्रियानिष्ठविषयता। निरूपितक-
र्मत्वनिष्ठविषयतानिरूपकविषयता तादृशविषयवती शक्यबुद्धिः,

नानुगतानां चैत्रात्मत्वादीनां प्रवृत्तिनिमित्तत्वं बोधम् ,

सम्बोध्यत्वघटितानुगमकशरीरे च बुद्धिविषयताऽवच्छेदकत्व-
निवेशनं मिथोक्तमनुपादेयमेव; सम्बोध्यताऽवच्छेदके बुद्धिमकारक-
त्वस्याव्यावर्त्तकत्वात्,

अथ तात्पर्यसत्त्वेऽहमत्रास्मीति मैत्रो जानातीत्यादौ चैत्र-
वाक्यस्यास्मच्छब्दाच्चैत्रोऽपि प्रतीयते तत्र चैत्रस्य स्वघटितवाक्यार्थ-
कर्मकक्रियाकर्तृत्वाभावात् तदुच्चारणस्य निरुक्तस्वातन्त्र्यत्वाभावा-
च्चानुपपत्तिः,

एवं चैत्र ! त्वया भुक्तमिति मया श्रुतमित्यादौ चैत्रस्य पुष्प-
च्छब्देन प्रत्यापनात्तस्य च वाक्यान्तरस्थक्रियाकर्मन्यत्वाद् निरु-
क्तेच्छाविषयत्वरूपसम्बोध्यत्वस्य चाभावात्तत्कथमुपपद्यतामिति चेत् ?
तर्हि; स्वातन्त्र्यमुच्चारणविशेषणं सम्बोध्यत्वघटकेच्छायां-

तथा च स्वघटितवाक्यार्थनिष्ठविषयताकविषयित्वानिष्ठविषयताकक्रि-
यानिष्ठविषयताककर्मत्वनिष्ठविषयतानिरूपितप्रतिपत्तीविषयतावान्-
चैत्राद्विरत्याकारा, नादशबुद्धिश्च पूर्वोक्तयुक्त्या शान्त्वोच्चात् पूर्व-
मावश्यकी, प्रवृत्तिनिमित्तमिति । स्वघटितवाक्यार्थविषयताकविषयि-
त्वानिष्ठविषयताकक्रियानिष्ठविषयताककर्मत्वनिष्ठविषयताकप्रतिपत्ती-
विषयत्वप्रकारकचकृत्युद्धविषयताऽवच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छि-
न्ने युष्मत्पदस्य शक्तिरिति ध्येयम् ,

उक्तानुगमकमाक्षिपति—अथ तास्येति ।

अस्मत्पदमिदमुच्चारयितार मां बोधयत्वित्येतादृशेच्छासत्त्व इत्यर्थः,
ननु इयतश्चास्मच्छब्दस्योच्चारयितरि शक्तत्वेन तस्य बोध इत्यत-
आह—तदुच्चारणस्येति ।

निरुक्तेति । वाक्यान्तरस्थक्रियाकर्मत्वेन स्वघटितवाक्यार्थप्रतिपा-
दनेच्छाऽनयोनाच्चारणकत्वोत्पत्तिः, वाक्यान्तरस्थक्रियाकर्मन्यत्वादिति ।
वाक्यान्तरस्थस्वघटितवाक्यार्थकर्मकक्रियाकर्मणि शक्तान्तरस्थी-
कारेऽपि न तथा निर्व्याह इति भावः ,

ननु तादृशशक्त्या निर्व्याहासम्भवेऽपि स्वतन्त्रोत्थरितयुष्मत्प-
दस्य सम्बोध्यशक्ततया तन्नैवोपपत्तिर्मवेद्ध्यत आह—निरुक्तेति ।
वाक्यान्तरस्थक्रियाकर्मत्वेन स्वघटितवाक्यार्थानवगाहिनी या स्वज-

निदक्तेच्छाश्रीनत्वादिविशेषणं च स्याज्यमेव, मया त्वयीत्यादौ तात्पर्यविरहादेवानुवादकतत्सम्बोधयोर्मया त्वयीत्यादिनाऽप्रतिपादनोपपत्तेः,

न चैवं शुद्धिविषयताऽवच्छेदकरूपावच्छिन्न एव युष्मदोऽस्मदर्थशक्तिरास्तां; किं सम्बोधोच्चारयितृताऽवच्छेदकावच्छिन्ने शक्तिस्वीकारेण तात्पर्यत एवातिप्रसङ्गभङ्गसम्भवादिति वाच्यम् ?

तात्पर्यसत्त्वेऽपि चैत्रोच्चरितादहं करोमीत्यादिनामयाद् मैत्रं बोधयितुं प्रयुक्तात्, चैत्रं बोधयितुं प्रयुक्ताच्च त्वं गच्छेत्यादिवाक्याच्चोच्चारयितृत्वसम्बोधत्वभ्रमं विना मैत्रादिवोधस्यानुभवविरुद्धत्वाद्, अन्यथाऽन्यतात्पर्येण स्वरसतस्तथा प्रयोगापत्तेः;

इदन्त्ववधातव्यम्—अयमहं प्रणिहत इति जानाति; इत्युवाचेत्यादिस्यले सर्वत्र वाक्यार्थस्य कर्मात्ता न सम्भवति वाचितवाक्यार्थस्यले तदसम्भवाद् ?

न च वाचितवाक्यार्थस्यले भ्रमरूपैव तत्कर्मात्वमतीतिरिति वाच्यम् ?

न्यप्रतीत्याश्रयत्वेनेच्छा तद्विषयत्वरूपेत्यर्थः, तथा चैत्रयुष्मत्पदस्य स्वतन्त्रोच्चारणामावाद् न तादृशशक्त्या निर्वाह इति भावः,

त्याज्यमेवेति । तथा चास्मत्पदस्योच्चारयितरि स्वघटितवाक्यार्थकर्मात्ताऽऽपन्नवापयान्तरस्यक्रियाकर्तारि च शक्तिद्वयौ,

एवं युष्मत्पदस्य सम्बोधये वाक्यान्तरस्य स्वघटितवाक्यार्थकर्मात्ता क्रियाकर्माण्यपि च शक्तिद्वयीति भावः,

तन्मेवं मया त्वयीत्यादावस्मत्पदेनोच्चारयितुं प्रयुक्तं युष्मत्पदेन तत्सम्बोधस्य सुरस्यस्य कथं न बोध इत्यत आह—अतर्धोविरहादेवेति । अनुवादकतत्सम्बोधयोरेति । मत्परिसुरस्ययोरित्यर्थः,

सम्बोधोच्चार्यादि, इदमुपलक्षणं, तेन वाक्यान्तरस्य स्वघटितवाक्यार्थकर्मात्ताऽऽपन्नक्रियाकर्तृतादशक्रियाकर्माणोरपि किं शक्तिद्वयीकारणोत्पत्ति इति ध्येयम्,

वाचितवाक्यार्थस्यले इति । भाविदुष्पयमहं पण्डित इत्यादिवाक्यस्यले; मया यन्मया सुतो इष्ट इति; देवदत्त उवाचोपत्र च स्थले इत्य-

विशेषदर्शिनाऽपि भ्रान्तिज्ञेन तथा प्रयोगात्तस्य च वाक्यार्थ-
ज्ञानासम्भवेन तदनुपपत्तेः,

न चाहार्यवाक्यार्थज्ञानादेव विनाऽपि विशिष्टवाक्यार्थबुद्धि-
विशेषणप्रकारकत्वविशेष्यविशेष्यकत्वाभ्यां विशिष्टज्ञानज्ञानादेव वा
विशेषदर्शी तथा प्रयुक्त इति वाच्यम् ?

एवमपि विशेषदर्शिनो भ्रान्तिज्ञपुरुषायतथाविधवाक्याच्छब्द-
बोधानुपपत्तेर्वज्रलेपत्वात्तस्मात्तत्रेतिपदं न तद्वाक्यप्रतिपाद्यताऽवच्छे-
दकीभूतत्तद्गर्मावच्छिन्नपरम् ;

अपि तु तत्तद्वाक्यजन्यज्ञानसमानाकारकपरं, तादृशश्चेतिपदार्थो-
ऽभेदसम्बन्धेन यथासम्भवं धात्वर्थे तत्त्वावच्छेदके च ज्ञाने विशेष-
णमित्येवोपगन्तव्यं; तथा च सर्वत्रैव युष्मदस्मद्घटितावान्तरवा-
क्यस्थल इतिपदं तत्परमेव, तादृशवाक्येन च गवित्ययमाहेत्यादौ
गवादिपदवत् स्वरूपमेवेतिशब्देन परामर्शार्थमुपस्थाप्यते; न तु

र्थः, भ्रान्तिज्ञेनेति । अथमहं पण्डित इतीत्यादौ तादृशज्ञानमपण्डिते
पाण्डित्यप्रकारकमित्याकारकज्ञानादिवतेत्यर्थः, वाक्यार्थज्ञानासम्भवेनेति ।
परस्परार्थविशिष्टज्ञानासम्भवेनेत्यर्थः,

ननु सर्वत्र बाधितयादयार्थस्थले तादृशवाक्यार्थज्ञान इत्युक्त-
तामानोत्पत्तौ मानाभावेनेच्छाऽनुदयेनाहार्यार्थज्ञानासम्भवादाह-विनाऽ-
पीति । विशेषणप्रकारकत्वेति । अत्राप्येकार्थप्रकारताकापरार्थनिष्ठविशेष्यता-
कत्वेन पाण्डित्यादिप्रकारकज्ञानज्ञानविषयकज्ञानादेवेत्यर्थः, विशेषदर्शन-
इति । तादृशपुरुषे पाण्डित्यं बाधनमित्यादिज्ञानवत् इत्यर्थः, शब्दबो-
धानुपपत्तेरिति । शाब्दबोधस्वाहाद्यर्थेयास्योकारेण तस्याहार्यरूपस्याप्य-
सम्भवात्, शाब्दबोधस्याहार्यत्ववादिमनेऽपि सर्वत्र तादृशेच्छायां-
मानामोघेनाहार्यत्वासम्भवाद्येति भावः, तद्वाक्यजन्यज्ञानेति । अत्र वाक्य-
जन्यत्व तत्तद्ज्ञानविशेषपरिचायकम्, अन्यचेतिपदस्य शक्तिज्ञानात्
पूर्वं तादृशवाक्यजन्यत्वासम्भवेन तद्रूपेण ज्ञानासम्भवात्, तादृश-
ज्ञानान्तु प्रकारणादिनैव सम्पत्तीति हृदयं, धार्यर्थे=जानातीत्यादौ शा-
ऽऽदिधार्यर्थे, धार्यर्थताऽवच्छेदके=उवाचेत्यादौ प्रतिपरपलुकूलशब्द-
रूपव्यत्यर्थताऽवच्छेदकप्रतिपरत्यादौ, सर्वत्रैवेति । अहं पण्डित इत्यादौ,

युष्मदस्मद्भ्रूयर्घटितो वाक्यार्थ इति सम्बोध्योच्चारणकर्त्रोरिव
युष्मदस्मदोः शक्तिः,

त्वं स्यूजः, अहं स्यूजः, त्वं स्वर्गं भोक्ष्यसे, अहं स्वर्गं भोक्ष्य-
इत्युभयत्रैव युष्मदस्मदोर्मुक्तत्वात् सम्बोध्योच्चारयितृशरीरताद-
र्युवाचेत्यादौ चेत्पर्यः, शक्नोति ।

अत्र विवेचनीयमेतद्—युष्मदस्मदोः सर्वत्रैव सम्बोध्योच्चारयि-
त्रोरिव शक्त्ये मया स्वधीत्यादिवाक्याहंभ्यादेरुच्चारयितृत्वाभावेन
तदुपलक्षणमल्पदस्य देव्यादौ शक्तिमानासम्भवात् शाब्दबोधो-
घातुपपत्तिः,

न च तत्रेष्टापत्तिः; तत्तत्पदानां प्रयोगस्य स्थितिपश्चरामृष्टताद-
शङ्कानतात्पर्यप्राहकतया सार्थपदादिति वाच्यम् ?

तत्र तत्र सर्वानुभवसिद्धशाब्दस्यापलपितुमशक्यत्वाद्, अन्यथा
शब्दमात्रस्याप्रामाण्यापत्तेः, अस्मत्पदादेः शक्तिग्रहे देव्यादेरुपस्थि-
त्यसम्भवेन तादृशतात्पर्यप्राहकत्वात्सम्भवाच्च, प्रकरणादिनेतिपदस्य
तादृशतात्पर्यग्रहे तत्तच्छब्दप्रयोगवैधर्माच्च,

न च तत्र देव्याद्युच्चरितवन्नमादेव शक्तिग्रहसम्भव इति वाच्यम् ?
विशेषदर्शिनो तदसम्भवाद्, “मया त्वमाप्सा” इत्यादि काव्ये
विश्वामित्राद्युच्चरितत्वामावनिश्चयेऽपि द्युत्पन्नानां शाब्दबोधो-
घात-
च्च, युष्मदस्मत्पदघटितपुराणादिवाक्यानां शाब्दबोधो-
घातने बहुतरा-
सामञ्जस्यापत्तेरिति चेद् ?

अत्र नव्याः—भट्टाचार्य्येदेवमापातत उक्तं, वस्तुतया पूर्वोक्तद्वि-
विधे शक्तिर्वाच्यता, अहं पाण्डित इत्यर्थं जानातीत्यादिवाच्यत्वस्यैव
गत्या इतिपदस्य तादृशज्ञानपरत्वं कल्पनीयम्,

यत्तस्यश्च स्वघटितवाक्यज्ञानपरोतिपदघटितवाक्य-तरस्य-
क्रियाकर्तृतादृशक्रियाकर्मणोश्च शक्यत्वात्, उच्चारयितृत्वमल्पदस्य
शक्ति-कल्पयित्वा तत्र स्वातन्त्र्यविशेषणं दत्तवता मिथानामप्येतदनु-
मतं मावीति प्राहुः,

शरीरात्मरूपशक्यभेदेन तयोः शक्तिभेदनाह—न स्यूज इत्यादि,
सम्बोध्य इति । अत्रच्छेदकतासम्बन्धेन तत्तत्पदस्यबोधो-
घातपरिवेकता-
विषयताऽवच्छेदकत्वापलक्षितपदार्थवच्छिन्ने युष्मत्पदस्य, स्वोच्चारणा-
नुकूलकृत्यवच्छेदकताऽवच्छेदकत्वोपलक्षितपदार्थवच्छिन्नास्मत्पदस्य च
शक्तिरित्यर्थः, स च धर्मः शरीरनिष्ठतत्त्वज्ञातिविशेषः, सम्बोध्योच्चा-

शात्मनोर्द्विपोरेव युष्मदस्मदर्थत्वं बोध्यम् ।

सर्वे घटा रूपवन्त इत्यादौ सर्वपदादुद्देश्यताऽवच्छेदकघटत्वाद्यवच्छिन्नस्थाशेषताप्रतीतिरशेषत्वं सर्वपदार्थः,

नन्वशेषत्व न विधेयशून्यावृत्तितदुद्देश्यताऽवच्छेदकवत्त्वं, केवलान्वयिनो यत्र विधेयता तत्र विधेयशून्यत्वस्याप्रसिद्धेः, यत्र वा विधेयशून्य उद्देश्यताऽवच्छेदकीयसम्बन्धविशेषण वृत्तेरप्रसिद्धिः; तत्र सर्वे घटा जातिमन्त इत्यादौ गत्यन्तराभावापत्तेश्च, पदान्तरादुपस्थित उद्देश्यताऽवच्छेदकघटत्वादिविशिष्टे सर्वपदोपस्थाप्यवि

रयिभोरात्मनोस्तु तादृशयोस्तत्तच्छरीरावच्छिन्नशक्त्यात्मनोरेव तयोः शक्तिर्घांश्या, अन्यथा त्वमह वा जानामीत्यादौ विकल्पानुपपत्तेः, उभयपदजन्योपस्थितयोरारामत्वेनात्मनोरविशेषाद्,

एवमह जानामीत्यादावात्मत्वसामानाधिकरण्येन ज्ञानादेरन्वयोपगमेन तादृशनिश्चयकालेऽहं न जानामीत्यादिप्रतीत्यापत्तेः, धर्मविशेषमन्तर्भाव्य प्रतिषध्यप्रतिषेधकभावस्य तु तस्यैरस्वीकाराच्चेति दिक्।

इति युष्मदस्मत्पदशक्तिविचारविवृति ।

यद्वषगाहमानं सत् समग्र एवोद्देश्यविधेयमत्रगाहते स एव धर्म-इति फलितम्, सर्वपदार्थ इति । अत्र पदार्थत्व पदार्थताऽवच्छेदकसाधारणं तत्पदजन्यनोपस्थितत्वेनेभ्वच्छाविपयत्वं, तेनाशेषत्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वेऽपि न क्षतिः,

येन समग्र एवोद्देश्यविधेयवत्ताप्रतीतिस्तादृशाशेषत्व निर्विकि—
नन्वशेषत्वमिति । येनेति । सर्वे घटाः प्रमेया इत्यादौ,

मनु व्यतिरेकिविधेयस्थले तथाऽस्तु केवलान्वयिविधेयस्थले तु सर्वपदस्वोद्देश्यताऽवच्छेदकव्यापकसमुदायत्वावच्छिन्नयोधकारणमास्त्वस्यत आह—यत्र वेति ।

ननुद्देश्यताऽवच्छेदकतापदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रवृत्तिर्वापस्वरूपसम्बन्धेन सम्बन्धसामान्यावच्छिन्नविधेयशून्यवृत्तित्वाभावाद्युद्देश्यताऽवच्छेदकत्वविषयज्ञेन नोक्तदोष इत्यत आह—यान्तरेति । घटादिपदा-

धेयव्याप्तिविशिष्टघटत्वाद्यवच्छिन्नस्य कपञ्चिदन्वयसम्भवेऽप्यनु-
भवविरोधाच्च,

यदस्वत्वाद्यनुपस्थितिशायामपि सर्व्वे घटा इत्यादिवाक्या-
दन्वयबोधस्यानुभक्तिकतया व्याप्यत्वेनैव घटत्वादेः सर्व्वपदार्थत्व-
स्य स्वीकरणीयतया तज्जन्यव्याप्तिबोधस्य निर्धम्मिताऽवच्छेदककतया
विपरीतज्ञानाविरोधित्वेनाकिञ्चित्करतापाताच्च,

नापि तदुद्देश्यताऽवच्छेदकव्यापकताद्विधेयवत्त्वं; तदवच्छिन्ने वि-
धेयानन्वयमसद्भाद्,

नापि विधेयान्वयिव्यापकतापर्यन्तमेव सर्व्वपदार्थः, नामा-
र्थद्वयस्य भेदान्वयस्याव्युत्पन्नत्वाद्,

नाप्यभेदेन रूपवदाद्यात्मकविधेयान्वयी घटत्वादिध्यापक-
एव तदर्थः; तथा सति सर्व्वे वेदाः प्रमाणामित्यादौ सर्व्वपदस्य म-

दित्यर्थः, अन्यसम्भव इति । तदंशे तादृशव्याप्यधिकावगाहित्येति
भावः,

अनुभवविरोधस्य सविवाहताया बोधात्तरमाह—यदस्वत्वाद्यनुपस्थिती-
ति । विपरीतज्ञानाविरोधित्वेनेति । घटत्वं रूपमाद्यवद्वृत्तीति निश्चयकाले सर्व्वे
घटा रूपयन्त इति प्रत्ययापत्वेति भावः, तद्विधेयवत्त्वमिति । अशेषत्वमिति
शेषः, स्वरूपतो घटत्वादेरुद्देश्यताऽवच्छेदकत्वं घटनिष्ठाभावाप्रयोगित्वं-
घटत्वत्वेन तादृशस्थले घटत्वबलिष्ठाभावाप्रतियोगित्वं व्यापकत्वं,
तदवच्छिन्ने=तादृशविधेयवदवच्छिन्ने, अन्यव्यप्रकृतिरिति । उद्देश्यताऽव-
च्छेदकविधेययोरैक्यादिति भावः, व्यापकतापर्यन्तम्=उद्देश्यताऽवच्छे-
दकव्यापकतामाश्रम्, तस्य च विधेय एवान्वयो भवेदिति लाभाय वि-
धेयान्वयीति विधेयणम्; भेदान्वयस्य=भेदसंयन्नेनान्वयस्य, तथा च
'रूपमाद्यवद्वृत्तिघटत्ववदभिज्ञा घटा रूपवदभिज्ञा इत्याकारको बोध-
इति स्वरूपसंयन्नेन घटपदार्थदौ तस्यान्वयो न अधिकुपयति' इति भावः,
रूपवदवच्छिन्नेति । प्रत्ययः सम्यन्वयकतया रूपसम्बन्धविधेयार्थः,
अत्र व्याप्यता उद्देश्यताऽवच्छेदकताघटकसंयन्नेन, व्यापकता च
विधेयताऽवच्छेदकसंयन्नेन, यद्य च विधेयत्वं तादात्म्यसंयन्नेन,
एवञ्च घटत्वव्यापकताभिरूपसंयन्वयमिज्ञौ घट इत्याकारक-

माणपदेनैव सामानाधिकरण्यात् तत्समानलिङ्गवचनत्वापत्तेः,

सर्वे यदा वर्तन्त इत्याद्यौ क्रियारूपविधेये व्यापकस्या
भेदान्वये सर्वपदस्य नपुंसकत्वापत्तेर्व्यापकताया भेदान्वयोपगमे
नामार्थतात्वर्थयोर्भेदान्वयविरहनिषेधमद्वापत्तेः,

यत्तदपि न सर्वपदार्थः; उद्देश्यताऽवच्छेदकावच्छेदेन विधे
यान्वयोपगमादेव तद्वाभोपपत्तेः, किन्त्वनेकत्वमेव,

शाब्दबोधः, तथा सति=सर्वपदार्थस्य विधेयाद्ये विशेषणत्वे सति,
समानाधिकरण्यमिति । अमेदन तदर्थेन सह स्वार्थान्वयबोधसाकाङ्क्षत्वा
दिति, विभिन्नप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे सत्येकधर्मप्रतिपादकत्वासाधकत्वा
दित्यपि व्याचक्षत,

तद्वन्वति । सर्वे वेदा प्रमाणमित्येव प्रयोग स्यात्, सविमलिक
नामद्वयग्रन्थामेदाद्यवच्छेदेऽसति साधके समानलिङ्गवचनस्यैव तन्न
त्याम्, तथा च प्राच्यैरुक्त—

विशेष्यस्यैव यल्लिङ्ग विभक्तिवचने च ये ।

तानि सर्वानि योज्यानि विशेषणपदेष्वपि ॥ इति,

अन्वयवेदा इत्यनेन प्रमाणमित्यस्य कथं समानवचनलिङ्गकत्व नै
ति चेद् ?

न-प्रमाणपदस्य सर्वेदेव नपुंसकलिङ्गवचनरूपसाधकसत्त्वात्, अ
समानवचनकरवच्य तु ध्युत्पत्तिवाद्ग्रन्थादां स्वधुमुपपादितत्वादिति,
घातयर्थविधेयवच्छेदोप दोष दशयति-मर्थे यदा वर्तन्त इति ।
नपुंसकत्वमिति । इदमुपलक्षणम्, एकवचनत्वापत्तिरपि ज्ञेया, तथा
च सर्वे यदा वर्तन्त इति प्रयोगापत्तिरिति, क्रियाविशेषणानामेकत्व
नपुंसकत्वञ्चैत्यनुशासनादिति भावः,

इदञ्च-आख्यातार्थावियक्षायादिमिच्छारमते, अन्यथाऽऽख्यातार्था-
अपत्त्यस्यैव विधयत्वन घातयर्थस्य विधयत्वात्सम्भवः स्यात्, तादृ
शाप्यापत्त्यर्थकत्वेऽप्युक्तदोषात्सम्भयन दोषान्तरमाह-नन्वेति ।

प्रकारान्तरं दृषयितुमुपपत्त्यस्यति-वर्षिणि । तद्वाभापत्तेः=विशेष्य
रूपमापत्तेः, तद्वन्वति-वर्षिणि । उद्देश्यताऽवच्छेदकावच्छेदेन
ञ्च=उद्देश्यताऽवच्छेदकत्वावच्छेदप्रतिषेधप्रतिषेधप्रतिषेधप्रतिषेध-
विधयत्वावच्छेदकसमर्थात् मासते, तथा च समर्थात्तदपि ज्ञमवच्छेद

अनेकत्वञ्च-उद्देश्यताऽवच्छेदकसमानाधिकरणभेदप्रतियोगित्वम्,
अत एव सर्व्व गगने शब्दवादित्यादयो न प्रयोगाः,

एवञ्च सर्व्वे घटा इत्यादौ घटानिष्ठान्योन्याभावप्रतियोग्यभिन्ना-
यथा इत्यपमर्थः प्रतीयते,

न चैवं घटत्वादिसामानाधिकरण्यमात्रेण विधेयान्वयतानुपपत्त्येण
सर्व्वे घटा नीला इत्यादिप्रयोगापत्तिः ?

सर्व्वपदार्थविशेषित उद्देश्यताऽवच्छेदकावच्छेदेनैव विधेयान्वय-
नियमात्, सर्व्वे प्रमेयमित्यादौ प्रमेयादिविधेयक उद्देश्यवाचकत्वस्त्वा-
दिपदमव्याहृत्यैव प्रतीतिः, अन्ययोद्देश्यताऽवच्छेदकीभूतव्याप्यप-
र्म्मानुपस्थित्या तद्व्यापकत्वार्थकत्वेऽप्यनुपपत्तेरिति,

तदपि न युज्यते-गगनाटावपि द्वित्वाद्यवच्छिन्नतद्भेदमन्वेन
सर्व्वपदस्वानेकार्थत्वमुपगम्यापि सर्व्वे गगनामित्यादिप्रयोगस्य दुर्वा-
रत्वात्. तच्चतुद्देश्यताऽवच्छेदकसमानाधिकरणभेदप्रतियोगिताऽवच्छेद-
कत्वस्य तच्चतुद्देश्यताऽवच्छेदके सर्व्वत्र बाधितत्वेन तत्प्रतीतेः दुरु-
पगमत्वात्,

कारेण नीलांशे घटत्वस्यापकत्ववाधात् सर्व्वे घटा नीला इति ना-
ज्ञानात्कां दोष इति हृदयं, न प्रयोग इति । विशेषदर्शनामिति दोषः,
गगनस्थीकरणेन गगननिष्ठमेदप्रतियोगित्वस्य गगने वाधादिति, तद्भे-
दसत्त्वेन गगनतमेदसत्त्वेनेत्यर्थः, गगनं न घटपठोमथमित्यादिप्रतीत्यै-
कदेशवृत्तिधर्मावच्छेदेन व्यासजयवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रमेदस्वीकारात्,
एवञ्च गगननिष्ठमेदप्रतियोगित्वं गगनेऽवाधितमिति,

ननुद्देश्यताऽवच्छेदकसमानाधिकरणभेदप्रतियोगिताऽवच्छेदकोद्देश्य-
ताऽवच्छेदकत्वमेवाधिकत्वम्; तथा च सर्व्वे गगनामित्यादौ गगनत्वादिमा-
त्रस्याद्देश्यताऽवच्छेदकतया न तद्वद्वित्वाद्यवच्छिन्नप्रमेदनादाय दोष इत्यत-
आह-तत्तदुद्देश्यताऽवच्छेदकत्वमिति ।

वाच्येहत्वेनेति । घटत्वाद्दौ घटत्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगिताऽव-
च्छेदकत्वस्य बाधितत्वेनेत्यर्थः,

ननु द्वित्वाद्यवच्छिन्नप्रमेदस्याव्याप्यवृत्तितया प्रतियोगिवृत्तित्वेन
प्रतियोग्यवृत्तित्वाविशेषणेनैव तद्वारणं भवेदित्यतस्तद् दूषयति-गगनत्व-

सामान्यतः प्रतियोगिवृत्त्यन्यत्त्वस्य वृत्तिमदवृत्तित्वात्, स्वप्रतियोगिवृत्तयो ये ये तद्भेदकूटस्य दुरुपगमतया तद्विशेषणेन द्वित्वाद्यवच्छिन्नभेदव्यावृत्तेरपि हेयत्वाद्,

अस्तु वा यथा कथञ्चित् तद्व्यावृत्तिः, तथाऽप्यनेकत्वमात्रस्य सर्वपदार्थत्वेऽवच्छेदकावच्छेदेनान्वयेऽवच्छेदकैकदेशव्यापकतया बोधस्यानुभवविरुद्धतया सर्वे घटा रूपवन्त इत्यादौ घटनिष्ठभेदप्रतियोगिघटत्वस्योद्देश्यताऽवच्छेदकतया शुद्धघटत्वादिव्यापकत्वभानानुपपत्त्या घटत्वसामानाधिकरण्येन रूपादिमदन्यत्त्वनिश्चयदशार्थात्तादृशवाक्याच्छब्दबोधोपापत्तिर्दुर्वारिव,

इति । स्वत्वानन्तर्माघणस्यर्धं, वृत्तमदवृत्तत्वादिति । वृत्तिमग्नाप्रस्यैव वृत्तित्वसत्त्वादिति, दुरुपगमतयेति । द्वित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितानां स्वप्रतियोगिवृत्तीनां भेदानामनन्ततया तत्तद्व्यक्तित्वेन तेषां योगजधर्मं विनाऽबोध्यतयेत्यर्थं,

ननु स्वनिरूपकत्वस्याधयवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन प्रतियोगिताविशिष्टान्यत्वस्य विशयणीयत्वेन तद्ज्ञानस्य सुलभतया दोषान्तरमाह-तयाऽपीति । अनुभवविरुद्धतयेति पुरुषत्वसामानाधिकरण्येन पुरुषो न दुःखवानिति निश्चयानन्तरं रोगवान् पुरुषा दुःखवानिति बाधमात्रस्यैतादृशनिश्चयमात्रानन्तरं पुरुषो न दुःखवानिति तादृशबोधस्य च सर्वानुभवसिद्धत्वाद्, धूमवद्द्रव्यं यद्विमदिति निश्चयसत्त्वे यद्व्यर्थिनां द्रव्यान्तरे, कमलपुष्पं सुगन्धीति निश्चयानन्तरं पुष्पागते सर्व्वस्याप्यच्छेदकावच्छेदेन प्रवृत्त्यभावदर्शनाच्च, एकदेशीभूतयद्वि-श्वपुष्पावाद्यवच्छेदेन तद्वत्ताभानोपगमे तादृशप्रवृत्त्युत्पत्तिर्दुर्वारित्यादिति भावः,

दुर्वारिविति । तादृशज्ञानजन्यबोधस्य शुद्धघटत्वव्यापकताघटितरूपघटत्वाद्यवच्छेद्यत्वानवगाहितया, अतस्तादृशबोधप्रतिघटत्वसामानाधिकरण्येन रूपवद्भ्यत्त्वनिश्चयस्याप्रतिबन्धकत्वात्, प्रतिबन्धकत्वाच्च तादृशव्यापकत्वावगाहितादृशवृत्तिर्प्रतीतिः,

यदि च नीलघटो नास्तीत्यादिप्रतीतिर्नीलादेस्तादृशमात्रप्रतियोगिताऽवच्छेदकार्यानवगाहनेऽपि प्रतियोग्यश उपलक्षणविधया मान-वदत्रापि तादृशानेकात्मस्य व्यापकत्वादिऽनवगाहनेऽप्युद्देश्यताऽवच्छेदकघटत्वया मानं यदि प्रामाणिकं तदाऽप्याह—

एवं विशेष्यताञ्चच्छेदकव्यापकताया विशेषणसंसर्गांशो संसर्गा-
विशेषणीभूतविशेषणार्थांशो वा भानान् सर्वेषु घटेषु रूपमित्यादीं
घटत्वादेर्विशेष्यताञ्चच्छेदकत्वेन रूपादीं तद्द्रव्यापकत्वभानं दुर्लभ-
मापद्यते,

न च तत्र सम्म्यग्भाषेयत्वादीं निरूपकत्वसम्बन्धावच्छिन्न-
व्यापकतासम्बन्धेनैव प्रकृत्यर्थस्य घटादेरन्वयः स्वीक्रियते घटादेर्वि-
शेष्यता च तादात्म्यसम्बन्धेन, व्यापकता च यादृशरूपवच्छिन्न-
भाषेयत्वादेरन्वयस्तदवच्छिन्ननिष्ठाधेयतात्वसंसर्गावच्छिन्ना, अतो-
रूपनिष्ठाधेयत्वादेराधेयतात्वादिना द्रव्यादिव्यापकत्वेऽपि नाति-
प्रसङ्गः, रूपनिष्ठाधेयत्वादिनाऽऽधेयत्वादेः पदानुपस्थितत्वेऽपि न

एवं विशेष्यतेति । अवच्छेद्यत्वावगाहियुद्धी विधेयताऽवच्छेदकसंसर्गांश-
उद्देश्यताऽवच्छेदकव्यापकत्वस्य भाने तत्रभाष्यस्यैक्यमते तस्य द्रव्य-
त्वव्यापकतया द्रव्याव्यापकत्वेन द्रव्यं रूपवदिति प्रतीतेरभाषितार्थक-
तयाऽभ्रान्तस्थापि तादृशप्रतीत्यापत्तेः, विशिष्टवैशिष्ट्यान्वयादिषोभे
विधेयप्रतियोगित्वेन तादृशसंसर्गस्य भाने भानाभाषायात् आह—
संसर्गविशेषणीभूतविशेषणार्थ इति । विधेयताऽवच्छेदकसंसर्गांशो विशेषणस्य
विधेयप्रतियोगित्वस्य तद्द्रव्यकविधेयार्था इत्यर्थः,

तथा चावच्छेदकावच्छेद्यत्वावगाहियुद्धायुद्देश्यताऽवच्छेदकव्यापक-
विधेयप्रतियोगित्वस्यैव भानान् रूपादीं द्रव्याव्यापकत्वाविरहेण तद्भाने
भ्रम एवेति नाभ्रान्तानां तथापिषोभः, निरूपकतासम्बन्धावच्छिन्ने
तादात्म्यसम्बन्धेन प्रहरयर्धवशिष्टाभाषाया या निरूपकत्वसम्बन्धाव-
च्छिन्नप्रतियोगिता तदभाषः,

तथा च स्वनिष्ठावच्छेदकताकत्वसम्बन्धिनिष्ठावच्छेदकताकयूतित्वा-
त्स्वावच्छेदकताकभाषायावच्छिन्नवच्छेदकताकप्रतियोगितात्वावच्छि-
न्नावच्छेदकताकभाषावत्प्रमेय सम्बन्धो; भातः स्वस्य व्यापकताघट-
कतया प्रथमपदार्थे स्वस्मिन् स्वप्रतियोगित्वविरहेऽपि न इति,

के चिन्नु-भाषाततः प्रातेवोक्तत्वं श्रीहरय शब्दितं, तदभावेनाप्रे-
षणितमिःपाद्ः,

तदव्यतिरेके । तथा च प्रहरयर्धवशिष्टाभाषाप्रतियोगिताऽवच्छे-
दकव्यापकनिष्ठाधेयतात्वमेव सम्बन्धः, नद्विध इति । न सर्वेषु घटेषु

क्षतिः, तथा सत्यपि तादृशस्य संसर्गघटकतया भानेऽविरोधादिति वाच्यम् ?

उक्तव्यापकतायाः संसर्गत्वे मानाभावाद्,

अस्तु बोद्देश्यविधेययोर्विशेष्यविशेषणता, वैपरीत्येऽपि विधेयांश उद्देश्यताऽवच्छेदकव्यापकत्वस्योद्देश्यविधेयभावमहिम्नैव संसर्गतयैत्र मानम् ,

भवंतु बोद्देश्यस्य विशेषणतयोपस्थितस्यापि विधेये पारतन्त्र्येणान्वयो व्युत्पत्त्यविरुद्धः, नामार्थयोरपि पारतन्त्र्येण भेदेनान्वयो मा व्युत्पत्तिं विरौत्सीत्, तथाऽपि सर्वपदस्य यत्र विधेयवाचकपदसामानाधिकरण्यं तत्र विधेयताऽवच्छेदकांश उद्देश्यस्य तत्-

नील इत्यादिप्रत्ययप्रसङ्ग , न क्षतिः=न तादृशशान्दयोर्धनुषपत्तिरिति, मानाभावदिति । तादृशव्यापकतायाः संसर्गत्वस्यान्यत्रानलमन्वाद्, अत्र तत्कल्पने तादृशसम्बन्धघटिततात्पर्यज्ञानादेरपि कारणत्वकल्पनाऽऽपत्त्या गौरवस्यैव वाचकत्वादिति,

यत्तु यत्र मासमघात इत्यादाद्यनुशासनं; तत्रैव व्यापकतायाः संसर्गतया मानमिति भाव इति,

तत्तुच्छ-फलमुखगौरवं न दोषायेत्यतस्तत्स्वीकृत्य; दोषान्तरमाह—अस्तु वेति । वैपरीत्येऽपीति । अत्रोद्देश्यस्य विशेषणत्वं विधेयस्य रूपत्वादेश्चिन्तयितव्यमिति वैपरीत्येऽपि, विधेयांश इति । पारतन्त्र्येणोद्देश्यमानमभिप्रेत्य, महिम्नैवेति । उद्देश्यविधेयमायप्रयोजकसामान्यैवेत्यर्थः, तृतीयाऽर्थः प्रयोऽर्थः, तस्य च मानमित्यत्रान्वयः,

ननु सप्तम्यर्थाधिपत्यविशेषणतयोपस्थितस्य घटादेश्चट्टयादिष्व्यापकतासम्बन्धेन विधेये रूपादीं कुतोऽन्वयः ? एकादेश्चेषणतयोपस्थितस्यान्यत्र विशेषणतयाऽन्वयस्य व्युत्पत्तिविरुद्धत्वादित्यत आह—मशु वेति ।

तथा च तादृशनियमः स्वातन्त्र्येणान्वय एवेति नामार्थयोर्भेदान्वयस्य व्युत्पत्तिविरुद्धत्वं ह्यतन्त्र्येणान्वय एवेत्याह—नमार्थेति । यत्रेति । द्रव्येष्वप्यपि रूपाणीत्यादौ, सामानाधिकरण्यमित्यतस्तस्य तादृशपदेनाभेदान्वयसाक्षात्त्वमर्थः, विधेयताऽवच्छेदकांशो=रूपायादौ, उद्देश्यस्य=द्रव्यादेः,

सम्बन्धस्य वाऽनुभवसिद्धौ व्याप्तिबोधो दुरुपपादः,

एवं घटे न सर्वाणि रूपाणि; अपि तु कानि चिदेवेत्यादौ रूप-
निष्ठभेदप्रतियोगिरूपत्वावच्छिन्नाभावो घटादौ बाधित एवेत्य-
योग्यताऽऽपत्तिः,

न च तादृशरूपत्वादिसामानाधिकरण्येन घटादिघातित्वाभावः
प्रतीयते स चाबाधित एव; नञसमाभिध्याहारस्यलेऽशेषत्वभा-
नानुपगमे क्षतिविरहादिति वाच्यम् ?

एवं सति तत्र घटस्योद्देश्यत्वानिर्व्याहृद्, न च तत्र रूपस्यो-

त्तत्सम्बन्धस्य तत्प्रतियोगिकसम्बन्धस्य, अनुभवसिद्ध इति । अग्न्या
घटे सर्वाणि रूपाणीत्यादिप्रयोगापत्तेः, रूपनिष्ठभेदप्रतियोगिरूपे घटवृ-
त्तित्वस्याबाधादिति,

व्याप्तिबोध इति । व्याप्यताऽवच्छेदकत्वबोध इत्यर्थः, व्यापकता च ता-
दात्म्येन, व्याप्यता च विधेयान्प्रतिबुद्धिसिद्धाघटसम्बन्धेन, तथा च ता-
दात्म्येन द्रव्यपदस्यावृत्तित्वरूपव्याप्यत्वलाभाः,

अथ वा सर्वे घटा इत्यादौ यथा विधेय उद्देश्यताऽवच्छेदकव्यापक-
त्वं मासते तथा द्रव्ये सर्वाणीत्यादौ विधेयताऽवच्छेदकव्यापकत्वस्यो-
द्देश्ये मानमभिप्रेत्य विधेयताऽवच्छेदके व्याप्यत्वमुक्तं दुरापद इति ।
तत्रोच्यते क्वचिद्भावाद्, उद्देश्यविधेयसाधप्रयोजकसाम्या व्यापकतायो-
चकत्वस्यैव कल्पितत्वाच्चेति भावः,

ननु यद्योद्देश्यपदसामानाधिकरणसर्वपदस्थल उद्देश्यविधेयभावमहि-
म्नैव पारतन्त्र्येणोद्देश्यताऽवच्छेदकव्यापकत्वस्य विधेये मानं भवति तथा
विधेयवाचकपदसामानाधिकरणसर्वपदस्थले विधेयताऽवच्छेदकव्याप-
कत्वमुद्देश्ये व्याप्यताऽवच्छेदकत्वं विधेयताऽवच्छेदकेऽवगाहते, एव-
ञ्च तस्मै न कौमपि बोध इत्यत आह-एवं घटे न सर्वाणीति । रूपनिष्ठभेद-
प्रतियोगिति । अत्र सर्वपदार्थरूपघटत्वादिसामानाधिकरणभेदप्रतियोगि-
विरोधितरूपपदार्थान्वितनञसर्वाभावो घटादौ प्रतीयते, तत्र नञसर्वा-
भावादात्मनेकत्वरूपत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन तादृश-
रूपोद्देश्यत्वं, अतो रूपत्वावच्छिन्नैत्युक्तम्,

उद्देश्यनिर्व्याहृदि । स्यांशे मुख्यविधेयताऽऽपन्नस्य स्यांशे मुख्य-
प्रकारताऽऽपन्नस्याधेयत्वसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वज्ज्ञान प्रकारताऽऽपन्न-

हेरयत्वं ? प्रथममनिर्दिष्टत्वात् ,

अत्रोच्यते—उद्देश्यताऽवच्छेदकव्यापकविधेयव्याप्यपर्याप्तिको-
धर्मः सर्वपदप्रवृत्तिनिमित्तं, सर्वे घटा इत्यादौ तथाविधधर्मो-
घटादिनिष्ठयावत्त्वमेव, तस्य व्यासज्यवृत्तितया तत्पर्याप्तैर्यदत्व-
व्यापकत्वाद् रूपादिव्याप्यत्वाच्च, शब्दाद् घटत्वादिव्यापकरूपादि-
व्याप्यत्वलाभे तयोरपि व्याप्यव्यापकभावोऽर्थत एव लभ्यते, द्रव्य-
त्वव्यापकरूपपर्याप्तेः रूपाद्यव्याप्यत्वात् सर्वाणि द्रव्याणि रूपवन्ती-
त्यादावयोग्यता,

स्यैव वा स्वांश उद्देश्यत्वनिश्चयमादमावस्थ विधेयत्वाच्चेति भावः,

प्रथमेति । उद्देश्यविधेयभावेन पञ्चतो घग्निमानित्यादिव्यवहारादस-
ति चायक उद्देश्यवाचकपदस्य प्राङ्निर्देशावश्यकत्वात्, तथा च प्राच्यै-
रुक्तम्—

अनुवाद्यमनुस्यैव न विधेयमुदीरयेदिति,

अत एव “न्यक्कारो ह्ययमेवे”त्यादायुद्देश्यवाचकस्येदम्पदस्य परवान्ति-
त्वेनालङ्कारिकाणां विधेयाप्रतिपत्तिरूपविधेयाविमर्शोपदानं सङ्गच्छते,

घस्तुतस्तु—एतद्दोषे ग्रन्थकारस्य न निर्भरः, किन्त्वेतत्कल्पे कुसृष्टि-
कल्पनाऽप्युत्तरेण, अत एव विधेयवाचकपदस्य नोत्तरवर्त्तित्वमावश्य-
कं सति तात्पर्यं योजनयाऽप्युत्तरवर्त्तित्वादिज्ञानेनोद्देश्यविधेयभा-
वप्रतिपत्तिर्भवतीत्यवयवग्रन्थे स्वयमेव लिखितम्,

एतेन दृष्ट्या जुहोतीत्यादायुत्तरवर्त्तिजुहोतेरर्थस्य; एवं “निः-
शेषच्युतचन्दनं स्तनतटमि”त्यादायुद्देश्यस्य स्तनतटादेरुत्तरवर्त्ति-
त्वेऽपि न तदर्थस्याद्देश्यत्वहानिः, न घा तस्य दुष्टकाव्यत्वमित्यलं-
विस्तरेणेति पूर्वपक्षः ।

घटत्वव्यापकत्वादिति । व्यासज्यवृत्तिधर्मप्रतियोगिकपर्याप्तैरधि-
करणभेदेन भेदाभावादेकत्वादिति भावः, घटत्वादिति । घटत्वादिव्यापक-
त्वरूपादिव्याप्यत्वयोर्लाभ इत्यर्थः; पर्याप्ताविति शेषः, तयोरपीति । घ-
टाद्यादिरूपाद्योरित्यर्थः,

न च सर्वे घटा रूपग्रन्थ इति निश्चयस्यैकदेशव्यापकतामानान-
ज्ञीकर्तृनये घटावावच्छेदत्वानवगाहनादप्रतिबन्धकत्वेन तदुत्तरं सा-
मानाधिकरण्येन घटा न रूपवानिति युद्ध्युत्पत्तिर्दुर्व्यारेति वाच्यम् ?

अगत्या सर्वपदार्थोपशेषिततत्तदधर्मोपच्छिन्ने रूपादिमत्तानिश्चयस्य

उद्देश्यताऽवच्छेदकव्यापकत्वञ्च-तत्समानाधिकरणान्योन्याभा
वप्रतियोगिताऽनवच्छेदकत्वं, तेन रूपादिव्याप्यपर्याप्तैर्द्रव्यत्वादिम
न्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिताऽनवच्छेदकधर्मवत्त्वेऽपि न क्षतिः, घट-
त्वादिव्यापक्यावत्त्वपर्याप्तिश्च न घटादिव्यक्तिभेदाद्भिद्यनेऽतो न
घटत्वादिव्यापकताया अनुपपत्तिः,

स्वातन्त्र्येण प्रतिषेधकत्वकल्पनाद् ,

घस्तुतस्तु-अर्थात् एव-स्वतन्त्रसामग्रीवशेनैव, पारतन्त्र्येणेति शेष ,
तथा च पारतन्त्र्येण घटात्वावच्छेदेन रूपवत्त्वावगाहनाच्च तदापत्तेरिति
भावः,

अथ वा-अर्थात् एव-तन्मूलकादनुमानत एव, लभ्यते-हायते,
तथा च यद्यपकं यद्यप्यं भवति तत्तद्यप्यं भवतीत्युदाहरणादि-
ति भावः ,

तत्समानाधिकरणान्योन्याभावेति । उद्देश्यताऽवच्छेदक सामानाधिकरण्य-
ञ्च तदधिकरणवृत्तिर्ष, तदधिकरणत्वञ्च-उद्देश्यताऽवच्छेदकसम्बन्धेन,
तेन जन्यनिष्ठयावत्त्वप्रतियोगिकपर्याप्तैरपि कालिकेन महाकालाभ्यद्-
व्यत्याधिकरणनिष्ठाभ्योन्याभावप्रतियोगिताऽनवच्छेदकत्वेऽपि न सर्व-
कालाभ्यद्रव्य जन्यमित्यादिप्रयोगः, न चा घटाद्यनुयोगिकसमवायेन
द्रव्यावत्त्वनिष्ठाभ्योन्याभावप्रतियोगिताऽनवच्छेदकघटादिनिष्ठयावत्त्वप-
र्याप्तिमादाय; सर्वं द्रव्यं रूपवदित्यादयोऽपि, तत्र प्रतियोगित्वञ्च-
अवच्छेदकताविशिष्टान्यत्वेन विशेषणीय, तेन तत्पर्याप्तिमत्पटोभ
य ज्ञेयादिभेदप्रतियोगिताऽवच्छेदकत्वेऽपि न व्यापकत्वमङ्ग, वैशिष्ट्यञ्च,
स्वनिरूपितत्वस्वमिच्छावच्छेदकतानिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन, स्वमय
च्छेदकत्वं, तादृशप्रतियोगिताऽवच्छेदकत्वमपि तादृशं निवेशनीयं, तेन
तद्घटवृत्तित्वविशिष्टतत्पर्याप्तिमवृत्तेर्मादाय न दोषः,

ननु तन्ननिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिताऽनवच्छेदकधर्मवत्त्वरूपव्या
पकत्वविवक्षणे का क्षतिः ? इत्यत आह-तेनेत्यादि । तादृशप्रतियोगिता-
ऽनवच्छेदकधर्मश्च सम्बन्धत्वादिः,

ननु घटादिनिष्ठयावत्त्वप्रतियोगिकपर्याप्तैर्घटादिभेदेन मिश्रत्वे चा
लनीन्यापेनाभ्यघटनिष्ठभेदप्रतियोगिताऽवच्छेदकत्वस्याभ्यघटानुयोगि
कपर्याप्ती सत्त्वेन व्यापकत्वं तुल्यमित्यत आह-पटादीति । केवला

विधेयव्याप्यत्वञ्च-व्यभिचारित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियाग-
 ताकतत्तद्विधेयताऽवच्छेदकावच्छिन्नतत्तद्विधेयाभाववत्त्वम्, अतो विं
 यताऽवच्छेदकावच्छिन्नस्य यत्र केवलान्वयित्वं तत्र नामसिद्धिः,
 व्यधिकरणासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यैव तथाविधाभावस्य प्र-
 सिद्धत्वाद्, अत्रोद्देश्यताविधेयताऽवच्छेदकघटत्वरूपत्वादीनामुपलस-
 णतयाऽनुगमकं तादृशावच्छेदकत्वमेवातो न शक्त्यानन्त्यं न वा-
 ऽपूर्वधर्मव्यापकत्वभानानुपपत्तिः,

यद्यपि सामान्यत उद्देश्यताऽवच्छेदकत्वमव्याप्यत्वमेव, उद्दे-
 श्यताऽवच्छेदकविधेया स्वसमाभिव्याहृतपदमतिपाद्यत्वञ्च तादृशप-
 दजन्यशाब्दबोधात् भाक् दुर्ग्रहं; तथाऽपि तादृशपदप्रतिपाद्यत्वेन व-
 यतुजुद्धेर्बन्धुतात्पर्यस्य वा विषयत्वं तथा वाच्यं, तत्र प्रकरणा-
 दिना पूर्वमपि ग्रहीतुं शक्यते, स्वत्वाननुगमः पूर्ववत् समाधेयः,
 न्वयिविधेयकस्यल उपवाङ्मितिमाह--विधेयव्याप्यत्वमेति । व्यभिचारि-
 त्वमेव विधेयताऽवच्छेदकसम्बन्धेनाम(व्यभिचित, तेन न सर्वं जल द्रव्य-
 त्वमित्यादिप्रयोगः),

इदमुपलक्षणं-सर्वे मौला घटा रूपमित्यादिस्वरूपतो विधेयस्यल
 विधेयवद्विभक्तित्वमाभाववत्त्वस्यैव व्याप्तिव बोध्यं, सावच्छिन्ननि-
 वच्छिन्नविधेयभेदेन शक्तिभेदस्येष्टत्वात्, केवलान्वयित्वस्य स्वक-
 षतो मानासम्बन्धेन न तत्र गतिविरहः,

नन्वेव रीत्या सर्वपदस्य शक्तिनिर्वचन उद्देश्यताऽवच्छेदकविधेय-
 भेदेन नानाऽर्थात्प्रसङ्ग इत्यत आह-अत्रोद्देश्यतादि । सपूर्वेति । व्यम-
 हारादितः पूर्वगृहीतशक्तिकमानानुपपत्तिरित्यर्थः, अव्यावर्तकम्=
 इतएववच्छेदक, दुर्ग्रहमिति । केनापि प्रमाणेन निश्चेतुमशक्यमित्यर्थः,
 प्रकरणादिना-हेतुमेति वाच्यं, ग्रहीतुम्=अनुमान, तथा चेद् वाक्य स्थज-
 न्यप्रतिपत्तीयोद्देश्यताऽवच्छेदकत्वविधेयताकत्वेन तत्तद्व्यभिधेयताक-
 षक्यतुष्टिप्रयोग्य तत्तत्प्रकरणीयतादित्यादिरीत्या श्रोतुरनुमितिसम्भ-
 दादिति माया, स्य सर्वपदवदित तादृश वाक्य, पूर्ववदु=अस्तच्छब्द-
 विचारवत्, समोष्य इति । उद्देश्यताऽवच्छेदकत्वेन स्वघटितवाक्यजन्य-
 प्रतिपाद्यत्वप्रकारकवक्तृत्वविधेयतासम्बन्धेन सर्वपदविशिष्टधर्म-
 व्यापकस्य सति विधेयताऽवच्छेदकत्वेन तादृशविधेयतासम्बन्धेन स-

सर्वपदविशिष्टधर्मवद्वाप्या या पर्याप्तिस्तत्प्रतियोगिवाच्यस्य प्रष्टु-
निमित्ततत्त्वोपपादनीय इत्यर्थः,

अनु सर्वे घटा गुणगतः; सर्वे द्रव्यं रूपवदित्यादिवाक्यद्वयज-
न्यसमूहालम्बनबोधमादाय तादृशवाक्यद्वयस्य प्रामाण्यापात्तिर्दुर्वा-
रैव, द्रव्यगतवाच्येऽपि तादृशवाक्यजन्यसमूहालम्बनबोधीपविधेयता-
ऽवच्छेदकत्वस्य गुणत्वादावपि सत्त्वेन तद्वर्मावच्छिन्नप्रव्याप्यत्वस्य
सत्त्वाद्,

यं व्यापकताकुक्षौ सर्वपदगतानुपूर्व्यीरूपानुगतधर्मपुरस्कारेण
प्रवेशे सर्वपदवैशिष्ट्यस्य घटस्य इव पटस्येऽपि सत्त्वेन घटमात्रग-
तत्वावस्थानेः सर्वपदवैशिष्ट्यधर्मव्यापकत्वासम्भवेन तादृशरूपेण श-
क्तिं निर्व्याच्योति चेद् ?

न-सर्वपदविशिष्टपर्याप्तिकथमस्यैव तत्र सर्वपदशक्यताऽवच्छेद-
कत्वाद्, वैशिष्ट्यञ्च—स्वविशिष्टोद्देश्यतावरणसम्बन्धेन, एवं सर्व-
पदे, स्ववैशिष्ट्यञ्च—स्वघटितवाक्यप्रयोज्यत्वसम्बन्धेन, उद्देश्यता-
वैशिष्ट्यञ्च—स्वविशिष्टविषयताचङ्गमर्माभिष्टभेदप्रतियोगिताऽवच्छेद-
कत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकमेदवस्त्वविशिष्टविषयताव-
द्वर्मावच्छिन्नप्रविचारित्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकमेदव-
स्वोभयसम्बन्धेन, स्वद्वयमुद्देश्यत्वपरम्,

प्रथमस्ववैशिष्ट्यञ्च—स्वावच्छेदकत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितत्वस्वप्र-
योजकत्वाकपोऽन्वारकपुरणीयबुद्धिनिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन,

द्वितीयं वैशिष्ट्यञ्च—स्वनिरूपितविधेयताऽवच्छेदकत्वनिष्ठप्रका-
रतानिरूपितत्वस्वप्रयोजकत्वाकपोऽन्वारकपुरणीयबुद्धिनिरूपितत्वोभय-
सम्बन्धेन,

एवञ्चैकैकसमुदाय एकैकसर्वपदवैशिष्ट्येनोद्देश्यताविधेयत्वयोर्नि-
रूपितत्वलाभेन न पूर्वोक्तदोषः,

सगवत्सङ्केतोऽपि सर्वपदवैशिष्ट्योपलक्षितपर्याप्तिकथमर्मा-
वच्छिन्नाः सर्वपदाद्योदध्य इत्याकारकाः, स्वप्रयोज्यत्वस्वविशिष्टपर्या-
प्तिकथमर्मावच्छिन्नविषयकत्वोभयसम्बन्धेन सर्वपदवाच्य-
बोधो-
भयवित्याकारको वा बोधः, अत्र धर्मपदम्—एकत्वावच्छिन्नपर्याप्ति-
कान्यत्वे सति द्विधावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिकान्यधर्मपद-
त्वेन सर्वं गगनं द्रव्यं, सर्वं गगनमहाफाली द्रव्यमित्यादयो न
प्रयोगाः,

उद्देश्यविधेयभावश्च न विशेष्यविशेषणभावनियतोऽतः सर्वेषु घटेषु रूपमित्यादावपि घटत्वादिरूपत्वाद्योरुद्देश्यविधेयताऽवच्छेदकभावोऽक्षत एवेति न घटत्वादिव्यापकरूपत्वावच्छिन्नव्याप्यपर्याप्तिक्रियावत्त्वमानानुपपत्तिः,

इयञ्च व्युत्पत्तिरुद्देश्यवाचकपदसमानाधिकरणसर्वपदे, विधेयवाचकपदसमानाधिकरणसर्वपदस्य च विधेयताऽवच्छेदकव्यापकोद्देश्यताऽवच्छेदकावच्छिन्नसम्बन्धव्याप्यपर्याप्तिक्रियावत्त्वमर्थः, अतः काले सर्वे वृत्तिमन्तः, कालः सर्वधर्मवानित्यादौ सर्वपदेन वृत्तिमन्त्वादिव्यापककालादिसम्बन्धव्याप्यपर्याप्तिकं यावत्त्वं प्रतीयते,

नन्वेवं सर्वेषु घटेषु रूपमित्यत्र का गतिः ? तत्र घटस्य प्रकारतयोद्देश्यत्वाभावाद्, रूपस्यापि विशेष्यतया विधेयत्वासम्भवाच्च, घटत्वव्यापकरूपव्याप्यपर्याप्तिक्रियावत्त्वावच्छिन्नस्य बोधयितुमशक्यत्वादित्यत आह—उद्देश्यविधेदेति ।

उद्देश्यवाचकेति । तत्समानाधिकरण्यञ्च=तदर्धेन सममभेदान्वयिस्थार्थकत्वम्, विधेयताऽवच्छेदकव्यापकेति । तद्व्यापकत्वञ्च—तद्विधिप्रमेदप्रतियोगिताऽनवच्छेदकत्वं, तद्वत्त्वं च विधेयताऽवच्छेदकताघटकसम्बन्धेन, मातो वृत्तिमन्मात्रवृत्तिपर्याप्तेः कालिकेन वृत्तिमत्त्वाधिकरणमहाकालनिष्ठमेदप्रतियोगिताऽवच्छेदत्वेऽपि व्यापकत्वहानिः, न वा यत्किञ्चिदकालिकसम्बन्धेन महाकालान्यपदार्थत्वाधिकरणजन्यनिष्ठमेदप्रतियोगिताऽनवच्छेदकतद्गतपर्याप्तिमादाय काले सर्वे महाकालातिरिक्तपदार्था इति प्रयोगप्रसङ्गः,

उद्देश्यताऽवच्छेदकावच्छिन्नेति । तत्सम्बन्धञ्च—उद्देश्यानुयोगिकविधेयताऽवच्छेदकसम्बन्धः, तद्व्याप्यत्वञ्च—प्रतियोगित्वात्स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नतदभाववदवृत्तित्वं, काले सर्वे वृत्तिमन्त इत्यादौ वृत्तिमति यथा विधेयत्वमनुभवसिद्धं; तथा कालिकादिविशेषसम्बन्धावच्छिन्नमपि तद्, न तु केवलं विधेयत्वं निरनुभववदव्यावर्तकत्वाच्च,

एवञ्च कालानुयोगिककालिकविशेषणत्वात्प्रतियोगिनि गगनादौ वृत्तिमन्निष्ठपर्याप्तिरसत्त्वेन तद्व्याप्यत्वं, शाब्दबोधोऽपि वृत्तिमत्त्वव्यापककालानुयोगिकसम्बन्धव्याप्यपर्याप्तिक्रियावत्त्वावच्छिन्नाभिप्रवृत्तिमन्तः कालवृत्तय इत्याद्याकारक ऊहा,

प्रतीयत इति । अन्यथैतत्कालमपि कतिपयवृत्तिमन्निष्ठत्वेनेदानी-

अथ वा स्वार्थान्वयिताऽवच्छेदकधर्मव्यापकतादृशधर्मावच्छिन्ना-
न्वयितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नव्याप्यपर्याप्तिकधर्मावच्छिन्नः सर्व-
पदार्थ इत्युद्देश्यविशेषमात्रं विशिष्यानिवेश्य सर्वसाधारणैकव्युत्-
पत्तिः स्वीक्रियते,

सर्वे वृत्तिमन्तः परतःकालः सर्वधर्मवानित्यादिप्रतीयापत्तेरिति भावः,
स्वार्थान्वयिताऽवच्छेदकेति । अत्र सर्वपदं स्वपदार्थाः, स्वार्था-
न्वयिताऽवच्छेदकत्वञ्च—स्ववृत्तिप्रवृत्तयोपरिधत्तिप्रयोज्यस्वार्थान्वयि-
पयतानिकृपितविषयताऽवच्छेदकत्वं, तदाश्रयधर्मव्यापकत्वञ्च—तद्वि-
ष्टान्पोन्ध्यामापप्रतियोगिताऽनवच्छेदकत्वं, तद्वत्त्वञ्च—स्वार्थान्वयिताऽव-
च्छेदकताघटकत्वमन्येन,

व्यावृत्तिस्तु पूर्वोक्तैः, तादृशधर्मावच्छिन्नान्वयिताऽवच्छेदकत्व-
ञ्च—स्वार्थान्वयितादृशविषयतानिकृपितविषयतानिकृपितविषयताऽवच्छे-
दकत्वं, तद्व्यभिचारिण्यवच्छिन्नव्याप्यत्वञ्च—व्यभिचारिण्यवच्छिन्नतदमाश्र-
यत्वं, व्यभिचारिण्यवच्छिन्नान्वयिताऽवच्छेदकत्वञ्च—व्यभिचारिण्यवच्छिन्न-
सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकामापवदितो योऽर्थः, तादृशविषयिता-
वच्छिन्नत्वञ्च—स्वार्थान्वयितादृशविषयताऽवच्छेदकत्वमन्येन, काले सर्वे वृत्तिमन्त इत्यादौ सर्वपदार्थान्वयव्यापक-
रूपं परतःकालवृत्तिस्यादिनिष्ठप्रकारत्वं तदवच्छेदकस्वरूपादिसम्यन्धेन,
सर्वे घटा रूपमन्ता, सर्वेषु घटेषु रूपमित्यादौ च तादृशविषयताऽव-
च्छेदकत्वमन्येन व्याप्यत्वलाभार्थमन्यतरत्वेन सम्यन्धप्रयतिवेशः,
मत्वर्थापप्रत्ययस्य नामार्थयोर्भेदेनान्यये तादृशत्वमाह कश्चित् समवायेन
रूपस्य प्रकारता विषेयताऽपि, अतो न तत्र स्वार्थान्वयव्याप्यव्यापि-
रिति, सर्वे घटा द्रव्यमित्यादौ तु तादृशत्वेन द्रव्यस्यैव विषेयत्वेन
व्याप्यत्वं घोष्यम्,

अत्रापि स्वार्थान्वयिताऽवच्छेदकत्वविषयता स्वसमभिभ्याहृतपदमति
पाद्यायेन वा वक्तृवृत्तिस्तद्विषयधर्मव्यापकत्वे सति स्वार्थान्वयव्या-
प्यिताऽवच्छेदकत्वविषयता स्वसमभिभ्याहृतपदमतिपाद्यायेन वा वक्तृवृ-
त्तिस्तद्विषयताऽवच्छिन्नव्याप्यता वा वक्तृवृत्तिस्तद्विषयताऽवच्छिन्नव्याप्य-
तावच्छिन्ने सर्वपदस्य द्यकितान्वयाऽतो न पूर्वोक्तदोषः,

अनुगमकम्—स्वार्थान्वयविषयतापरवत्त्वमन्येन सर्वपदविशिष्ट-
पर्याप्तिकत्वत्वं प्रवृत्तिनिमित्त, विषयतायां वैशिष्ट्यञ्च—अत्रान्वयव्या-
प्यिताप्रयोगवाच्यार्थान्वयत्वोपपत्तेश्च, प्रथमतःस्वार्थान्वयितायां

अन्वायित्वञ्च विशेष्यविशेषणसाधारणं, सर्वं प्रमेयमित्यादौ वस्त्वादिपदाध्याहारमन्तरेण बोधोपगमे तदनुरोधेनान्वयोन्वाभाव-प्रतियोगिताऽनवच्छेदकविधेयव्याप्यपर्याप्तिरूपावत्त्वार्थकताऽपि सर्व-पदस्य स्वाकार्या,

अथ सर्वं घटं वेत्तीत्यादावेतदीयज्ञानविषयत्वत्वादिना विष-यताऽनन्वयात् तादृशधर्मो नान्वायेताऽवच्छेदकः, अन्वायेताऽवच्छे-दकविषयत्वत्वाद्यवच्छिन्नव्याप्यत्वमात्मसञ्ज्ञरूपमिति तत्रापि व्युत्पत्त्य-न्तरं स्वयमूहनीयम्,

सर्वं घटा इत्यादिस्थलीयं सर्वपदार्थं सर्वपदञ्चादाय न सर्वाणि द्र-व्याणि रूपवन्तीत्यादिप्रयोगाः, सर्वपदार्थघटकपर्याप्तिविषयताया-अपि सर्वपदजन्योपस्थितिप्रयोज्यतया तामादाय न सर्वाणि दधीनि द्रव्यवन्तीत्यादिप्रयोगाः,

विषयतावत्त्वञ्च—स्वनिरूपितविषयताऽवच्छेदकत्वनिष्ठविषयता-कथकत्वुद्धिविषयतावद्भ्यापकरवस्वनिरूपितविषयतानिरूपितविषयता-ऽवच्छेदकत्वनिष्ठप्रकारताकथकत्वुद्धिविषयतावद्धर्मावच्छिन्नव्याप्य-त्वोभयसंबन्धेन, संकेतोऽप्युक्तसंबन्धेन सर्वपदवत्पर्याप्तिकयावस्थाव-च्छिन्नबोधकं सर्वपदं भवत्वित्याकारको बोध्यो; न तु स्वजन्यवत्त्व-विशिष्टपर्याप्तिकयावस्थावच्छिन्नविषयकत्वोभयसंबन्धेन बोधः सर्वप-दवान् भवत्वित्याकारकः, तथा सति सर्वपदवत्पर्याप्तिकत्वरूपा-नुगतधर्मेण सङ्केतप्रहासुपपत्तेः, अस्तु वा कथञ्चित् तथेत्थलं पल-यितेन,

सर्वं प्रमेयमित्यादौ सर्वं वस्तु प्रमेयमिति यदि वस्त्वादिपदमध्या-द्विषते; तदा सर्वं घटा इत्यादिसमशीलतया तत्स्थलीयव्युत्पत्त्यैवो-पपत्तिर्मवेदत आह—अध्याहारमन्तरेणेति ।

अतिप्रसङ्गेति । यत्किञ्चिद्घटज्ञानदशायामपि सर्वं घटं वेत्तीत्यादि-प्रयोगापत्तिरित्यर्थः,

व्युत्पत्त्यन्तरमिति । स्वार्थान्वयिताऽवच्छेदकत्वेन वक्तृतात्पर्य-विषयधर्मव्यापकत्वे सति श्रोत्रधारणप्रयोजक यस्त्वघटितयाप्य-जन्यस्वार्थान्वयव्यधिकर्मताकक्रियाकर्तृत्वप्रकारकप्रतिपत्तीयतादृश-विषयताऽऽश्रयत्वेन वक्तृतात्पर्यं तदीयतादृशविषयताऽऽश्रयकर्तृनिष्ठ-स्वच्छिन्नव्युत्पत्त्यन्तरमिति कर्मताकक्रियाकर्मताव्याप्या वा स्वार्थान्वि-

अत्र न सर्वथापि रूपार्थत्वाद्वा नवर्णमतिपोगिविशेषणार्थक-
सर्वपदस्य स्वार्थान्वयिताऽनवर्णकस्वरूपादिन्पापकपथ्यास्तिनिरूप-
क्यावत्प्रार्थकतया तदवच्छेदभावात् एव मनीषते,

व्यासस्यवृत्तिपन्मावच्छिन्नमतिपोगिताकस्तादृशाभावो यत्र-
दापवापित एवेति नायोग्यता,

स्तत्त्वमतिपोगिकत्वावशात्पच्छिन्ने ज्ञानव्यवहारमिदं, सर्वेषु शब्द-
सर्वपदपरम, अनुगतकश्च रूपं सर्वपदपरमं, वैशिष्ट्यञ्च-स्वार्थान्व-
यिताऽपच्छेदकत्वेन वक्तृतात्पर्यविषयतावाग्निप्रभेदप्रतिपोगिताऽपच्छे-
दकत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रापच्छेदकत्वकमेदयस्यैवपिदिशिप्रतिपोगिताकर्मत्ववदा-
प्यत्वोभयसम्बन्धेन, किंवापार्थैवैशिष्ट्यञ्च-स्वार्थान्वयविषयताकविषय-
ताकप्रतिपत्तीयकर्मत्वनिष्ठविषयताकविषयतात्पर्यस्यैवप्रतिपत्तीय-
स्वार्थान्वयव्यपकर्मकविषयकविषयनिष्ठविषयतानिष्ठत्वेऽप्यारण्यप्रयोग-
कयवृत्तात्पर्योभयविषयताऽऽद्यवृत्तात्पर्योभयसम्बन्धेनेति नव्या,

द्वितीयाऽप्यंकार्थविषयतावामत्येवतासम्बन्धेन घटस्यान्वयेन पा-
रतन्त्र्येण स्वाश्रयपरदांसिद्धित्वसम्बन्धेन घटत्वस्याप्यव्यवहारयो-
ग्ययुष्यते, स्वाश्रयत्वञ्च-स्वत्वानकार्थान्वयतापुदर्योपज्ञानविषयावस-
म्बन्धनातो नानुपपत्तिरिति कश्चित्,

वस्तुतस्तु सर्व्वं घटं घेत्तीत्यारौ घानादौ तत्कालीनतत्पुदर्योप-
ज्ञानविषयताप्रतिपोगिकत्वसम्बन्धेन घटकर्मत्वस्याव्यवहारोपगम-
आवदपकः, अथवा ज्ञानत्वावच्छेदेन घटविषयत्वस्य याचेन तद्व-
च्छेदनाम्बयोपगमासम्भवाद्, ज्ञानत्वसामानाधिकरण्येनाम्बयोपगमा-
वदवकत्वे तद्धानोभयं घटं न घेत्तीत्यदिप्रयोगात्चेत्, तद्धानी पुत्र्यान्तरे
घटज्ञानसत्त्वेन ज्ञानत्वावच्छेदेन घटविषयत्वमात्रस्याप्यव्यवहारसम्-
वाह्, तथा च स्वार्थान्वयव्यवहारविताऽपच्छेदकसंसर्गाऽपच्छेदक-
स्याप्यतयं परार्थातो, नानुगमकं वक्तृतात्पर्यविषयत्वेन सम्भवज्ञान-
कर्मणि योऽयम्,

सर्व्वं घेत्तीद्वर इत्यादौ वस्तुत्वेपदाश्रयं विना प्रतिपादकत्वे
सामान्यतोऽन्योन्यामात्रप्रतिपोगिताऽनवच्छेदकत्वे सति ज्ञानविषय-
त्वस्याप्यवदर्योक्तिरुपाश्रयमपि प्रकृतिनिमित्तं सर्व्वपदस्यावदवकमिति,
ननुसम्मिष्वाहारस्थले पूर्व्वोक्तव्युत्पत्त्याऽनिष्वादाद् व्युत्पत्त्य-
न्तरमाह-अत्र न सर्व्वार्थेति ।

न चाव्यासज्यवृत्तिगुणत्वादिपर्याप्तैरपि रूपत्वादिव्यापकतया गुणत्वादिसाधारणरूपत्वादिव्यापकपर्याप्तिकथमर्मावच्छिन्नाभावो न घटादाविति कथमत्र योग्यतेति वाच्यम् ?

अव्यासज्यवृत्तिगुणत्वादेरेकैकवृत्तिधर्मावच्छिन्नपर्याप्तिरूद्रस्यैव सर्वानि रूपाणि गुणा इति प्रतीत्याऽवगाहनात्, सर्वसाधारणकपर्याप्तां मानाभावात्, प्रत्येकवृत्तिधर्मावच्छिन्नपर्याप्तिषु रूपत्वादेर्निरुक्तव्यापकत्वाभावात् सर्वत्र द्रव्यं न रूपवदित्यादौ द्रव्यत्वादिव्यापकत्वावत्वसामानाधिकरण्यमभावस्य प्रतीयतेऽनो नायोग्यता,

अनुयोगिविशेषणावच्छेदेनैव नत्वाऽभावः प्रत्याच्यते-द्रव्यं न रूपवदित्यादिप्रयोगादर्शनादिति कथमेतदुपपद्यतामिति तु नाशङ्कनीयम् ?

व्यासज्यवृत्तिधर्माविशेषितानुयोगिकभावबोधे तथा नियमोपगमात्,

यत्तु स्वरूपसम्बन्धात्मकमभावानुयोगिताऽवच्छेदकत्वमनुयोगिविशेषणे न रूपदजन्याभावप्रतीत्या गृह्यते,

द्रव्यत्वादां न तादृशं रूपवद्वेदाद्यनुयोगिताऽवच्छेदकत्वमतो न

कथमत्र योग्यतेति ।

ननु रूपवदिव्यापकपर्याप्तिकत्वस्य रूपमाप्रगततया यापयेत्सर्वेन तदवच्छिन्नभावमादाय तादृशमनीत्युपपत्तौ कथमत्र योग्यतेति शङ्कनमयुक्तमिति वाच्यम् ?

वृत्तिमरुद्व्यापकपर्याप्तगतयावत्प्रवृत्तिप्रभावमादाय काले न सर्वधर्मा इति प्रतीत्यापत्तिवारणाय स्वार्थान्वयिताऽवच्छेदकव्यापकत्वावच्छिन्नप्रवृत्तिप्रवृत्तिवियोगिताकलामान्यामायस्य मत्रा बोधावच्छेदकेन तत्र तादृशमानीयामावासरवेन योग्यताविरहात्,

पर्याप्तिसूत्रेणैव । तादृशपर्याप्तित्वेनेति दोषः, अत्रानुपपत्तिरिति । विधेयताऽवच्छेदकत्वाऽऽत्मकसंसर्गतयेति भावः, निरूपेति । अन्वयेत्यामायवच्छिन्नत्वधर्मः, अत्र इति । प्रत्येकव्यापकत्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्यमाहनादिरवधः, तथाप्येकवृत्तिवच्छेदावावगाहने त्वयोरप्यता स्वादिति भावः, तथा नियमोपगम इति । अनुयोगिताऽवच्छेदकत्ववच्छेदकत्वावगाहननियमोपगमादिस्वधर्मः, तदप्येति । स्वरूपसम्बन्धरूपमतिप्रसक्त

द्रव्यं न रूपवदित्पादयः प्रयोगाः, व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नानुयो-
गिताकाभावाभ्युपगमेन च सर्व्वं द्रव्यं न रूपवदित्पादिप्रयोगा-
वपादनीयाः,

न च व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकाभावाभ्युपगमे क-
स्यापि रूपादेः सर्व्वघटादिपर्याप्तिसिद्धिर्नास्तीति सर्व्वघटत्वाद्यवच्छिन्ने-
ऽपि रूपादिमद्भेदसत्त्वेन सर्व्वं यदा न रूपवन्त इत्यादिप्रयोगापरि-
रिति वाच्यम् ?

रूपादिपर्याप्तित्वेनानुगतपर्याप्तानामनतिमसक्तं यदादिनि-
ष्ठयावत्त्वादिनाऽप्यवच्छेदात्, तदवच्छेदेन रूपादिमद्भेदवृत्तौ विरो-
धाद्, द्रव्यत्वादिद्वयापक्यावत्त्वस्य चातिप्रसक्ततया रूपादिपर्या-
प्तित्वावच्छिन्नानामप्यनवच्छेदकतया तदवच्छेदेन रूपादिमद्भेदवृत्ता-
वविरोधादिति,

तदसद्-उक्तरीत्योपपत्तौ प्रतियोगितावच्छेदकादिमति तच्छू-
न्यसाशरणव्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छेदेनान्पान्याभावादिदृष्टौ भाना-
भावात्, तादृशाभावोपगमे प्रतिबन्धकसमवहितेऽपि देशे व्यास-
ज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकमतिबन्धकाभाववलात् कार्य्याप-
त्तेः, तत्र कारणतावच्छेदककौटौ विशेषणान्तरं मक्षिप्यापत्तिवारणे
तु गौरवाद्,

त्वेन तदसम्भवादिति भावः,

व्यासज्यवृत्तिधर्मस्यानघानुयोगितावच्छेदकारवेऽतिप्रसक्तत्वे न
वाचकं सर्व्वं द्रव्यं न नियमित्वादिप्रयोगदर्शनादित्यत आह-व्यास-यदिति
ति। नास्तीति । तथा च घटनिष्ठयावत्त्वस्य रूपपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेद-
कत्व न सम्भवतीति भावः,

यत्तुमत्तं द्रव्यमिति-तदसिद्धिः । उच्यतेति । सर्व्वस्यसामानाधिकर-
ण्यमात्रमानेनैवेत्यर्थः, प्रतिबन्धकसमवहितेने-दादादेप्रतिबन्धकमणया
दिविशिष्टे, व्यासज्यवृत्तौ । तदधिकरणतदनधिकरणगतयावत्त्वावच्छेदे-
नेति भावः, विशेषणान्तरं-व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नानुयोगिताक-
त्वाभावादिरूपमित्यर्थः,

गौरवादिति । अतिरिक्ताभावकल्पनेन गुरुधर्मस्य कारणतावच्छेदक

अयं सर्वं द्रव्यं न रूपवदित्यादौ द्रव्यत्वादिव्यापकपर्याप्तौ विधेयी-
भूतरूपवद्भेदव्याप्यत्वस्य बाधितत्वादयोग्यत्वं दुर्ध्वारमेवेति चेद् ?

न तत्र विधेयव्याप्यत्वभानानुपगमात्, खण्डशो विभिन्नश-
क्त्युपगमेन क्वचित्तदंशपरित्यागे विरोधविरहात्,

सर्वं गगनमित्यादिप्रयोगाभावाद् यावत्त्ववदनेकत्वमपि सर्वं
पदार्थः,

तच्च स्वार्थभेदान्वयोद्देश्यताऽवच्छेदकसमानाधिकरणभेदप्र-
तियोगित्वमेव,

भेदश्च समानाधिकरणानिरूपकत्वोभयसम्बन्धेन प्रतियोगिता-
विशिष्टान्यो ग्राह्यो नातो द्वित्वाद्यवच्छिन्नभेदमादायातिमसद्गः,

एतादृशोभयसम्बन्धवच्छिन्ने शक्तिरेकैवातो नैकधर्मं परित्यज्या-
त्येन चेत्यर्थं, खण्डश इत्यादि स्वार्थान्वयिताऽवच्छेदकस्यापकत्वे स्वा-
र्थान्वयिताऽवच्छेदकावच्छिन्नान्वयिताऽवच्छेदकावच्छिन्नप्रत्याप्यत्वे प-
र्याप्तप्रतियोगिवाच्यवच्छिन्ने च पृथक्शक्तिस्वीकारेणेत्यर्थं, युरपत्ति-
वैचित्र्याच्च पृथक् शक्त्युपस्थापितस्य स्वार्थान्वयिताऽवच्छेदकस्या-
पकावस्य तादृशव्याप्यत्वस्य च, शक्त्यताऽवच्छेदकैकदेशे पर्याप्तान्वय-
उपगम्यते, माघान्वयस्थले च शक्त्यप्रत्ययविशेषविशेषणभावेना-
न्वययोः सामग्रीणां परस्पर सहकारित्वोपगमाद् नैक परित्यज्यापर-
स्य बोधः, तथा च सर्वं द्रव्यं रूपवदित्यादयो न प्रयोगाः, न प्रथमविधेय-
स्थले च स्वार्थान्वयिताऽवच्छेदकधर्मवच्छिन्नप्रत्याप्यत्वान्वययोः साम-
ग्रीयपेक्षाय न कल्प्यते, अत एक परित्यज्यापरान्वययोः अपि न शक्तिः,
सर्ववदाय इति। सर्वपदप्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थं,

अनु गगने यावत्प्रत्याप्यतात्वात् तादृशयावत्प्रत्याप्यवच्छिन्ने शक्त्येव
तादृशप्रयोगापत्तिविरहणं कुत शक्त्यन्तरं कल्पनीयमिति चेद् ?

न-घटादिगगनगतबाधसमाशय तादृशप्रयोगापत्तिर्दुर्ध्वारत्वात्,
समुदायस्य प्रत्येकानतिरिक्तत्वेनैकस्यापि यावत्प्रत्याप्यतात्वात्,

अनु सर्वपदद्रव्यानेकत्वावच्छिन्ने शक्त्यन्तरस्वीकारे तदर्थमाशय
सर्वं द्रव्यं रूपवदित्यादिप्रयोगस्य स्वार्थान्वयिताऽवच्छेदकैकदेशे
कथार्थमाशय सर्वं गगनं द्रव्यामित्यादिप्रयोगस्य आपत्तिर्दुर्ध्वारैवेत्यत-
आह-एतादृशोभयस्य ।

परमादाय बोधः कदा चिदसीति न कतिपयानेकतात्पर्येणाशेषैक-
तात्पर्येण वा सर्वपदं मयुज्यते,

चैत्रो दधि भुङ्के, मैत्रः पयो भुङ्के, देवदेवो घृतं भुङ्के, विष्णु-
मित्रः सर्वमेघेत्यादौ सर्वपदेन प्रत्येकं दधिपयोघृतानां भोजन-
कर्मतया प्रतिपादनाद्, तद्रूपावच्छिन्ने पदान्तरोपस्थाप्यार्थे स्वा-
र्थान्वयः; तद्रूपावच्छिन्नान्विततया यद्युदग्धर्मावच्छिन्ना उपक्रान्ताः
प्रत्येकं तावद्गर्मावच्छिन्नेषु सर्वपदस्य शक्त्यन्तरमङ्गीकारार्थं,
सुषक्रान्तैकधर्मावच्छिन्नान्वययोग्यताविरहे वाक्यस्याप्रामाण्यात्ता-
दृशस्यले तथाविधसकलधर्माणामेवान्वयिताऽवच्छेदकतया भान-
निवमः,

तन्निष्पत्तिका च तथाविधयावद्गर्माप्रकारकं बोधं जनयतु

शक्तिर्कवेति । पुष्पवन्तपद्रीत्या श्रेयः, शब्दबोधोऽपि सर्वेषु घटा रू-
पवन्त इत्यादौ घटत्वव्यापकरूपव्याप्यपर्याप्तिकयावस्वावच्छिन्नघटत्व
समानाधिकरणप्रतियोगिताविशिष्टान्यभेदप्रतियोगितावच्छिन्नभिन्ना-
घटा रूपवन्त इत्याद्याकारकः,

सर्वपदस्य व्युत्पत्त्यन्तरमाह—चैत्र इत्यादि । पदान्तरोपस्थाप्यार्थे इति ।
पदान्तरम् अमूपदादि, कर्मतासम्बन्धेन प्रकृत्यर्थस्यान्वयवादिमते भु-
जादिधातोस्तदुपस्थाप्यार्थे कर्मत्वाद्दौ स्वार्थान्वयः, स्वार्थान्वयितया
स्वघटितवाक्यजन्यप्रतिपत्तिविषयत्वेन तदनुतात्पर्यविषयताऽवच्छे-
दको यो धर्म इति लाभः,

सामान्यतोऽविषयतानिवेशाच्च चैत्रेण दधि मैत्रेण घृतं देवदत्तेन
पयो भुज्यते, विष्णुमित्रेण सर्वम् इत्यादेरपि संप्रहः, चैत्रेण दधि मैत्रेण
पयो भुज्यते विष्णुमित्रः सर्वं भुङ्क्ते इत्यादयस्तु न प्रमाणं, तद्रूपावच्छिन्ना-
न्विततया तद्रूपावच्छिन्नविषयतानिरूपितविषयतया तृतीयाप्योऽभेदः,
तस्य बोधकान्तपदार्थैकदेशे विषयतायामन्वयः,

पतञ्जलोपक्रान्तस्य चैत्रादेः सर्वपदस्य शक्त्यन्तरवारणाय दत्तमः
उपक्रान्ता इति । पूर्वकालोच्चरितवाक्यजन्यप्रतिपत्तिविषयता इत्यर्थः, त-
थाविधयावद्वेति । दधित्वप्रकारताकविषयताकं पयस्त्वप्रकारताकविशे-
ष्यताकं घृतत्वप्रकारताकविशेष्यताकं बोधमित्यर्थः, सङ्घेते दधित्वप्र-
कारताकविशेष्यत्वादेः 'खले कपोनन्यायेन' सुगमदानः, तथा च द-

सर्वपदमित्याकारकसङ्केतरूपा विलक्षणशक्तिरेव, तादृशशक्तिज्ञानैकधर्मप्रकारकबोधजननेऽपरापरतथाविधधर्मप्रकारकबोधसामग्र्याः पुष्यवन्तपदशक्तिज्ञानेन चन्द्रत्वमूर्ध्यत्वयोरेकतरप्रकारकबोधजननेऽपरप्रकारकबोधसामग्र्या इव प्रयोजकत्वोपगमाद् ,

न च प्रक्रान्तानां दध्यादीनां प्रत्येकमन्वये वाक्यमेदापत्या साहित्यप्रकारेण तावत्पदार्थवाचकत्वमेव सर्वपदस्य किञ्चोपेयत इति वाच्यम् ?

ध्यादिविषयकसमूहालम्बनबोध एव सङ्केतविषयः, अतस्तादृशवाक्यजन्यबोधोऽपि समूहालम्बनरूपः; अत एवाग्रे वाक्यमेदकयनमपि सङ्गच्छते, विलक्षणेति । विलक्षणञ्च—दृष्ट्यादिपदस्य नानाशक्तिमपेक्ष्य; तादृशनानाविशेष्यतानिष्ठनानाप्रकारताकैकविशेष्यताशालित्वम्, एवञ्च विशेष्यताया पेक्षेन शक्तेरैक्यम्,

ननु दधित्वादितत्तद्धर्मप्रकारक बोध जनयत्वित्याद्याकारकसङ्केतस्य शक्तित्वे, चैत्रो व्याकरण, मैत्र शिक्षा, देवदत्तो वेदमधीते, विष्णुमित्र सर्वमित्यादेरसग्रह, तत्रानुचितशक्तान्तरकल्पने शक्तिमेदापत्तेः, इष्टापत्तौ च यद्रूपावच्छिन्ने पदान्तरोपस्थाप्यार्थ इत्याद्यनुगतबोधकवाक्याभिधानस्यानुचिततया वैयर्थ्यापत्तिरिति चेद् ?

न—सर्वपदविशिष्टविषयताऽवच्छेदकवाक्यवद्दम्विशिष्टबोध जनयत्वित्याकारक एव तात्पर्याद्,

विषयताया सर्वपदवैशिष्ट्यञ्च स्वार्थान्वयितया स्वजन्यप्रतिपत्तिविषयत्वेन वक्तृतात्पर्यविषयताऽवच्छेदकावच्छिन्नविषयतानिरूपकत्वस्वोच्चारणप्रयोजकवाक्यजन्यबोधीयत्वोभयसम्बन्धेन, स्वपद सर्वपदपरम्,

यावद्धर्मवैशिष्ट्यञ्च—स्वनिष्ठप्रकारताकविशेष्यताकत्वसम्बन्धेन चैत्रो दधि भुङ्क्ते इत्यादिवाक्यप्रयोजकत्वस्यानुभवसिद्धत्वात् तादृशसम्बन्धाप्रसिद्धि, तादृशयात्रश्च शक्यताऽवच्छेदक उपलक्षणतया निविष्टमतो न तदशमन्तमौष्य शाब्दबोधः,

प्रयोजकत्वोपगमादिति । यादृशधर्मावच्छिन्नभ्यागादिबोधकपदसममिवाहार सर्वपदे तत्र तद्धर्मावच्छिन्नबोधकसामग्र्यपेक्षत्व न कल्प्यते, अतो विष्णुमैत्रो दधि विहाय सर्वमेवेत्यादौ नानुपपत्ति, साहित्यधीविशेषविषयत्वम्, अतिरिक्तपदार्थ इति मतविशेषः,

साहित्याविशिष्टान्वयस्य समभिव्याहृतपदार्थे यत्र वाधस्तत्रापि तथा प्रयोगाद्, वाक्यभेदस्य गत्यन्तरविरहेणैष्टत्वाद्, अत एव प्रत्येकं पुरुषश्चादिरूपफलकामकर्त्तव्यतया; यद्गन्तूनभिधायाभिहितेन सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासावित्यनेन मिलितानां तावत्फलानां दर्शपूर्णमासकर्त्तव्यताप्रयोजककामनाविषयत्वं न प्रतिपाद्यते, प्रकृतवाचिना सर्वनामपदेन मिलितत्वेन फलानुस्थापनाद्, अपि तु प्रत्येकमेवेति, प्रत्येकफलकामस्यैव तत्राधिकार इति योगसिद्धयधिकरणासिद्धान्तोऽपि सङ्गच्छते ।

गत्यन्तरविरहेति । न च यवसादिरपलाशांश्छिनत्तीत्यादौ ध्वकर्मकच्छेदनस्य खदिरादिकर्मकच्छेदनस्य मिश्रत्वेनैकस्मिन् भेदे खदिरादिसमुदायकर्मत्वस्य वाधेनान्वयासम्भवात्; तत्राकर्मकच्छेदनकर्तृत्वस्य पृथक्पृथगन्वयेन वाक्यभेदापत्तिमाशङ्क्य; छेदनत्वावच्छिन्ने प्रत्येककर्मत्वस्यान्वयेन तत्र प्रत्येककर्मत्वनिष्ठप्रकारताकविशेष्यताया भेदेऽपि तादृशतादृशविशेष्यताऽवच्छेदकतानां परस्परवच्छेद्यावच्छेदकभावमङ्गीकृत्य; व्युत्पत्तिवादादौ स्वयं वाक्यभेदं परिजहार; तद्दर्शनापि भोजनावाधवच्छिन्ने दद्यादिकर्मावस्यान्वयेनैकवाक्यत्वसम्भवे कुतो गत्यन्तरविरह इति वाक्यम् ?

अत्र कथञ्चिदेकवाक्यतासम्भवेऽपि सर्वेभ्य इत्यैकवाक्यत्वस्याङ्गीकर्तुंमशक्यत्वात् तेन प्रत्येकं पदवादिप्रयोजनविशिष्टे कर्तृत्वस्यैव प्रतिपादनाद्, यतः ससौमकाः, क्रतुरसौमकोऽतो यश्चतुर्निति, योगव्यवच्छिन्नेति । सर्वेभ्य इत्यत्र रूपश्लोपे पञ्चमी, निमित्तार्थकचतुर्थी वा तथा च सर्वाणि पदवादिचतुर्दशफलान्मुद्दिश्य दर्शपूर्णमासौ यागी क्रुत्वोदित्यर्थः, अप्रैकदेशे पश्वादिःसमुदायविषयककामनया तादृशयागाद्यनुष्ठाने कथं न फलसिद्धिरिति संशये; सिद्धान्तसूत्रं—“योगसिद्धिर्वाऽधेस्योत्पन्नयोगादि”ति, भाशब्दः सिद्धान्तसूत्रकः, अर्थस्य=पदवादिफलस्य, शोभेन=प्रयोगभेदेन, सिद्धिः=उत्पत्तिः, उत्पत्त्ययोगाद्=उत्पत्तौ सर्वेभ्य इति विधिवाक्येऽयोगात्, साहित्याभावात्=साहित्याप्रतिपादनादिति वाच्यं, योगः=साहित्यम्,

ननु सर्वेभ्य इति विधिवाक्येन कामनाया फलान्तरविषयकत्वाप्रतिपादनात् कथं समुचितफलकामनया तादृशयागाचरत्वं न फलसाधकमिति चेद् ?

किम्पदस्य जिज्ञासिते शक्तिः, अत एव स्वीयजिज्ञासाज्ञापनाय
किम्पदघटित प्रश्रवाय प्रयुज्यते,

तत्रोद्देश्यवाचककिम्पदस्य स्वसमभिव्याहृतपदोपस्थाप्यताऽव
च्छेदकधर्मावच्छिन्नविधेयतानिरूपितोद्देश्यताऽवच्छेदकत्वेन वक्तृ-
जिज्ञासितो धर्मः प्रवृत्तिनिमित्तम्, उपस्थाप्यताऽवच्छेदकत्वान्त
मुपलक्षणतया अनुगमक, शाब्दयोधे तदमानात्,

एवञ्च कः पचतीत्यादितः पाककृतित्वावच्छिन्नविधेयतानिरू-
पितोद्देश्यताऽवच्छेदकत्वेन वक्तृजिज्ञासितो यो धर्मस्तद्वान् पचती
त्याकारकोऽन्वयबोधः, किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नोद्देश्यकपाककर्तृत्व
विधेयकज्ञान भवत्वित्पाकारकजिज्ञासायास्तादृशयोधविषयकतया
तादृशेच्छाविषयीभूतज्ञानजनकाद् ब्राह्मण पचतीत्युत्तरवाक्यात्
त्रिवृत्तिरिति तादृशप्रश्नानन्तर तथैवोत्तर प्रयुज्यते,

न चैवं प्रमेयः पचतीत्युत्तरवाक्यमेव न कथं तादृशप्रश्नानन्तरं-

न-पुत्रकामो दर्शयैर्णमासौ कुर्यादित्यादिवाक्येन पुत्रकामनाऽऽदि
विशिष्टे तादृशयागकृतेरन्वयेन विशिष्टयोधमर्यादया तादृशकृतौ पाक
तन्त्रेण पुत्रकामनाया जम्बत्वसम्बन्धेन पुत्रविषयकत्वस्य च स्वप्रयो
ज्यत्वस्वेतराविषयत्वाप्रयोज्यत्वोभयसम्बन्धेनावयोपगमाद्, अथवा
यागमाधस्यैव नानाविधफलकामनाऽऽवरणे नानाविधफलजनकत्वा
पक्षे रित्यल विस्तरेण ।

इति सर्वशब्दशक्तिविचारटाका ।

अत एवति । जिज्ञासाया किम्पदप्रवृत्तिनिमित्त्वावच्छेदकत्वादेवेत्य
र्थः, स्वसमभिव्याहृतेति । एव किम्पदः समभिव्याहृतत्वम्=स्वज्ञ-यप्रतिप
त्तिजनकत्व, पदोपस्थाप्यति । पदोपस्थाप्यत्वञ्च पदप्रतिपाद्यत्व, तेन पा
ककृतित्वावच्छिन्नस्य केनापि पदतोपस्थित्यसम्मवेऽपि न क्षति, अवच्छे
दकत्वेनेति । अत्र तृतीयाऽर्थो विषयत्वः, तस्य च निरूपितत्वसम्बन्धेन जि
ज्ञासित इत्यत्र तत्रत्ययार्थे ज्ञानधर्मत्वरूपविषयत्वेऽन्वय, यस्य च श
क्तौ शाब्दयोधीयप्रकारतया मान तस्यैव तत्र विशेषणत्व शाब्दयोधे
ऽपि तस्यैव प्रकारतयाऽवगाहनमित्यत आह—शाब्दयोधे इति ।

न वा वाप इति । स्वविषयज्ञानीयपाककृतित्वावच्छिन्नविधेयतायोद्देश्य

विशेषकाण्डम् । ८

प्रयुज्यते; तज्जन्यज्ञानस्यापि तादृशोच्छाविषयत्वादिति वाच्यम् ?
 जिज्ञासाविषयीभूतविधेयन्यूनवृत्तिधर्मावच्छिन्न एव तादृश
 किंपदस्य शक्त्युपगमाद्, अभेदेन स्वार्थान्वितोद्देश्यवाचकपदान्त
 रसमभिव्याहृतकिंपदशक्यताऽवच्छेदकार्थं च स्वार्थभेदान्वयिताऽ
 तावच्छेदकत्वोपलक्षिधर्मन्यूनवृत्तित्वमपि धर्मांशे विशेषणं देयम्,
 अतः को ब्राह्मणः पचतीत्यादिप्रदानान्तरं चैत्रः पचतीत्याग्रा
 कारुमुत्तरवाक्यं प्रयुज्यते, न तु मनुष्यः पचतीत्यादिकं, मनु-
 ष्यत्वादेर्ब्राह्मणत्वाद्यन्यूनवृत्तित्वात्, तद्वच्छिन्नोद्देश्यकत्वेन ज्ञान-
 विषयकेच्छामास्तत्राप्रतीतेः,
 एवं यत्रोद्देश्यताऽवच्छेदके किंपदार्थस्याभेदेनान्वयस्तत्र तद

द्वयताऽवच्छेदकत्वविषयतानिरूपिता या वक्तृज्ञानेच्छाविषयता तद्
 चान् पाककृतिमानित्यन्वयबोध इत्यर्थं, न्यूनवृत्तिः । तत्त्वञ्च—विधेय-
 समानाधिकरणभेदप्रतियोगिताऽवच्छेदकत्वे सति तत्सामानाधिकर
 ण्य, न तु तदव्याप्यत्व, तेन क पचतीति प्रदानान्तरं द्याम. पचती
 य तदिति ध्येयम्, तादृशविषयस्येति । उद्देश्यवाचककिंपदस्येत्यर्थं,
 न्यूनवृत्तित्वमपीति । अपिना स्वसमभिव्याहृतप्रतिपाद्यताऽवच्छेदकावच्छिन्न
 विधेयताकोद्देश्यतानिरूपिताभेदसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताऽवच्छेदक
 त्वेन वक्तृजिज्ञासितत्वं समुच्छीयते, तथा च स्वार्थान्वयिताऽव
 च्छेदकत्वोपलक्षितधर्मन्यूनवृत्तित्वे सति तादृशावच्छेदकत्वेन जि
 ज्ञासितो धर्मोऽभेदेन स्वार्थान्वितोद्देश्यवाचकपदान्तरसमभि-
 व्याहृत
 किंपदस्य मनुष्यनिमित्त, जायते च को ब्राह्मण. पचतीत्यादिना
 पाककृतिःवावच्छिन्नविधेयताकोद्देश्यतानिरूपिताभेदसम्बन्धावच्छि
 न्नावच्छेदकताऽवच्छेदकत्वेन वक्तृजिज्ञासितो ब्राह्मणत्वन्यूनवृत्तिश्च यो
 धर्मस्तद्वदभिन्नो ब्राह्मणः पाककृतिमानित्यन्वयबोधः,
 प्रयुज्यते च को ब्राह्मण पचतीति वाक्य ब्राह्मणत्वन्यूनवृत्तिकि-
 ञ्चिद्धर्मावच्छिन्नाभेदसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकब्राह्मणत्वावच्छिन्नो
 द्देश्यतानिरूपितपाककृतिःवावच्छिन्नविधेयताशाब्धि ज्ञानं भवत्विति-
 ष्टाहापनाय,
 अनेति । तादृशवाक्य इत्यर्थं, सप्तम्यर्था प्रकृत्य, तस्य चोत्तरस्य-

न्वयिताऽवच्छेदकावच्छिन्ने विशेषणताऽऽपन्नान्वयिताऽवच्छेदकधर्मन्यूनवृत्तिधर्मावच्छिन्नोद्देश्यताऽवच्छेदकताकप्रकृतविधेयता नगोचरेच्छा क्रिपदेन बोध्यते, अतः कति घटा सन्तीत्यादौ इति प्रत्ययार्थसंख्याऽऽदौ क्रिपदार्थस्य जिज्ञासितधर्मावच्छिन्नस्याभेदान्वयात्, संख्यात्व-न्यूनवृत्तिदशत्वत्वाद्यवच्छिन्नोद्देश्यताऽवच्छेदकताकबोधजनक दशत्वसंख्याका घटाः सन्तीत्याद्युत्तर प्रयुज्यते, यत्र चोद्देश्यताऽवच्छेदकीभूतविभक्त्याद्यर्थे भेदेन क्रिपदार्था

किमिति शब्देनान्वय, तदन्वयिताऽवच्छेदकावच्छिन्ने=क्रिपदार्थान्वयिताऽवच्छेदकावच्छिन्ने विशेषणताऽऽपन्नो यस्तदन्वयिताऽवच्छेदकधर्मन्यूनवृत्तिधर्म इत्यन्वयः,

वाच्यत इति । शक्यताऽवच्छेदकघटकतयेति भावः, तथा चाभेदेन स्वार्थान्वयिताऽवच्छेदकधर्मन्यूनवृत्तित्वे सति स्वसमभिव्याहृतपदोपस्थाप्यताऽवच्छेदकधर्मावच्छिन्नविधेयताकोद्देश्यतानिरूपितस्वार्थान्वयिताऽवच्छेदकावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपिताभेदसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताऽवच्छेदकत्वेन वक्तुं जिज्ञासितो धर्मः लोद्देश्यताऽवच्छेदकेऽभेदेनान्वयिस्वार्थकक्रिपदस्य शक्यताऽवच्छेदकत्वं कति घटा इत्यादि । एतद्देशवृत्तित्वावच्छिन्नविधेयताकोद्देश्यतानिरूपितपर्याप्तिसम्बन्धावच्छिन्नसंख्यात्वावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपिताभेदसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताऽवच्छेदकत्वेन वक्तुं जिज्ञासितधर्मवदभिन्नसङ्ख्यावन्तो घटा एतद्देशवृत्तय इत्यन्वयबोधस्तत्रेति यावद्, दशत्वसंख्या इति ।

ननु इतिप्रत्ययस्य सत्त्वावाचकत्वे तस्या घटादौ पर्याप्तिसम्बन्धेन कति घटा सन्तीत्यादिप्रश्नवाक्येन जनितबोधे प्रकारतया भानमुपगम्य, दशत्वसंख्याका इत्याद्युत्तरवाक्येन जनितबोधे च दशत्वसंख्या विशिष्टस्याभेदो घटादौ भासते, एवञ्च जिज्ञासाविषयज्ञान न तादृशवाक्येन जन्यत इति चेद् ?

न-यतौ दशत्वसंख्याका इत्याद्युत्तरवाक्यजज्ञानानन्तर मनसैव तादृशज्ञानजननात्तद्वृत्तिः,

अथ वा इतिप्रत्ययस्य सङ्ख्याविशिष्ट एव शक्तिः, इतिप्रत्ययार्थसंख्याऽऽदावित्यप्रार्थशब्दस्य च प्रवृत्तिनिमित्तपत्त्यम् अतो नानुपपत्तिः, अतएव दश घटाः सन्तीत्यादिवाक्यादपि तादृशजिज्ञासानिरवृत्तिर्द्देश्यते, अत्र दशत्वसंख्या इत्यापि पाठः कश्चित्, स च दशपदस्य दशत्वपर

नयः कस्य पुत्रः सुन्दरः इत्यादौ; तत्र यादृशसम्बन्धेन यदवच्छि-
न्नं तदन्वयस्तत्र तादृशसम्बन्धेन विशेषधर्मावच्छिन्नविशेषिततदव-
च्छिन्नानिष्टोद्देश्यताऽवच्छेदकताकमकृतविधेयज्ञानगोचरेच्छा प्रतीयते,

एवं विधेयवाचककिम्पदस्य स्वसमाभिष्याहृतपदोपस्थाप्यता-
ऽवच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितविधेयताऽवच्छे-
दकतया जिज्ञासितो यो विशेषधर्मस्तदवच्छिन्ने शक्तिः,

अयं कः इत्यादाविदन्त्यावच्छिन्नांशे विधेयताऽवच्छेदकत्वेन

तद्योपवाचनीय इति;

यदवच्छिन्न इति । पञ्चधाद्यर्थसम्यग्वाच्यवच्छिन्न इत्यर्थः; तद-
न्वयः=किंपदार्थान्वयः; तादृशसम्बन्धेनेत्यस्य विशेषितेत्यनेनान्वयः
विशेषेति । किम्पदार्थान्वयव्यवहयनुयोगिककिम्पदसमभिष्याहृतविभ-
क्त्यर्थसम्बन्धे प्रतियोगित्वव्याप्यत्वं तत्त्वम्, प्रवृत्त इति शक्यताऽव-
च्छेदकघटकतयेति भावः; तथा च सुन्दरत्वावच्छिन्नविधेयताकपुत्र-
त्वावच्छिन्नोद्देश्यताऽवच्छेदकतानिरूपितसम्यग्वाच्यवच्छिन्नावच्छेदक-
तानिरूपितसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितत्वसम्बन्धावच्छि-
न्नावच्छेदकताऽवच्छेदकत्वेन वक्तृजिज्ञासितपुत्रानुयोगिकसम्यग्वाच्यप्रति-
योगित्वव्याप्यवर्मावच्छिन्ननिरूपितसम्बन्धव्यपुत्रः सुन्दरमित्य-
न्वयबोधः; इच्छा च पुत्रनिष्ठसम्यग्वाच्यप्रतियोगित्वव्याप्यकिञ्चिद्धर्मा-
वच्छिन्नसम्बन्धवत्पुत्रत्वावच्छिन्नोद्देश्यताकसुन्दरत्वावच्छिन्नविधेयता-
शालि ज्ञानं भवत्वित्याकारिका,

प्रवृत्तिनिमित्तज्ञ-उद्देश्यताऽवच्छेदकविभक्त्यर्थेन मेदांशविकिम्पद-
स्य स्वसमभिष्याहृतपदोपस्थाप्यताऽवच्छेदकत्ववच्छिन्नविधेयताकौद्देश्य-
ताकमेदसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकमेदसम्यग्वाच्यवच्छिन्नावच्छेदक-
त्वेन वक्तृजिज्ञासितो यः स्वार्थान्वयनुयोगिकस्वसमभिष्याहृतविभ-
क्त्यर्थसम्बन्धप्रतियोगित्वव्याप्यो धर्मः स इति,

विधेयधर्म इति । अत्र विशेषतः तादृशोद्देश्यताकविधेयताऽवच्छेद-
कत्वेन वक्तृज्ञानविषयत्वं, तच्च प्रकरणादिना ज्ञायते,

एवञ्चाप्य क इति प्रहनस्य यदेतन्वावच्छिन्ने प्राणित्वादिना वि-
धेयस्य वक्तृज्ञानमस्ति, न तु मनुष्यत्वादिनेति प्रकरणादिना नि-
र्णीयते, तदाऽयं मनुष्य इत्याद्युत्तरं, यदा तु मनुष्यत्वेन ज्ञानमस्ति
न तु प्राणित्वादिना तदाऽयं प्राणित्वा इत्युत्तरं प्रयुज्यते,

जिज्ञासितधर्मवानित्याकारको बोधः, तेन तद्विषयकजिज्ञासाविष-
यीमृतज्ञानजनकञ्चायं ब्राह्मणइत्याशुत्तरवाक्यं तादृशप्रश्नानन्तरं-
प्रयुज्यते,

एवं यत्र विधेये विधेयताऽवच्छेदके वा किंपदार्थस्याभेदेन
भेदेन वाऽन्वयः; इदं किं द्रव्यं ? किं घनं ? भवतः पुत्राः कति ?
भवान् कस्य पुत्रः ? इत्यादौ; तत्र रीतिः पूर्ववद्दहनीया,

यत्तु-स्वसममिष्याहृतपदोपस्थाप्यताऽवच्छेदकीभूतावच्छेदकन्यूनवृ-
त्तित्व विशेषत्वम्, इदन्वयस्य च ब्राह्मणभिन्नसाधारणतया सामान्यध-
र्मस्त्वञ्चेति कथनम् ;

तत्तुच्छम्-इदन्वयस्यानुगतत्वाद्, अन्यधेदन्त्वस्य कथञ्चिदनुगत-
त्वेन मनुष्यत्वादिसमशीलतयाऽयं क इति प्रदहनस्य मनुष्यो ब्राह्मण-
इत्याशुत्तरञ्च प्रयुज्यते, पूर्ववद्दहनीयेति । इदं किं द्रव्यमित्यदौ विधेय-
वाचकपदसमानाधिकरणकिंपदस्य स्वसममिष्याहृतपदोपस्थाप्यता
ऽवच्छेदकावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितस्वार्थान्वयिताऽवच्छेदकावच्छि-
न्नविधेयतानिरूपितमेदसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताऽवच्छेदकत्वेन य-
कवृत्तिज्ञासितः स्वार्थान्वयिताऽवच्छेदकव्याप्यधर्मः प्रवृत्तिनिमित्तम्,

प्रतिपत्तिधेदन्त्वावच्छिन्नविशेष्यताकद्रव्यत्वावच्छिन्नावच्छेदसम्ब-
न्धावच्छिन्नविधेयताकामेदसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताऽवच्छेदकत्वेन
यकवृत्तिज्ञासितद्रव्यत्वव्याप्यधर्मवदामेदद्रव्याभेदाभेदाभेदित्याकारिका,
तादृशजिज्ञासाऽनन्तरञ्च-इदं पृथिवी द्रव्यमित्युत्तरञ्च प्रयुज्यते,

पदार्थविभाजकधर्मावच्छिन्नविशेषणबोधककिंपदमुदाहरत्य, घन-
त्वादिविशेषधर्मावच्छिन्नविशेषणवाचककिंपदमुदाहरति-किं घनमिति ।
अत्र पूर्वस्येदम्पदं योजनीयम्,

विधेयांशे विशेषणत्रोचक किंपदमुदाहरत्य विधेयताऽवच्छेदकोशे
ऽभेदसम्बन्धमेदसम्बन्धमेदेन विशेषणत्रोचक किंपदमुदाहरति-भवत
कतीत्यादि,

अत्र स्वसममिष्याहृतपदोपस्थाप्यताऽवच्छेदकावच्छिन्नोद्देश्यताक-
स्वार्थान्वयत्वान्वयिताऽवच्छेदकावच्छिन्नविधेयतानिरूपितावच्छेदकत्वेन
जिज्ञासितः स्वार्थान्वयिताऽवच्छेदकन्यूनवृत्तिश्च यो धर्मः तदप्यच्छि-
न्ने तादृशकिंपदस्य शक्तिरित्यादित्या भेदा सत्यर्थः,

“किमिन्दुः किं पद्मम्”त्यादौ चाव्ययकिमो वाच्यव्ययस्यैव वि-
वर्कोऽर्थः, वितर्कश्च प्रयोजकतुः सम्भावनाऽऽत्मजज्ञानं, तदर्थस्य च
विशेष्यतासम्बन्धेन प्रथमाऽन्तपदोपस्थाप्ये विशेष्ये प्रकारितासम्ब-
न्धेन च तत्र विशेषणस्य चन्द्रादेरन्वयः, नामार्थेनाव्ययार्थस्य
भेदान्वयेऽविरोधाद्,

किमिन्दुरित्यादि—

किमिन्दुः ? किं पद्मं ? किमु मुकुरविभ्यं ? किमु मुरां ?

किमप्ये ? किं मीनौ ? किमु भद्रनवाणौ ? किमु दशौ ? ।

नमो वा ? शुच्यौ वा ? कनककलसौ वा ? किमु कुच्यौ ?

तद्विद्वा ? तारा वा ? कनककलतिका वा ? किमथला ? ॥

इति पूर्णम्,

संभावनेति । सम्भावना चाप्रेकषामिमकाप्यदत्तकोटिह्वायगादिज्ञान-
रूपसंशय एव न तत्कटकोटिकलानम्; अत एव काप्यप्रकाशादी—

“अयं मात्सेन्द्रा किं ? स एतु तुराः सप्तमिरितः

कुशातुः किं ? सख्या” इत्यादि सभेहालद्रोदादाहरणमपि सङ्गच्छते,

संशयवञ्ज-प्रकारताविशिष्टप्रकारताशालिज्ञानस्य पर्येषसितम्,

प्रकारताविशिष्टवञ्ज-स्यतादात्म्यस्यविशिष्टप्रकारताकामायावापच्छिन्न-
विशेष्यतावापच्छिन्नप्रकारताकविशेष्यतामिद्विषयोऽसम्बन्धेन, स्य-
विशिष्टवञ्ज-स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्न-
स्वस्वावच्छेदकावच्छिन्नत्वोऽसम्बन्धेन, भेदवञ्ज-तादात्म्यसम्बन्धाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकामायावम्,

एवं चेदमिन्दुर्न घेरवाविसंशयपरणापि संप्रदाः,

प्रकारित्वावच्छिन्नप्रकारिताशालिज्ञानत्वमिति के चित्, तर्कस्येति ।

किम्पदार्थस्येत्यर्थः, विशेष्य इति । अथवाहृतदम्पदार्थे, तथेति । किम्प-
दार्थसम्भावनायामित्यर्थः, इदञ्चापातता,

एवमुक्तस्तु-किम्पदार्थताऽवच्छेदकताहनाप्रकारतायामेवापेयत्वस-
म्बन्धेनेभ्वादेरन्वयः, तेन पदार्थांतरे संशय एव यथेदमिन्दुरित्यादौ-
पामकः, तादृशज्ञानमादाय न किमिन्दुरित्यादेःप्रयोगः,

अविशेष्येति । तथा चाप्यपातिरिक्तनामार्थपोरेव भेदाप्ययो न स्वी-
कियत इति भावः,

अन नन्वा-अप्राप्यपदं निपातपरं, तेन स्वराद्यध्ययरूपामेदाप्यप-
प्य किंशब्दस्य चादिगान्तगतत्वेन निपातत्वादिते प्राहुः,

कुत्साऽर्धकमपि क चित् किंपदं, यथा किंगौरित्यादौ,

यत्र विशेषणवाचकपदमपि प्रथमाऽन्तं तत्राभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारिता संसर्गः, यत्र च प्रकृत्यर्थविशेष्यतया स्वार्यनोधकाविभक्त्यन्तं विशेषणपदं; तत्र किंपदासत्त्वे तादृशविभक्त्यन्तसमुदायार्थस्य विशेष्ये यादृशसम्बन्धेनान्वयस्तादृशसंसर्गावच्छिन्नप्रकारितैत्र तादृशार्थस्य किंपदार्थे संसर्गः, अतः किमिन्दुरित्यादावभेदेन चन्द्रादिप्रकारिका, धनमिदं किं चैत्रस्येत्यादावाश्रयत्रादिसम्बन्धेन चैत्रस्वत्त्वादिप्रकारिका सम्भायना नियमतः प्रती

ननु किंपदार्थसम्भावनायां प्रकारितासम्बन्धेनेन्द्रादेरन्वये किंपदार्थसम्भावनायाश्चेदम्पदार्थमुखादौ विशेष्यतासम्बन्धेनान्वये च स्वीकृत इन्दुपदेदम्पदाद्यो सामानाधिकरण्यासम्भवेनेद् जलं किं नादेयमित्यादौ जलं किं नादेया इमे, घटा किं नील इत्यादिरेव प्रयागस्यात्, सामानाधिकरणयोरेव विशेष्यविशेषणवाचकपादयो समानलिङ्गवचनकत्वनियमादिति चेद् ?

न-समानाधिकरणविशेषणविशेष्यबोधकपदयो समानलिङ्गवचनकत्वनियमवत् प्रकारितासम्बन्धेन यदर्थस्य किंपदार्थादिसम्भावनायामन्वयस्तस्याश्च विशेष्यतासम्बन्धेन यदर्थेऽन्वय तादृशपदयोरप्यसति वाचके समानवचनलिङ्गकत्वकल्पनाद्,

न च व्युत्पत्तिकल्पनमपसिद्धान्ततया हेयमिति ? लोहितवर्हि जा नातीत्यादावेतच्छुल्यव्युत्पत्ते स्वयमेव कल्पितत्वाद्, एव किमिन्दुरित्यादौ प्रकारितासम्बन्धेनेन्द्रादिविशिष्टसम्भावनाया विशेष्यतासम्बन्धेन मुखादावन्वयवलात् पारतन्त्र्येण स्वनिरूपितप्रकारित्वावच्छिन्नविशेष्यताकत्वसम्बन्धेनेन्द्रादेर्मुखादावन्वयाद्, अयमिन्दुर्न वा मुपश्च सुन्दर न वेति समूहालम्बनसशयमादाय मुष इदं किमिन्दुरिति न प्रयोगः,

ननु प्रकारितासम्बन्धेनेन्द्रादे सम्भावनायामन्वयोपगम इदं स योगादिसम्बन्धेने-दुमन्न वेत्यादिसशयस्यापि किंपदेन बोध स्याद् ? इष्टावपत्तौ च तादृशयोधानन्तरं मुखादान्दिन्द्रादिसाधर्म्याप्रत्ययेन तादृशवाक्यस्य काव्यत्वहानि, आलङ्कारिकमते तु व्यञ्जनया तत्प्रतीतिरिति ध्येयम्,

प्रस्ताऽर्थेऽमीति । प्रवृत्तिनिमित्तयेति माय, कुत्सिताथेकमिति

पते, किमिन्दुरित्पादौ सम्भावनाधोघोत्तरं तत्प्रयोजकाङ्गादकत्वा-
दिसाधर्म्यप्रतीतिस्त्वर्थादिति ।

स्यादित्यतस्तादृशसंशयव्यावृत्तय आह-यत्र विशेषेति । कर्मदित्येति ।
तादृशयोधानात्तरं सम्यङ्मितमानससामान्या इति तु यावद्, अन्यथा
किराशोयादौ कर्मधारयसमासानुपपत्तिः स्यात्, किं नैविति । कुत्-
सितत्वञ्च-प्रकृत्यहलवहनयोगपरवविरहादीति,

एवं "नामस्तस्मै कस्मै चिदमिते" इत्यत्र, "कोऽपि गोपतनय" इत्यत्र,
"दधत्पन्तस्तत्वं किमपी"त्यादौ च किम्पदस्यानिर्व्वचनीयविशेषधर्मके
शक्तिवर्णाच्या तथा च कस्मै चिदित्यादेरनिर्व्वचनीयविशेषधर्मावच्छिन्ना-
वेत्यर्थः; विशेषत्वञ्च-तत्तन्मात्रवृत्तित्वम्, अनिर्व्वचनीयत्व शब्दानिर्देश्य-
त्वम्, अतस्तादृशधर्मस्य योगजमात्रजन्यप्रत्यक्षविपपत्त्येऽपि न शक्ति,
"कश्चित् कान्ताविरहगुरुनेत्यादौ" "कोऽपि ब्राह्मणो वर्त्तते" इत्यादौ
घान्तयावृत्तिधर्मावच्छिन्ने शक्तिरपि किम्पदस्य बाध्या, उभयावृत्ति-
त्वञ्च--स्वप्रतिषेधिवृत्तिःवस्थातुषोविवृत्तित्वाभयसम्बन्धेन भेदविशि-
ष्टान्यत्वरूपोऽनुगतधर्मः प्रवृत्तिनिमित्तत्वाऽवच्छेदकः,

एवञ्च "पार्थान्यः कः शूर" इत्यादौ,

"कः संगद्वे विरहविधुरां त्वय्युपेक्षेत जायां-

न स्यादन्योऽप्यहमिव जनो यः परार्थीनवृत्तिरि"-

त्यादौ च शूरादिपदस्य, उपवृत्तेश्चादिघातोञ्च विरोधसम्यन्धेन शूरा-
दिभिन्ने, उपेक्षाऽऽद्यभावे च लक्षणा,

कल्प्यते च-तादृशकिम्पदप्रदितवाक्यस्यावच्छेदावच्छेदेनान्वयो-
पयोगित्वं, तथा च पार्थान्याभिघ्नानयावृत्तिधर्मावच्छिन्न शूराभिन्न-
इत्याद्याकारकः, परार्थीनवृत्तिकजनमित्तोभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नो जा-
याकर्मकोपेक्षाभावाश्रय इत्याद्याकारकश्च बोधः, अपिशब्दसमभिव्या-
हृतकिम्पदस्थले च न विसृजे लक्षणा, न चाऽवच्छेदावच्छेदेनान्वयोप-
योगित्वञ्च कल्प्यते, कल्प्यते च सामानाधिकरण्येनैवातस्त्वद्वयः को-
थपि ददातीत्यादौ त्वद्विघ्नः कश्चिज्जनो दानकर्तृत्ववानित्याकारकता-
दृशजनत्वसामानाधिकरण्येन,

एवञ्च-सामानाधिकरण्येन तद्विरुद्धनिश्चयदशायामपि तादृशधोघो-
जायत एव,

के चित्तु-पार्थान्यः कः शूर इत्यादावन्धोन्धामावप्रतिषेधिताऽनप-
च्छेदकपर्याप्तिकयावरजावच्छिन्ने किम्पदस्य शक्तिं कल्पयित्वा पार्थ-

तत्पदप्रतिपाद्यतया वक्तृबुद्धिविषयताऽवच्छेदकत्वोपलक्षितध-
र्मावच्छिन्ने यत्पदस्य शक्तिः, अत एव यत्पदेनार्थप्रत्यायने नियम-
तस्तत्पदापेक्षा, तत्पदसमभिव्याहारज्ञानं विनोक्तानुगमकधर्मग्रहेण
शक्तिपरिच्छेदस्यैवासम्भवात्, तच्छब्दजन्यप्रतिपत्तिपूर्वमपि तत्-
प्रतिपाद्यतया वक्तुरभिसन्धिः प्रकरणादिना सुग्रह इति न तच्छब्द-
जन्यप्रतीतेर्यत्पदशक्तिग्रहेऽपेक्षा,

इयञ्च व्युत्पत्तिः प्रक्रम्यमाणपरादर्शकयच्छब्दस्य चैत्रः समा-
गतो यस्तत्रावलोकित इत्यादीं चैत्रादिपदेनाप्पुपस्थापितस्य तस्य
यच्छब्देन बोधनाद्, अत एव-

“साधु चन्द्रमसि पुष्करैः कृतं मीलितं यदभिरामताऽधिके”

भिन्नान्योन्याभावप्रतियोगिताऽनवच्छेदकपर्याप्तिकयावत्त्वावच्छिन्नः शू-
रामिन्न इत्याद्यन्वयबोधं कल्पयन्तीत्यास्तां विस्तरः ।

इति किम्पदशक्तिविचारविधृतिः ।

वक्तृबुद्धीति। घटस्तत्पदजन्यबोधीयविषयतावान् भवत्वित्याद्याकारकता-
त्पर्यजनक यत् तत्पदजन्यबोधीयविषयतावान् घटो मदिष्टसाधन-
मित्यादियक्त्वानं तदीयतत्पदजन्यबोधीयविषयत्वनिष्ठप्रकारताक-
विशेषताऽवच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्न इत्यर्थः, शक्तिपरिच्छेद-
स्यैव=शक्तिग्रहस्यैव, वक्तुरभिसन्धिति । यक्त्वबुद्धिरित्यर्थः,

ननु तत्पदजन्यप्रतिपत्तिश्च तत्पदघटितवाक्यजन्या, तत्पदघटित-
वाक्यञ्च यत्पदघटितमतो यत्पदस्य शक्तिग्रहे तत्पदजन्यप्रतीत्यसम्भ-
वेन तादृशप्रतीतिघटितानुगमकधर्मज्ञानं कुतः ? परस्परसापेक्षत्वेना-
न्योन्याधयद्येतत् साह—

प्रकरणदिशेति । प्रक्रममाणेति । पूर्वपदानुपस्थापितवक्तृबुद्धिविषय-
परामर्शकत्वं, बोधनादिति । तथा च चैत्रस्तदेशाधिकरणातीतदर्शनवि-
षय इति पृथगन्वयबोधः,

साधु चन्द्रमसि ति ।

साधु चन्द्रमसि पुष्करैः कृतं मीलितं यदभिरामताऽधिके ।

उच्यता अपिनि कामिनीमुपे तेन साहसमनुष्ठितं पुनः ॥

इति सम्पूर्णम्,

अस्याधं-भिरामताऽधिके चन्द्रमसि सति पुष्करैः परमैः कृतमा-

इत्यादौ तत्पदासत्त्वेऽपि न दोषः, पूर्वप्रक्रान्तस्य कृतपदो-
पस्थाप्यव्यापारस्यैवाभेदेन मीलनान्वयितया यच्छब्देन बोधनाद्,
एवं “यं सर्व्वशैला” इत्यादावपि तदनुरोधेन पूर्व्वप्रयुक्तपदो-
पस्थापितेऽपि तस्य शक्यन्तरं स्वीकरणीयम्, अतिप्रसङ्गश्च स्वप्-
योजकबुद्धिस्थत्यमन्तर्भाव्यैव वारणीयः,

चरणं साधु सम्यक्, तत्कमित्यत आह-यद् मीलितं तादृशाचरणं मील-
नमिति, जयिनि कामिनीमुपे सति; उद्यता उद्गच्छता तेन चन्द्रेण
अनुष्ठितमाचरणम् अर्थादुद्गमनरूपं सादृशं सहसा कृतं; न तु विवे-
चनया तथा च तदनुचितं न साध्विति पर्य्यवसितम्, कृतपदोपस्थाप्येति ।
एवञ्च व्यापाराभिर्धं मीलनमित्यन्वयबोधः,

यत्तु-कृष्णमष्टेन साधुकरणाभिर्धं मीलनमित्यन्वयबोध उक्तः,

तत्तच्छब्दं-कृतपदोपस्थाप्यव्यापारस्यैवेत्यस्यासङ्गत्यापत्तेः, व्यापा-
रमाप्रतिपादनेन चरितार्थत्वाच्चेति । यं सर्व्वशैला इति । यं हिमालय-
नामकं पर्व्वतमित्यर्थः, तदनुरोधेनेति । तच्छब्दं विनाऽपि यच्छब्देन
चैवव्यापारादिवोद्यानुरोधेनेत्यर्थः, पूर्व्वप्रयुक्तेति । स्थोच्चारकपुरुषकर्तृ-
कपूर्व्वकालोच्चरितेत्यर्थः,

ननु यया हिमालयः प्रक्रान्तस्तथा तोयनिधिरीपे; कुनस्तस्यापि यं-
सर्व्वशैला इत्यादौ यत्पदेन न दोषः ? इत्यत आह-अत्रियथाशेनेति । स्वप्-
योजकबुद्धिविषयताऽयच्छब्दे-सति पूर्व्वप्रयुक्तयोःपरिधिविषयताऽय-
च्छेदको यो धम्मस्त्वद्वच्छब्देऽपि यत्पदस्य बुद्धिरिति, न च धर्म्मो-
यो प्राक्षणायावगुरेत् तं शब्देन यत्पदेद्विधादायुमपावृत्तित्वेन तच्छब्-
दकित्यादिः,

यथं यो यो धूमवान् च धूमानिवाद्गौ भवानिस्तथमहानसाय-
त्वादिः, स च प्रक्रान्ताद्देवैष प्रायते; अत्र यत्र “कार्तिकेयवाद्गौ यत्र दानं-
तदनन्तवित्तिन्दितमि”त्यत्र यत्पदार्थस्याभेदेन दानामायेऽन्यथ इति
जगदीशेनोक्तं, तत्र यत्पदार्थस्यानया बुद्धियन्मोक्षार्थश्च यत्र इति भावः,
तथा च तोयनिधेः प्रक्रान्तत्वेऽपि न बुद्धिःशक्यम्, अत्रो न तत्र यत्पदेन
तस्य बोधः, केवलतद्विषयकबुद्ध्या यच्छब्दप्रयोगे तेन न तस्य बोधः; अत्र
प्रक्रान्तत्वमनुपलभ्यतया प्रयोजितम् ।

संकेतश्च—स्वविशिष्टधर्म्मोश्च्छिन्नविषयकवन्द्यग्र्यन्त्रोमयसम्ब-
न्धेन यत्पदविशिष्टयोो मवत्विन्याकारकः, यत्पदं यच्छब्दपरं, स्वत्वस्य
संज्ञापरिचायकतया नाननुगमः, स्वविशिष्टपञ्च-स्त्रीव्याचकपदपरकर्तृक-

अदसथ परोक्षविषये शक्तिः ।

स्वशब्दस्य समभिव्याहृतपदोपस्थाप्ये शक्तिः, समभिव्याहृतत्वन्त्वेकवाक्यघटकत्वम् ,

अथैव चैत्र स्वपुत्र पश्यतीत्यादाविव स्वं चैत्रपुत्र पश्यति चैत्रभ्राता वा स्वपुत्र पश्यतीत्यादौ न कथं स्वशब्देन चैत्र' प्रत्याप्यते ? मुख्यविशेष्यवाचकताव्युत्पत्त्यभ्युपगमे स्वपुत्रदर्शिनं चैत्र मैत्रः पश्यतीत्यादौ चैत्रपुत्रनोधानुपपत्तिः,

स्याच्च घटत्वेन हेतुत्वे पक्षमात्रवृत्तित्वाभावेनासाधारणोद्गाहरणा सङ्गतिरिति, सोऽयं देवदत्त इत्ययं जानातीत्यादिप्रत्याभिधायोघकवाक्ये तत्पदमनुभूतार्थकम् , इदम्पदञ्च प्रत्यक्षविषयपर, तथा चानुभूताभिन्नप्रत्यक्षविषयाभिन्नो देवदत्त इत्याकारकज्ञानवानिति तज्जन्यबोध ,

पराक्षति । लौकिकप्रत्यक्षभिन्नज्ञानविषयेऽदं शब्दस्य शक्तिरित्यर्थः, तथा च "देवोऽसौ विरतप्रपञ्चरचनाकल्लोलकोलाहल" इत्यादौ परमेश्वरस्य लौकिकप्रत्यक्षविषयत्वेऽप्यलौकिकप्रत्यक्षविषयत्वमादाया सावित्यादिना तस्य बोध ,

घस्तुतस्तु 'क्रमादमुं नारद इत्यबोधिस ।' "दधति परममी सायका निष्पतन्त" इत्यादयो लौकिकप्रत्यक्षविषयेऽपि भूरितरप्रयोगदर्शनाद्, अतिसनिहृष्टनिष्ठलौकिकविषयताभिन्नप्रत्यक्षविषयताविशिष्टेऽदस शक्तिर्वाच्या, परोक्षपद तादृशविषयताशालिप्रत्यक्षपरम्, अत एव मिश्रैर्यवहितप्रत्यक्षविषयेऽदस शक्तिरित्युक्त, शाब्दिकैरपि—

"अदसस्तु विप्रकृष्ट तदिति परोक्षे विज्ञानीयादि ति गीतम् ,

सनिहृष्टत्वन्तु वक्तुनिरूपित, नारदादे किञ्चिद्दूरस्थत्वेन न तादृशविषयत्वानुपपत्तिरित्यल पल्लवितेन ।

एकवाक्यघटकत्वमिति । स्वप्रयोज्यविषयतानिरूपितविषयताप्रयोजकत्वमिति पर्यवसितार्थः, एवमिति । स्वशब्दस्य तादृशपदोपस्थाप्ये शक्यत्व इत्यर्थः, स्व चैत्रपुत्र इत्यत्रासमस्तस्वपद आपात्तं दर्शयित्वा; समस्तस्वशब्द आपात्तं दर्शयति—चैत्रभ्राता वेति । चैत्र प्रमाप्यत इति । इदन्तु तत्पुरुषे लक्षणाऽनङ्गीकर्तुमते बोध्यम्, अन्यथा चैत्रपुत्र इत्यादौ चैत्रपदेन चैत्रसम्बन्धिना पद्यापस्थापनाच् चैत्र इत्यस्यासङ्गतिः स्यात्,

न चावान्तरवाक्यार्थबोधे चैत्रस्य मुख्यविशेष्यतया नेयमनुपपत्तिरिति वाच्यम् ?

अन्तराऽवान्तरवाक्यार्थबोधमन्तरेणाहृत्यैव विशेष्ये विशेष-

मुख्यविशेष्येति । स्वयद्विदितवाक्यजन्यबोधोपपत्त्यविशेष्यताऽवच्छेदकावच्छिन्नवाक्यकारत्वास्वीकार इत्यर्थः, तथा च चैत्रपुत्र इत्यादौ चैत्रादेर्मुप्यविशेष्यत्वमावाप्त तस्य बोध इति भावः, चैत्रपुत्रेति । स्वपुत्रेतिवाक्येनेति शेषः, तत्र मैत्रस्यैव मुख्यविशेष्यतया भानादिति, मुख्यविशेष्यतेति ।

अन्वयान्तरवाक्यञ्च-स्वपुत्रदर्शितं चैत्रमित्यन्तः, तेन च द्वितीयाऽर्थकर्मत्वमुप्यविशेष्यस्वपुत्रदर्शितचैत्रप्रकारक एव बोधो जायते, संख्याकालातिरिक्तपिमतत्पर्यस्य प्रकृत्यर्थविशेष्यतया भाननियमात्, तथा च चैत्रे मुख्यविशेष्यत्वविरहेण कुतः स्वपदेन तस्य बोध इति चेद् ?

स-सुप्रथमकर्मत्वादेकं प्रकृत्यर्थविशेष्यतयैव भासत इति मत्वीरमवलम्ब्यैवोक्तत्वात्,

ते तु ग्रामं गच्छतीत्यादौ ममानाद्यर्थं कर्मत्वाऽऽपन्नप्रामादेः कर्मत्वाऽसम्बन्धेनावयवं यदन्ति, लिखितञ्चेत्तत् स्वयमेव मन्त्राददीकायाम्,

यत्तु-अवान्तरवाक्ये कर्मत्वाविवक्षणेनैकत्वप्रकारकतादृशमुख्यविशेष्यकबोधसम्भव इत्यभिप्रायेण तदुक्तमिति;

तदसद्-अवान्तरवाक्यजन्यबोधे कर्मत्वान्ते महावाक्यजन्यबोधे तद्वान्तानुपपत्तेः, महावाक्यार्थबोधोपपत्तय एवान्तरवाक्यार्थबोधकल्पनाद्येति;

आहूतेति । महावाक्यघटकप्रत्येकपदजन्यप्रत्येकपदार्थोपस्थित्यभ्यहितोत्तरमेवेत्यर्थः, विशेष्ये विशेष्येति । शब्दबोधो हि द्वितीय-विशिष्टवैशिष्ट्यावगाही; उपलक्षितवगाही च, तत्र विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञान प्रति विशेषणताऽवच्छेदकप्रकारेण विशेषणज्ञानस्य हेतुतया तत्सम्बन्धान्यं महावाक्यघटकखण्डवाक्यजाप्यबोध आवश्यकः, उपलक्षितवगाहिज्ञाने च विशेषणज्ञानस्यानावश्यकतया महावाक्यघटकप्रत्येकपदार्थोपस्थितता, "खले कपोतन्यायेन" एकं विशेषणम् अपरञ्च विशेष्यमिति रीत्या युगपद्भासने, तत्र कुत्र कस्य चिद् विशेषणत्वं कस्य चिद्विशेष्यत्वमिति नियमस्थाकाह्लासान्निभेयोपपद्यत इति भावः,

इत्र चिद्विशिष्टयोश्चैवैवमाहि कुत्र चिदुपलक्षितवगाहि ज्ञानमित्यत्र

णमिति रीत्या महावाक्यार्थग्रोधे यत्र तात्पर्यं तत्रैव तदनुपपत्तेर्दु-
र्वारत्वाद्,

न च स्वार्थस्य साक्षात् परम्परया वा यदर्थे विशेषणत्वं तादृ-
शार्थवाचकताव्युत्पत्तेर्नायं दोष इति वाच्यम् ?

एवमपि स्वपुत्रश्चैत्रेण दृश्यत इत्यादौ चैत्रपुत्रबोधानुपपत्तेः,
स्वसपत्न्यिवाहृतक्रियाऽन्वयिवाचकत्वमपि न विचारं सहते; परम्परया
क्रियाऽन्वयित्वस्य चैत्रभ्राता स्व पश्यतीत्यादौ चैत्रादिसाधारणत्वात्
साक्षात् क्रियाऽन्वयित्वस्य चैत्रः स्वं पश्यतीत्यादावप्यभावात् तत्र
विमत्स्यर्थद्वारैव नामार्थधात्वर्थयोर्भेदान्वयस्य व्युत्पन्नत्वात्,

क्रियाऽन्वयिप्रत्ययार्थे साक्षादन्वयित्वविवक्षणान्न दोष इति चेद्?

तात्पर्यस्य नियामकतयाऽऽह—यत्र तात्पर्यमिति । विशेषणत्वमिति । विशेष्य-
तया वक्षप्रभिप्रेतत्व, तथा च स्वार्थेनिष्ठप्रकारताकविशेष्यताऽवच्छेदक-
त्वेन वक्षप्रभिप्रायविषयतावद्गर्भावाच्छिन्ने स्वशब्दस्य शक्तिरिति तु पर्य्य
वसितार्थं, नाय रूप इतीति । स्व चैत्रपुत्र पश्यतीत्यादौ स्वपदार्थे चैत्र
पुत्रादेर्विशेष्यतया स्वपुत्रदर्शनमित्यादौ च स्वार्थे चैत्रादेर्विशेष्यतया
च स्वपदेन तस्य तस्य बोध इति भावः,

क्रियाऽन्वयति । तत्त्वञ्च—क्रियानिष्ठविषयतानिरूपितविषयतावत्त्व, सा-
क्षादन्वयित्वेति । तच्च न प्रत्ययार्थविषयतानिरूपितविषयतानिरूपितवि-
षयताशून्यत्वे सति प्रत्ययार्थनिष्ठविषयतानिरूपितविषयतावत्त्व वा-
च्य, तथा सति स्वपुत्रदर्शिनं चैत्र मैत्र इत्यादौ दृशघातूत्तरेनप्रत्यया-
र्थकर्तृनिष्ठविषयतानिरूपितचैत्रपदोत्तरद्वितीयाऽर्थविषयतानिरूपितवि-
षयतायाश्चैत्रे सत्त्वेन तादृशविषयताशून्यत्वविरहात् तद्बोधानुपपत्तेः,

न चेनप्रत्ययार्थनिष्ठविषयतानिरूपितत्व चैत्रनिष्ठविषयतायामेव,
न तु कर्मत्वनिष्ठविषयताया स्वीक्रयते व्ययहितत्वादिति वाच्यम् ?

तथा सति परम्परान्क्रियाऽन्वयित्वस्य दुर्व्यञ्जतया पूर्व्वग्रन्थासङ्ग-
ते, साक्षादित्यस्य कथनासङ्गतेश्च,

न च साक्षान्निरूपितत्व परम्परानिरूपितत्वञ्चातिरिक्तमेवेति वाच्यम् ?
मानामायादिति चेत् ?

सत्य—स्यनिरूपितनिरूपकत्वस्वनिरूपितत्वान्यतरत्वं तद्, विशेष्य-
ताऽऽहो प्रकारताऽऽदिनिरूपितत्वमेव न तु तन्निरूपकत्व, प्रकारता-

एवमपि स्वव्यापकवाहिसमानाधिकरणधूमवान् पर्वत इत्यादौ
स्वशब्देन धूमादिपरामर्शानुपपत्तिवारणमशक्यमेव,
एवं चैत्रेणानीतं स्वपुत्रं मैत्रः पश्यतीत्यादौ चैत्रपुत्रबोधोप-
चित्तिवारणमपि,

न च स्वपदार्थो यदर्थघटितविशेषणस्य विशेष्यताऽवच्छेदक-
कोटी यदर्थस्य विशेषणकोटी वा निविशते; स एव पदार्थः स्वश-
ब्दशाब्दः, चैत्रपुत्रः स्वं पश्यतीत्यादौ चैत्रस्य भ्राता स्वपुत्रं पश्य-
तीत्यादौ च स्वपदार्थचैत्रस्य विशेषणकोटी चैत्रघटितार्थस्य धर्मि-
ताऽवच्छेदककोटी वा न निविशत इति नातिप्रसङ्गः, चैत्रावलोकितं-
स्वपुत्रं मैत्रः पश्यतीत्यादौ चैत्रपदस्य चैत्रकर्तृके लक्षणया चैत्रः
पदार्थकदेशो न तु पदार्थ इति स्वशब्दान्न तदुपतीतिः, चैत्रेणावलो-
कितमित्यादौ तु तादुपर्यसन्व इष्यत एव ततस्तत्प्रतीतिः, स्वपु-
ऽऽदावपि विशेष्यताऽऽदिकपकत्वमेव, न तु तत्रिकपितत्वम् अन्यथा
यदुतरासामञ्जयापत्तेः, एवञ्च नानुपपत्तिलेशोऽपीति ध्येयम्,

भूमदिररामर्शेति । तत्र धूमे क्रियाऽन्वयिप्रत्ययार्थे साक्षादन्यवित्त्ववि-
रहादिति,

ननु समानाधिकरणेतिचतुर्वीहिघटकत्वमुदप्रत्यस्य लक्षणयाऽधि-
करणसम्बन्धिलक्षणिकतया तादृशसम्बन्धिनोऽभेदेन धूमाशब्दव्ययेन
क्रियाऽन्वयिप्रत्ययार्थे साक्षादन्यवित्त्वस्य तत्र सत्त्वेन नानुपपत्तिरित्यतो-
दोषान्तरमाह—चैत्रेणानीतमिति । चैत्रपुत्रेति । आनयनाक्रियान्वयित्त्वत्वा-
ऽद्येकान्तरे साक्षादन्यवित्त्वस्य चैत्र सत्त्वादिति भावः,

वर्षाधेति । विशेषणस्येत्यत्र पठ्यर्थं प्रकारताकत्वः तस्य चोत्तरव-
त्तिविशेष्यतायामन्यः; कोटादिस्यन्तरं निविशत इति योजनीयं, तथा
च स्वार्थनिष्ठावच्छेदकताकार्यविशेष्यतानिकपितप्रकारताऽवच्छेदकत्वेन
वक्त्रभिप्रेते स्वशब्दस्वैका शक्तिरिति स्वार्थनिष्ठप्रकारताकार्यविशेष्यत्वेन
वक्त्रभिप्रेते चापरा शक्तिरिति चैत्रेण स्वपुत्रो दृश्यत इत्यत्र चैत्रः स्व-
पुत्रं पश्यतीत्यत्र स्वव्यापकवाहिसमानाधिकरणधूमवान् इत्यादौ च; स्व-
शब्देन चैत्रधूमादेर्वोपोपपत्तिः,

अतिप्रसङ्गवारणं वर्षाधिति—चैत्रपुत्र इत्यादि, न तत्रनीविधिति । न चै-
त्रपत्तीतिरित्यर्थः, चैत्रकर्तृकस्य त्वपोऽप्यवाप्तं प्रतीतिरिति भावः,

प्रदर्शितचैत्रधनमित्यादौ चैत्रपुत्रदर्शितचैत्रसम्बन्धित्वाद्यवेच्छित्ते चैत्रान्तस्य वाक्ये लक्षणाविरहे पूर्वभागं परित्यज्य तादृशालक्ष्यार्थपरस्य केवलचैत्रादिपदस्यैव वा तत्र लक्षण्या तत एव चैत्रपुत्रादिप्रतीत्युपपत्तिरिति वाच्यम् ?

एवं सति चैत्रस्य भ्रात्रा स्वपुत्रो दृश्यत इत्यादौ स्वपदेन चैत्रप्रतीत्यापत्तेर्दुर्वारत्वाद्,

मैत्रं-साक्षात् परम्परया वा यः स्वार्थस्य विशेष्यः; यश्च समभिव्याहृतक्रियाकारकपदार्थस्तदुभयत्रैव स्वपदस्य शक्तिः, स्वव्यापकवह्निसामानाधिकरण्यं धूम इत्यादावस्तीति क्रियाऽध्याहाराद्

ननु तत्पुरुषे तत्तद्विभक्त्यर्थविशिष्टे प्रकृतिपदं यदि लाक्षणिकं तदा स्वपुत्रदर्शितचैत्रधनमित्यादौ कुतः स्वपदेन चैत्रादेर्बोधः? तत्र चैत्रादिपदानां चैत्रसम्बन्ध्यादौ लाक्षणिकत्वादित्यत आह-स्वपुत्रेति । चैत्रान्तस्वेति । शाब्दिकमतमभिप्रायेण,

सिद्धान्तमारभते-मैत्रमिति । प्रतुपो मेदसम्बन्धेनान्वयतात्पर्य-ग्राहकत्वं न तु सम्यग्पर्यकत्वमिति मते तादान्त्येन शुद्धस्वपान् घट इत्यादौ स्वपदार्थे साक्षाद्विशेष्यस्य घटस्य बोधाय साक्षरिति । स्वव्यापकवह्निसामानाधिकरणो धूमः स्वव्याप्यव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकानुमितिका सिद्धिरित्यादौ च; स्वपदेन धूमसिद्ध्यादेर्बोधनार्थ-परम्पर्येति । चैत्र स्वं पर्यति चैत्रेण स्वपुत्रो दृश्यत इत्यादौ चैत्रप्रसन्नते स्वपुत्र इत्यादौ स्वपदेन चैत्रादिबोधार्थ-समभिव्याहृतक्रियेति । चैत्रप्रसन्ना स्वपुत्रं पश्यति चैत्रभ्रात्रा स्वपुत्रो दृश्यत इत्यादौ चैत्रस्य तु पदार्थस्य विशेष्यत्वाभावेन समभिव्याहृतक्रियाकारकपदार्थत्वाभावेन च न स्वपदेन बोधः, क्रियाकारकत्वञ्च-क्रियाऽन्वितविभक्त्यर्थान्वयित्वं, तच्च चैत्रप्रसन्नतय्येवेति बोध्यम्,

ननु स्वव्यापकवह्निसामानाधिकरणधूमवानित्यादौ चङ्गवादेऽपि स्वपदार्थस्य परम्परया विशेष्यतया तस्य कुतो न बोधः ?

एवं देवदत्ताय स्वपुत्रं ददाति मैत्रो देवदत्ते स्वपुत्रं पश्यति मैत्र इत्यादौ देवदत्तादेः समभिव्याहृतक्रियाकारकपदार्थतया स्वपदेन तस्य बोधप्रसङ्ग इति,

न च स्वार्थस्य यथारमायशेष्यः, यच्च समभिव्याहृतक्रियाकर्तृत्वा-

धूमस्य समभिध्याहृतक्रियाकारकत्वमक्षतमेवेति न स्वपदात्तप्रती-
त्यनुपपत्तिः,

एवं "कलसे निजहेतुदण्डजः किमु चक्रभ्रमकारिता गुणः"
इत्यादावपि क्रियाध्याहारात् स्वपर्यायनिजपदात् कलपादिप्रती-
तिः, स्वव्यापकवह्निसामानाधिकरण्य धूमस्येत्यादयश्च न प्रयोगाः,

रकं तथा च स्वव्यापकेत्यादौ धूमादिरेव चरमावशेषः, अत्र एव च
कस्तृकारकमतो न बाह्येवत्तादेवोप इति वाक्यम् ?

तथा सति स्वव्यापकवह्निसामानाधिकरण्यधूमवान् पर्यत इत्यादौ
स्वव्यापकवह्निसामानाधिकरण्यं धूमेऽस्तीत्यत्र धूमस्य बोधानुपप-
त्तेरिति चेद् ?

न—स्वपदजन्यबोधत्वेन चकतृतात्पर्यविषयत्वे सति तादृशविशे-
षो यः, यस्त्व तादृशकारकं तदुपपन्नं स्वपदस्य शक्तत्वेन वह्निय-
दद्यादौ तादृशतात्पर्यविषयत्वामावात्,

अथैवं सति तादृशवस्तुतात्पर्यविषय एव शक्तिकल्पनेनातिप्रसङ्ग-
कारणसम्भवे विशेषत्वान्निवेशस्य वैयर्थ्यमिति चेद् ?

न—चैत्रज्ञाता स्मपुत्र पश्यति, अत्रस्य रोहे मैत्रः स्वपुत्रं पश्यति।
दौ स्वपदस्य चैत्रादौ वस्तुतात्पर्यविषयत्वसत्त्वेऽपि चैत्रादेवोपपि-
हात् स्वव्यापको बाह्यविषयश्च यदा स्वव्यापकवह्निसामानाधिकरण्यो धू-
म इत्यादावपि स्वपदस्य दहौ तात्पर्यमस्ति, न तु व्याप्तौ तदा वह्निस-
ध इष्ट एवेति ध्येयम्, .

कलस इत्यादि । शेषार्थान्तु—

"स तदुच्चकुर्वो मघन् प्रमाश्रत्तत्रमममातनोति यदि"ति,

निजस्य स्वस्य हेतुनिमित्तकारणं यो वृषदस्तजन्तः चक्रभ्रमकार-
दित्यं गुणो धर्मः कलसे कार्यरूपे किमु ? अस्तीत्यन्वयः, तथा च तादृ-
शकित्वेन तादृशधर्मः सम्भाव्यत इत्यर्थः, कारणगुणः कार्यगुणमा-
रमत इति न्यायाद्,

ननु तादृशधर्मो ध्येयन्त्याः स्तानवृत्तित्वमेव सम्भाव्यते न तु
कलसवृत्तित्वम् इत्यतस्तदुपपादयति-च इति । स हस्तसम्भवा-
दनदन्या उच्युक्तुपपत्तस्तर्मा मघन् प्रमाश्रते कान्तिप्रदां मन्वा-
कस्य भ्रमं सान्निमातनोति यद् दत्तमादित्यर्थः,

अथ वा यदिति—आतनोतीतिक्रियाविशेषः, तथा च तादृश-
क्रियैव निजहेतुदण्डजचक्रभ्रमकारितागुणत्वेन सम्भाव्यत इति,

इदन्तु चिन्त्यते-यद्रूपेण समभिव्याहृतपदादुपस्थितिस्तद्रूपा-
वच्छिन्नस्य स्वपदार्थत्व एकेन ब्राह्मणेन ब्राह्मणान्तरपुत्रदर्शनद-
शाया ब्राह्मण स्वपुत्र न पश्यतीत्यादिप्रयोगानुपपत्तिः, अन्वयि-
ताऽवच्छेदकारच्छिन्नाभावस्य विशेष्ये बाधात्, समभिव्याहृतपदार्थ-
निष्ठतत्त्वशक्तित्वावच्छिन्नस्य तदर्थत्वेऽपि वह्निकालीनद्रव्यवति
इदादौ स्वाव्यापकवह्निकालीनद्रव्यं नास्तीति प्रयोगानुपपत्तिः,
तत्र द्रव्यपदस्यापि लक्षणया तत्त्वशक्तित्वावच्छिन्नपरत्वे महानसा-
दावपि तथाप्रयोगापत्तिस्तथाविधयत्किञ्चिद्व्यक्त्यभावस्य तत्रावा-
धात्, तादृशसमभिव्याहृतस्थले यद्यद्यक्तिव्यापम्ता बहेस्तत्त्व-
शक्तित्वावच्छिन्नाभावकूट एव नियमतः प्रतीयत इति चेद् ?

न—तथाविधमकलव्यक्तिनिष्ठतत्त्वशक्तित्वाना युगसहस्रेणापि
ज्ञातुमशक्यत्वात्, कदा चित् कस्य चिज् ज्ञानसम्भवेऽपि कतिपयत-
त्त्वशक्तित्वमात्रोपस्थितिदशाया कतिपयाभात्रमात्रगोचरप्रतीतिरप्य-
ङ्गीकार्यतया तादृशनियमस्य सुदूरपराहृतत्वादिति,

अत्र के चिद्-ब्राह्मणः स्वपुत्रं पश्यतीत्यादौ स्वपदं ब्राह्मण-
त्वावच्छिन्नार्थकमेव, विशेष्यीभूतब्राह्मणत्वाद्यवच्छिन्ने च स्वप-
दार्थघटितस्य ब्राह्मणपुत्रदर्शनकर्तृत्वादिरूपप्रतिशेषणस्य न केवल-

अन्वयिताऽवच्छेदकेति । स्वपदेन ब्राह्मणत्वेन ब्राह्मणस्योपस्थित्या ब्राह्म-
णपुत्रकर्मैकदर्शनाश्रयतात्वावच्छिन्नाभावस्य, विशेष्ये कसोरि ब्राह्मणे,
समभिव्याहृतैति । समभिव्याहृतपदजन्योपस्थितिप्रकारकृत्युभयावृत्त-
त्यरूपसामान्यधर्मोपलक्षिततत्त्वशक्तित्वावच्छिन्नस्येत्यर्थः,

एवञ्च तत्रावच्छिन्नभेदेन न शक्तज्ञानस्य, न चाऽपूर्वव्यक्तिमाना
नुपपत्तिः, स्वपुत्रमित्यत्र स्वपदेन तात्पर्यवशात् तत्त्वदर्शनकर्तृत्वाभाव-
स्य ब्राह्मणे सत्त्वेन नायोग्यतेति भावः, प्रतियोगिताऽवच्छेदकारच्छिन्ना-
धिकरणस्य सत्यसूचनाय—वह्निकालीनेति ।

तत्त्वशक्तित्वावच्छिन्नाभावकूट एवेति । इदञ्च तात्पर्यसत्त्वे सत्त्वुच्चरि-
तशब्दस्याप्यनेकार्थगमकतामङ्गीकृत्यैव, अन्यथा सत्त्वुच्चरितद्रव्य-
पदेनानन्ततत्त्वद्रव्यशक्तित्वावच्छिन्नानां कथमपि शोधासम्भवाद्, अती-
त्यर्थेति । असम्भवापुत्रोपतादृशवाक्यस्य प्रामाण्यान्यथाऽनुपपत्त्ये-

स्याथयत्वादिसम्बन्धेनाम्बयः; अपि त्याथयत्वस्वनिरूपकदर्शनवि-
षयपुत्रजनकत्वोभयसम्बन्धेनैव, एवञ्च तत्र नञा तादृशोभयसम्ब-
न्धावच्छिन्नतदभाव एव प्रत्याप्यतेऽतो नोक्तदोष इति वदन्ति ।

एकशब्दस्य कैवल्यादिभिर्निष्टे शक्तिः, कैवल्यञ्च-स्वसजातीय-
द्वितीयराहित्यं, तच्च-स्वसजातीयनिष्ठभेदाप्रतियोगित्वं, स्वसजाती-
ति भावः, स्वेनाहदयमानपुत्रस्याभ्यकर्तृकदर्शनकाले स्वपुत्रं पश्यतीति
धारणायाभ्यवेति प्रथमसम्बन्धः,

स्वनिष्ठावेति । एवं तिष्ठर्थाथयत्वादि, चैत्रेण स्वपुत्रो दृश्यत इत्यादा-
द्याख्यातार्थविषयत्वस्याथयत्वस्वनिरूपकदर्शनकर्तृजन्यत्वोभयसम्बन्धे-
न पुत्रादायन्वयः, चैत्रः स्वधर्मं पश्यतीत्यादौ स्वाध्यायत्वस्वनिरूपकदर्-
शनविषयधनस्वामित्वोभयसम्बन्धेनान्वयः, स्वध्यायकवह्निकालीनद्रव्य-
वान् पश्यत इत्यादौ तु स्वपदं तत्तद्रूपमव्यक्तिपरं, तादृशद्रव्यस्य पर्व-
तादौ संयोगः, स्वांशे परम्परया विशेषणवह्निनिष्ठव्यापकतानिरूपक-
तत्तद्रूप्यक्तिप्रतियोगिकसंयोगश्चेत्तदुभयसम्बन्धेन तत्तद्रूप्यक्तिप्रतियो-
गिसंयोगेन धाम्न्येऽतो हृदस्तादृशद्रव्यवान्, तादृशोभयसम्बन्धाव-
च्छिन्नत्वस्य हृदवृत्तिर्बे विरहेण हृदे तादृशद्रव्यमित्याद्यस्तु न प्रयो-
गाः, अपि तु हृदे तादृशद्रव्यं नास्तीत्याद्य एव,

के चित्तु—स्वध्यापकवह्निकालीनस्य तादात्म्यं स्वांशे विशेषणवह्नि-
निष्ठव्यापकतानिरूपकतादात्म्यश्चेत्तदुभयसम्बन्धेन द्रव्येऽन्वयाद् न
तादृशावस्थानुपपत्ती इत्याहुः,

वदन्तीति । अस्वरससूचनाय, तद्गीजञ्च-ब्राह्मणः स्वपुत्रं पश्यतीत्या-
दौ श्यपदार्थस्य ब्राह्मणत्वाद्यवच्छिन्नस्य यस्य ब्राह्मणस्य पुत्रोऽप्रसिद्धस्त-
मादायापि ब्राह्मणः स्वपुत्रं न पश्यतीत्यादिप्रयोगापरिः, निरुक्तोभ-
यसम्बन्धेन ब्राह्मणपुत्रकर्मकदर्शनाथपरवाभावस्य तत्र सत्त्वात् ,

अथ धूमा-ब्राह्मणः स्वपुत्रं पश्यतीत्यादौ ब्राह्मणादिपदानां देवदसा-
दिपरत्वम्; अन्यथाऽऽद्यावत्तकताऽऽपत्तेः, स्वध्यायकवह्निकालीनद्रव्य-
हृदे नास्तीत्यादौ द्रव्यादिपदानां धूमादिपरत्वमपि वार्यं, तत्र तत्र स्वप-
दस्यापि तत्तद्रूपमवच्छिन्नयाचकारं विवक्षणीयमतो न कोऽपि दोषः
पदमाद्यातीति ध्येयम् ।

भेदाप्रतियोगिभवेति । भेदश्च स्वनिरूपकरवस्यसामानाधिकरणयो-
मयसम्बन्धेन प्रतियोगिताविशिष्टान्पत्तेन विशेषणीयः; तेन नोभय-
भेदादिकमादाय कैवल्याप्रसिद्धिः, उदासीतनिष्ठभेदप्रतियोगित्वमादाया-
भेदविधारणाय—स्वसजातीवेति ।

यत्त्वञ्च-उद्देश्यविशेष्यवाचकैकशब्दान् कैवल्यघटकत्वेन प्रकृतविधे-
यत्पररूप प्रतीयते, तथा चाज्ञापमेको भुङ्क्त इत्यादावेतद्देशाधिकर-
णकभोजनकर्तृनिष्ठमेदाप्रतियोग्ययमज्ञा भुङ्क्त इत्यायाकारकबोधः,
शक्यताऽवच्छेदकानुगमश्चोक्तदिशा चिन्तनीयः,

अयं फलमेक मुक्ते, फलमेक मुञ्जानस्तिप्रतीत्यादौ विधेयत्वा-
द्यच्छेदककोटिप्रातिपदार्थैकैरुपदाश्च यादृशार्थविशेषणताऽऽपन्ने यद्
वच्छिन्ने स्वार्थान्वयिनो विशेषणत्व तादृशार्थानुयोगिकान्वय-

प्रतीयत इति । तथा च विधेयत्वेन स्वसमामिव्याहृतपदप्रतिपाद्यव
प्रिष्ठमेदाप्रतियोगिन्युद्देश्यविशेषणवाचकैकशब्दस्य शक्तिरिति, इदं
मुपलक्षण, क्व चिच्च स्वसमामिव्याहृतपदप्रतिपाद्यविधेयविशिष्टस्यान्व
यिनाऽवच्छेदकरूपेणापि साजात्य बोध्य, तेन शूद्रेणाप्यन्नभोजनकाल
पक्वो ब्राह्मणोऽन्त भुङ्क्त इत्यादिप्रयोगापत्तिः,

चिन्तनीय इति । परिष्कार्य इत्यर्थः, एवञ्च स्वसमामिव्याह
तपदजन्यप्रतिपत्तीयविधेयत्वेन वक्त्रमिमात्रविधेयताऽवच्छेदकत्वानुगत
धर्म स एवोपलक्षणतया शक्यताऽवच्छेदकानुगमकः,

न-वेममपि स्वत्वस्यानुगमकघटकत्वेऽननुगमतादवस्थ, तद्व्यक्त
स्वे समामिव्याहृतपदजन्यप्रतिपत्तीयविधेयताऽवच्छेदकत्वस्य भोजनक-
र्तृत्वादावपि सत्त्वादप्रसिद्धिरिति चद् १

न-एकपदविशिष्टप्रयोगो भवतिवत्याकारकसङ्केतस्वीकाराद्, वै
शिष्ट्यञ्च-स्वज्ञ-यत्त्वस्यसमामिव्याहृतपदजन्यप्रतिपत्तीयविधेयताऽव
च्छेदकत्वत्वेन स्याच्चारकपुद्गलव्येच्छाविषयत्वोपलक्षितधर्मविच्छिन्नव
प्रिष्ठमेदाप्रतियोगित्यप्रकारतावत्त्वोमयसम्बन्धेन, स्वत्वस्य सम्बन्धा
घटकतया नाननुगम तत्तद्देशकशब्दस्य सम्बन्धघटकतया समामिव्या
हृतविधेयताऽवच्छेदकत्वस्य तत्तद्भाजनकर्तृत्वादावेव सत्याप्र धाऽप्र
सिद्धि- अधिकन्तु एवमविषयेनानुसन्धेयम्, एवमुत्तरप्रापि,

भुङ्क्त इत्यादिप्रयोगद्वयम् एकपदार्थस्य विधेयताऽवच्छेदककोट्युद्दे
श्यताऽवच्छेदककारिप्रतिष्ठमेदेनागुम्न, यादृशार्थेति । एतत्कर्तृकभोजन
त्वाद्यवच्छिन्नैवार्थः, एवमेतन्न इति । धर्मतात्याद्यवच्छिन्न इत्यर्थः, स्वार्थ
न्वयेन इति । एकपदार्थान्वयिफलादेरित्यर्थः,

अथ यादृशार्थपदनेतत्कर्तृकभोजनत्व धर्मं न शक्यते यस्मात्
तादृशवाक्याद् भोजनस्य एतौ एतेभ्योत्सिमन्वयोऽवगाहने, न
एतत्तद्वृत्तित्य एतौ एतेभ्योभोजन इति चद् १

न एतस्य धात्वधुबधविशेष्यत्वान्वयवाचयादिशादिब्रह्मन उक्तवान्,

प्रतियोगित्वविशिष्टतद्रूपवावच्छिन्नान्वयप्रतियोगित्वरूपसाजात्य प्र
 तीयते; अतस्तत्रैतत्कर्तृकभोजनादिनिष्ठमंसर्गप्रतियोगिकर्मत्वा-
 दिनिष्ठमंसर्गप्रतियोगिनिष्ठभेदाप्रतियोगित्वं फलदा प्रतीयते,
 एकसमानार्थकमात्रादिपदस्थलेऽप्येतादृशी रीतिरिति कृतं पल्लवितेन ।
 इति शक्तिवादे विशेषकाण्डः ।

अथ वा स्वसमभिध्याहृतप्रथमाऽन्तपदोपस्थाप्याद्येनिष्ठकृतिनरू-
 पकावधिनिष्ठधात्वर्थताऽनच्छेदकावच्छिन्नविशेषणताऽऽपत्र इत्यत्र ता-
 प्यर्थात्,

यस्तुतस्तु-स्वसमभिध्याहृतधात्वर्थान्वयप्रत्ययाद्यो यद्वर्मावच्छि
 षेऽप्येति तद्वर्मावच्छिन्नकर्तृकतदात्वर्थताऽवच्छेदकावच्छिन्ने पदार्था-
 ऽप्येति; तादृशधात्वर्थताऽवच्छेदकावच्छिन्नानुयोगिकान्वयप्रतियोगि
 तद्वर्मावच्छिन्नानुयोग्यन्वयप्रतियोगित्वमेव साजात्यं वक्तव्यं, तेन फल-
 मेक भुजानेन स्थीयत इत्यादौ नानुपपत्तिः,

अभेदमालोचनीयम्—अयं फलमेक भुङ्क्ते; एकेन रथेन कुमार्यो-
 गच्छन्तीत्याहारकशब्दस्य स्वार्थान्वयितऽवच्छेदकावच्छिन्नप्रतिष्ठमे-
 दप्रतियोगीत्वम्; अभावश्च छपडशोऽयं; तादृशकाङ्क्षाज्ञानपलाञ्चै
 तत्कर्तृकभोजनकर्मताऽऽपत्रफलनिष्ठभेदप्रतियोगित्वप्रतियोगिकस्वरू-
 पस्वयन्धावच्छिन्नप्रतियोगिधवहुकुमारीकर्तृकगमनकरणताऽऽपत्रनि
 ष्ठभेदप्रतियोगित्वप्रतियोगिकस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वादिस्-
 म्बन्धैकपदार्थस्य फलनिष्ठभेदप्रतियोगित्वस्य तदर्थभावेऽन्वयोऽभ्यु-
 पेयते, एवं रीत्या परिष्कारे न दोषलेशोऽपि; न चोक्तधर्मस्य बहु-
 यन्तत्पदार्थादितरेणानुगमस्य दुष्करत्वेऽपि क्षतिः;

मात्रादिपदस्थल इति । यथाऽत्रायं मात्रो भुङ्क्ते इत्यादि, आविनेका-
 निकेवलादिपरिग्रहः, अयं फलं मात्रं केवलं वा भुङ्क्ते इत्यादौ तु मा-
 त्रपदमवधारणार्थकत्वेन फलान्वाकर्मकभोजनादिकर्मपरः; तस्य चा-
 भेदेन फलादावन्वयः, तथा च फलेतराकर्मकभोजनकर्मामिश्रफलक-
 र्मकभोजनानुकूलकृतिमानित्यन्वययोः; अत्र मात्रादिपदार्थताऽवच्छि
 दकस्य तादृशकर्मत्वस्य पारतन्त्र्येण भोजनादावन्वयोपगमेन पदा
 चैत्रो घट पटञ्च पश्यति मैत्रस्तु तद्व्यपदेव सदा चैत्रो घटमात्रं पश्य-
 तीत्यादयो न प्रयोगाः,

अथ वा भुजादिधातोः फलेतराकर्मकभोजनाद्यर्थकत्वं विवक्ष्यते,
 मात्रादिपदस्तु तदर्थं तात्पर्यग्राहकमित्यास्तां विस्तरः ।
 इति शक्तिवादविहृतौ विशेषकाण्डः ।

इस कार्यालय द्वारा "काशीसंस्कृतसीरिज" के अलावा और भी ३ सीरिज यथा "चौखम्बा संस्कृत सीरिज" "बनारससंस्कृतसीरिज" "हरिदाससंस्कृतसीरिज" ग्रन्थ-मालाये निकलती है तथा इन ४ सीरिजों के पश्चात् और भी विविध शास्त्र की पुस्तकें प्रकाशित की गई है तथा अन्य सब स्थानों के छोड़े हुए संस्कृत तथा भाषा-भाष्य के ग्रन्थ विक्रयार्थ प्रस्तुत रहते हैं, सूचीपत्र पृथक् मंगवाकर देखें, इसके अलावा हमारे यहाँ नये प्रकार की संस्कृत, हिन्दी, अङ्ग्रेजी की सुन्दर छपाई होती है, परिक्षा प्राप्यनीय है ।

पत्रादि प्रेषणास्थानम्—

जयकृष्णदास-हरिदास गुप्तः—

"चौखम्बा संस्कृतसीरिज" आफिस, विद्याविलास प्रेस,
गोपालमन्दिर के उत्तर फाटक, बनारस सिटी ।

अथ सविवृतिके शक्तिवादे

परिशिष्टकाण्डः ।

अगवादिशब्दात् संस्थानरूपाकृतेरपि बोधस्यानुभविकतया मोत्वादिजातिवत् साऽपि तद्वाच्ये विशेषणं, तस्याश्च वाच्यविशेषणत्वेऽपि न प्रवृत्तिनिमित्तता; साक्षात् सम्बन्धेन वाच्यवृत्तिरामावाद्, अवयवसंयोगरूपायास्तस्याः सामानाधिकरण्येनैव गवादीं सत्त्वाद्, अत्र शक्त्या जाःपाकृतयोरेकतरविनिर्माणेऽप-

विशेष्यविशेषणमात्रेण जातिव्यक्त्यांगवादिपदानां शक्तिकल्पनेनातिप्रसङ्गादिरूपशेषविरहादाह-बोधस्थानुमर्षोति । तथा चानुसूयमानसंस्थानगमनान्यथाऽनुपपत्तेरेव तत्र शक्तिः कश्चित्तेति भावः, साक्षात्सम्बन्धेनेति । यन्निष्ठसंसर्गतायां प्रतिपोग्यनुयोगिधिययतानिरूपितत्वं स एव साक्षात्सम्बन्धः, तादृशसम्बन्धस्यैव प्रवृत्तिनिमित्ततात्पण्यत्कतया प्रवेशः, संस्थानव्यक्त्योः साक्षात्सम्बन्धामाद्यं दर्शयितुमाह-सामानाधिकरण्येनेति । समवायिसमवेतत्वघटितसामाधिकरण्यसम्बन्धेनेत्यर्थाः, तत्र सामानाधिकरण्यघटकप्रथमाधिकरण्यतानिष्ठसंसर्गिकाविययतायां संस्थाननिष्ठप्रकारतानिरूपितत्वं, गवादिनिष्ठविशेष्यतानिरूपितत्वं च वृत्तित्वनिष्ठसंसर्गिकाविययतायामस्तीत्यतो न साक्षादिति भावः,

रमानाविरहात् लाघवाच्चोभयविशिष्टे गवादिपदस्यैकैव शक्तिः
स्वीक्रियते, शक्यविशेषणभेदेऽपि पुष्पवन्तादिपदवद् घेन्वादि-
पदवच्च शक्त्यैक्यस्य दुरपवादत्वाद्,

एकविशिष्टापरान्छिन्ने शक्तिरिति तु न सद्; विशेष्यविशेष-
णभावे त्रिनिगमनाविरहाद् गवाद्यंशे साक्षाद्भयप्रकारकबोधस्यानु-
भवासिद्धस्य दुरूपपादत्वाच्च, यत्र केवलाह्वातीविशिष्टे गवादिपद-
तात्पर्यं यथा पिष्टकमद्यो गाव इत्यादौ; तत्र शुद्धगोत्वाद्यवच्छि-
न्नपरे घेन्वादिपद इव लक्षणैव, जात्याकृतिविशिष्टायां व्यक्तौ शक्ते-
रैक्यं "जात्याकृतिव्यक्तयस्तु पदार्थ" इति न्यायमूत्रे बहुवचनमु-
पेक्ष्य पदार्थ इत्येकवचनान्त निर्दिष्टततो महर्षेरप्यनुमतम् ।

नन्वेकत्रयविनिर्भोकेणापरमानविरहस्य परस्परमानसामप्रोसहका-
रित्वोपगमेनापि निर्याहाद् न तत्रैकशक्तिकल्पनमत आह—लाघवाच्चेति ।

ननु ह्यर्थादिपदेषु शक्यविशेषणभेदेन शक्तेर्भेद एव ह्ये, अत्र
कुत्र उभयविशिष्ट एका शक्तिरित्यत आह—शक्यविशेषणेति ।

नन्वेतेन विशेषणभेदेऽपि यत्र घर्मिममदस्तत्रैव कथञ्चित् शक्तेरैक्यं-
मत्रत्वेन द्युर्मिमण वेक्यात्तत् कुत ? इत्यत आह—घेन्वादिपदवच्चेति । वि-
निगमनाविरह इति । शक्तिद्वयापत्तेरिति शेष, केवलाकृतिविशिष्ट इति । वि-
लक्षणावयवसंयोगविशिष्ट इत्यर्थः, गोत्वजातिविहरहसूचनाय-पिष्टकमद्य
इति । लक्षणैवति । मृषमयगवाक्षी वा प्रोक्षय नामानपेर्यादिभ्यपहारामा-
येन तत्र मृषत्वामावात्, तथा च पारमार्थ सूत्र "व्यक्याकृतियुक्तेऽ-
प्यप्रसङ्गात् प्रोक्षणादीना मृदवके जातिः" जातिरिति पदार्थ इत्यनुप-
लब्धेनान्वितम्, अप्रसङ्गात्=प्रयोगविरहाद्,

इत्येकवचनान्तमिति । अयमाशयः—सुप्रत्ययपदार्थशब्दोत्तरैक्यचनेन वि-
यक्षितैक्यस्य पदशक्यव्यक्ये पदार्थावेऽन्वय पदार्थे तद्वाप्यात् ; तथा
च जात्याकृतिव्यक्तव्यक्याः पदशक्यतैक्यन्त इत्यर्थः, तत्र व्यक्तय इत्य-
न्तविशेष्यवाचकशब्दगतबहुवचनस्य विपश्चित्तमद्वैतसंख्याविद्वैक्य
संख्याया पदार्थ इति विशेषणपदगनैक्यवने इत्यविशेषणात्तत्रैक्यचनो-
पपत्तिरिति तादृशसंख्याया अविशेषात्तत्र एव समानवचनकत्वनिव-
माद्, अयमेकवचनानुपपत्तिरिति, पुनश्च इत्यु जात्याकृतयोर्विशेषणव-
यव व्यक्तेः विशेष्यत्वस्य सूचनायेति भाष्यकाराद्याः ।

मीमांसकास्तु गवादिपदानां जातिरेव वाच्या, न तु व्यक्ति-
शक्तिर्वा,

व्यक्तिशक्तिमतेऽपि स्वरूपतस्तस्या ग्रहासम्भवेन शक्तिज्ञानप्र-
कारीभूतायां जाते शक्तेस्तद्वच्छेदकताया वाऽव्ययकल्पनीयतया
व्यक्तादीं तत्कल्पनायां गौरवान् ; प्रयोजनविरहाच्च,

व्यक्तिशक्तिमते च जातेरुपलक्षणत्यासम्भवः प्रागेव दर्शितः,
यथा व्यक्तिशक्तिमते जातवन्ने शक्तिस्तद्वच्छेदकता वा तद्विशेष-
णानवच्छिन्नैव तथा जातिशक्तिमतेऽपि सा तर्पयेति न गोत्वत्वा-
दिप्रवेशाद् गौरवशङ्काऽपि,

न हि जातिशक्तिमतेऽपि शान्दबोधे सा किञ्चिद्धर्मप्रकारेण
मासवे; येन प्रकारलाभार्थं प्रकारविशेषमन्तर्भाव्य शक्तिः कल्प-
नीया, अपि तु स्वरूपत एव,

अथानुमानादिना गोत्वादीं शान्तप्रशो भवन् घर्मिताऽवच्छे-
दकज्ञानस्यानुमानादिनाऽजननाच्चादशज्ञानस्य विपरीतज्ञानाविरो-

मीमांसकमतविशेषमुपस्थापयति—मीमांसकशक्तिः । कथ्येति । शक्यं
घा, स्वरूपतः—किञ्चिद्धर्मप्रकारेण, तस्या इति । व्यक्तेरित्यर्थः, मन्त्रवादात्-
ति । शक्यौ संस्थाने च म्पामते शक्तेराधिक्येन गौरवमिति भावः,
सप्रयोजनगौरवस्यादोषावादाद्—प्रयोजनेति ।

ननु जातिशक्तिमत इव व्यक्तिशक्तिमतेऽपि गोत्वादिजातया शक्तौ
तद्वान्ने शोपलक्षणतया भासमानाः शान्दबोधे भासन्त इति न तत्र
ज्ञानप्राप्यं, न वा तदेकस्य कुतो गौरवमित्यत आह—शान्दबोधेति । १-
मिथ इति । घटादिपदानां घटत्वाद्युपलक्षिते शक्ये द्रव्यत्वाद्युपलक्षिते-
ऽपि शक्यत्वेन घटादिपदेषु द्रव्यत्वाद्युपलक्षणत्वात्तत्त्वानामपि शा-
न्दबोधोपासनादि दक्षमिति, सा—शक्तिः, तर्पयेति । तिरच्छिन्नैवेत्यर्थः,
अनुमानेति । अनुमानश्च गोत्वादिः शान्दबोधे काराविरकमानप्रयो-
जकज्ञानविषयगोपदनिर्दिष्टसम्भवेवद्, गोत्वत्वाद्, तत्रैव तर्पे-
यमित्यादिरूपम्, आदिना मन्त्रवादादिपदेषु,

अनुमानशक्यत्वां निर्दिष्टानामप्युपलक्षणत्वात्तन्नेऽपि मन्त्रा क-
थञ्चिन् तद्वान्नादाद्—न तद्वान्नेति । विपरीतज्ञानाविरोधिपया तद्वि-

धितयाऽनुपयुक्तत्वाच्च,

एवञ्च तादृशधर्मस्य शक्यताऽवच्छेदकत्वं दुर्त्वारमेव, शक्तिप्राहकमानेन धर्मिताऽवच्छेदकाशे तदवच्छेदकताग्रहे बाधकाभावाद्,

यदि चावच्छेदकताग्रहेऽपि शक्तिधियस्तदशे भ्रमत्य कल्प्यते विषयबाधेनावच्छेदकत्वमेव शक्तिप्राहकमानेन न गृह्यत इत्येव वा स्वीक्रियते, तदा प्रतियोगित्वकारणत्वादीनामपि तुल्ययुक्त्याऽवच्छेदकत्वत्रिलयमसङ्गं, तत्राप्येव सुयवत्वात्,

प्रतियोगित्यादिषुद्धेरवच्छेदकत्वावगाहित्वमनुभवसिद्धं यदि; तदा शक्तिधियस्तदवगाहिता न तथेति वचसि को वा श्रद्धान्ति ? विशेषाभावाद्, मा भूद् वा गोत्वत्वादिप्रवच्छेदक शक्तेस्तथाऽपि शक्तिज्ञानकारणताया गुरुशरीरगोत्वत्वादेर्धर्मिताऽवच्छेदकताऽऽत्मकविषयतानिवेशाद् गौरव दुर्त्वारमेव,

रहज्ञानाप्रतिषेधकतयाऽनुपयुक्तत्वाद् निधर्मिताऽवच्छेदकज्ञानस्य कारणत्वे गोत्व गोपदशक्यत्वाभाववदित्यादिनिश्चयकालेऽपि गोपदशक्यत्ववदित्यादिज्ञानोदयेन शाब्दबोधोपापत्तिरिति भावः,

एवञ्चि । गोत्वत्वादिना गोत्वादे शक्तिज्ञानावयवत्वे चत्यर्थं, शक्यप्रहकमानेनति । शक्तिविषयकज्ञानेनेत्यर्थं, तदवच्छेदकताग्रहे=शक्त्यवच्छेदकताभाने, अथ वा शक्तिप्राहकमानेनेत्यनन्तर शक्तिग्रह इति पूरणीयम्, अत्र तृतीयाऽर्थो जन्मत्व, तस्य च शक्तिग्रह इत्यत्रावयवः, एतेन तृतीयाया अनुपपत्तिरित्यपि निरस्त, बाधकामावादिनिश्चयकामावादित्यर्थं, यद्दुर्म्म धर्मिताऽवच्छेदकीकृत्य यदवगाहतेऽसति बाधके तत्र तदवच्छेदकत्वमपीति नियमाद्,

अथ वा यद्दुर्म्मवच्छिन्न यदवगाहयति यत् तत् तत्रासति बाधके तदवच्छेदकत्व प्राहयति, अधिकरणताप्राहकमानवदिति नियमादिति भावः । अवच्छेदकताग्रहेऽशात् । अवच्छेदकताभानऽपीत्यर्थः भ्रमवमिति । गुरुभिन्नमीमासकमते सैन्नमरवानङ्गीकारात्, तन्मतेऽप्याह—विषयबाधेनति । अवच्छेदकताया शक्तिनिरूपितत्वबाधेनेत्यर्थः । तदवगाहितति । अवच्छेदकत्ववगाहितेत्यर्थं, न तथा =अनुभवसिद्धा, भ्रद्धान्ति । प्रामाण्य इधीकरातीत्यर्थं, नुप्यतु दुर्जन-पापेनाह—मा भूदिति । निवेशादिति । वारणीभूत गो य गोपदशक्यमिति ज्ञाने गोस्वरवस्य धर्मिताऽवच्छेद

व्यक्तिशक्तिवादिनान्तु-स्वरूपतो गोत्वादिनिष्ठधर्मिताऽव-
च्छेदकत्वस्यैव निवेशादिति चेद् ?

न-पदविशेषणताऽऽपन्नशक्तौ निरूपितत्वसम्बन्धेन शक्ति-
सम्बन्धेन पदे वा स्वरूपतो गोत्वादिप्रकारिकाया एव शक्तिधियः
स्वीकारात्, न हि समवायेनैव जातेः स्वरूपत प्रकारतेति नियमः
प्रामाणिकः, घटं जानामीत्यादौ प्रकारितासम्बन्धेन स्वरूपतो घ-
टत्वादीनां ज्ञानाद्यंशे प्रकारत्वोपगमात्, समवायेन धर्मविशेषण-
ताऽऽपन्नस्यैव सम्बन्धान्तरेणाप्यत्र स्वरूपतो भानमित्यपि न नि-
यमः, प्रामाण्यस्य परतो ग्राह्यतामतेऽप्यं घट इत्याकारकस्य स्वरू-
पतो घटत्वादिज्ञानस्वानुबन्धसाये प्रकारितायां तत्सम्बन्धेन ज्ञाने

कार्थेन प्रवेशादिति भावः, कर्त्तव्यमिति । गोत्वापेक्षया गयेतत्तादृशित्यादि-
घटितस्य गोत्वस्यैव मुख्यरीरत्यादिति,

पदविशेषणताऽऽप्येति । गोपदं गोस्यै शक्तमित्याद्याकारिका निरूपितत्व-
सम्बन्धाधीनगोत्वनिष्ठप्रकारताकशक्तिनिष्ठप्रकारताकार्यधर्मविशेष-
णताका शक्तिधीरित्यर्थः । पदे वेति । पदविशेषणकशक्तिसम्बन्धाव-
च्छिन्नप्रयोगप्रकारिका पदं गौरित्याद्याकारिकत्वर्थः । स्वीकारादेति । तथा
च तादृशज्ञानस्यैव शब्दबोधजनकतया तदवच्छेदककोटौ गोत्वाद्या-
द्यप्रवेशेन लाघवमेवेति भावः,

अतु स्वरूपतो जातिनिष्ठप्रकारतायाः समवायातिरिक्तसम्बन्धानव-
च्छिन्नप्रधानियमधेयं कुतस्तादृशमानस्वीकारसम्भवात् । इत्यत आह--न
धीति । तादृशानियमे व्यवहारेण दर्शयति-घटं अनामीत्यादि, प्रकारितत्वस-
म्बन्धाधिरहितप्रघटत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपिततामनेष्टावशेष्याकार्यधर्म-
कारतानिरूपितामनिष्ठविशेषणताकार्यधामित्यर्थः, प्रघटत्वोत्पत्त्यादिति ।
अभ्यघा इत्यत्यादिमात्रेण घटाधिपपक्षज्ञानमादाय घटं जानामीत्यनुष्ण-
यसायापत्तेरिति भावः,

प्रामाण्यस्य स्वतो ग्राह्यतामतेऽप्यं घट इत्याकारकज्ञानस्यैव प्र-
माणवाच्यतादितया तदुत्तरं हिः प्रामाण्यसंज्ञायानुष्ठीकारेणानुत्पद्यताये
घटाद्यादिविशिष्टघटादिविषय भासते, तदाकारोऽपि घटं जानामीत्यादि,
अत-समवायेन धर्मविशेषणताऽऽपन्नघटावाद्भिः प्रकारितया भावं तत्रे-
त्यतः, परत इति । संवादिमगूढतन्त्रतत्त्वोक्तानुमानादित इत्यर्थः,

वा धर्मविशेषणताऽनापन्नस्य घटत्वादेर्भानात्,

अस्तु वा प्रकृतेऽपि गवादिविशेषणताऽऽपन्नस्यैव गोत्वादेः शक्तौ निरूपितत्वसम्बन्धेन; पदे वा शक्तिसम्बन्धेन स्वरूपतः प्रकारता, गवादेश्च शक्तौ पदे वा स्वसमवेतनिरूपितत्वस्वसमवेतवाचकत्वरूपपरम्परासम्बन्धेन प्रकारता; तादृशी च गवादिविषयता न शाब्दबोधजनकताऽवच्छेदिकेति परम्परासम्बन्धेन प्रकारताया जनकताऽवच्छेदकत्वापेक्षया साक्षात्सम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतायास्तथात्वे लाघवेन व्यक्तिशक्तिसिद्धेर्भावकाशः,

अथ जातिशक्तिमतेऽपि शाब्दबोधे व्यक्तिभानमावश्यकं गौर्नष्टा, गौर्जाता, गामानयेत्यादौ समभिव्याहृतपदार्थान्वयस्य जातौ वाधात् परम्परासम्बन्धेन तदन्वयोपगमेऽप्यन्वयिताऽवच्छेदकतया गोत्वत्वादिभानापत्तेः, शक्तौ गोत्वत्वाद्यन्तर्भावापत्तेश्च, न हि स्वरूपेण पदार्थस्य पदार्थान्तरान्वयान्वयितया भान कैश्चित् स्वीक्री

एतन्मतेऽथ घट इत्यादिज्ञानस्यानुयवसाये प्रकारिताया निरूपितत्वसम्बन्धेन प्रकारितासम्बन्धेन वा ज्ञाने घटत्वादेर्भानमावश्यकं न तु घटत्वविशिष्टघटादेः, अन्यथा तदुत्तरम् इदं ज्ञानं घटत्वप्रकारकं घटत्वाभाववति घटत्वप्रकारकं न वेति सशयानुपपत्तेरिति भावः,

नन्वेतावन्नाऽपि प्रामाण्यस्य स्वतो प्राद्यत्वमते धर्मविशेषणताऽऽपन्नस्यैवेत्यादिनियमे ध्यामिचाराभावेन कुतस्तादृशशक्तिधीस्वीकारसम्भवः ? इत्यत आह—अस्तु गतिः । अस्य च प्रकारताद्वयेनान्वयः, गत्वादेरिति । अस्य च तादृशप्रकारता तु पारतन्त्रीया, गवादवति । अस्य च तादृशप्रकारता स्वातन्त्रीया, तथा च शक्तिज्ञानं तु स्वसमवेतनिरूपितत्वसम्बन्धेन गोमच्छक्तिमत्पदमित्याकारकं, स्वसमवेतनिरूपितशक्तिसम्बन्धेन गोमत्पदमित्याकारकं वेति । समभिव्याहृतपदार्थेति । नाशप्रतियोगित्वाद्यन्वयस्येत्यर्थः, गत्वादेर्भावमावपत्तेरिति । तादृशवाक्यात् शाब्दान्यथाऽनुपपत्त्या गोत्वत्वादिभानस्वीकारापत्तेरित्यर्थाः, शक्यविति । गोत्वस्य शक्त्यावप्रवेशे शक्तिज्ञानेन तदनुपस्थितौ तद्रूपेण शाब्दबोधानुपपत्तेः, प्रकारान्तरेण गोत्वत्वाद्युपस्थितं शाब्दबोधहेतुत्वे जातिस्वादिना गत्यवस्थाद्युपास्थितिकालेऽपि तादृशवाक्यात् जातिर्नष्टत्वादिशाब्दबोधोपापत्तेरिति भावः,

यते, स्वीकृत वा प्रकारतया स्वरूपेणोपस्थितजानेर्भानं; विशेष्य-
तया तद्भानन्तु न सम्भवत्येव, निर्घाम्भिताञ्चच्छेदककस्यं शब्द-
बोधस्य प्रवृत्त्याद्यनुपयोगितया तत्स्वीकारासम्भवाद्,

एवञ्च जातिमात्रवाचकत्वेनाभ्युपगतपदस्यापि व्यक्तिबोध-
जनकतायामविवादाद् व्यक्तिशक्तिधुर्वैय शक्तिभ्रमाजन्यलक्षणा-
ग्रहाजन्यतद्बोधजनकताया एव तच्छक्तिसाधकत्वाद्; अन्यथा
जातावपि शक्त्यसिद्धिसङ्गाद्,

एवं शक्तेरीश्वरसङ्केतरूपत्वे व्यक्तियोधकतायाः पदेऽत्राधि-
तत्वेनेश्वरेच्छाविषयतया तस्या अपि शक्यत्वं दुरपह्वं, न हि मी-
मांसकैर्भगवान्नानुमन्यत इत्येतावतैव तादृशशक्त्यनवकाशस्तत्सा-
धकवहुतरमानसत्वेन तदुपग्यामस्यापि निरुत्तरेत्वापाताद्,

एवं ज्ञाने पदानां शक्तिरित्येतादृशमतेऽपि व्यक्तिज्ञानजन-
नसमर्थपदस्य जाताविव व्यक्तावपि वाच्यत्वं दुरपह्वमेव, शक्ति-
निरूपकज्ञानविषयत्वरूपस्य तस्याप्यविशेषेण जातिव्यक्तयोः स-
त्त्वादिति चेद् ?

ननु स्वरूपताः पदार्थस्य प्रकारतया पदार्थाग्नरात्म्ये न किञ्चिदा-
धकं तादृशज्ञानस्य विपरीतज्ञानविरोधिण्यात् प्रथमकत्याच्चेत्यत आह-
रीकृते वेति । पुर्वेवेति । अस्याऽवैधर्म्यं, शक्तिमापकतादिति । यत्पदं शक्ति-
समं लक्षणाप्रदञ्च विनेतरपदानुपस्थाप्यपदधान्यबोधजनकं तत्
तदर्थशक्तमिति व्याप्तिः, अन्यथा=तादृशव्यासपनभ्युपगामे । शक्तत्वमिति ।
साधकान्तराभावादित्यर्थः । ईतरेच्छाविषयवेति । तत्रपदजग्यबोधवि-
षयत्वेनेश्वरेच्छाविषयत्वेनेत्यर्थः, तस्या अपि=शक्तेरपि । दुरपह्वमिति ।
यारवितुमशक्यमित्यर्थः । तत्साधकवहुतेति । भ्रितिः सकर्तृका का-
र्यायादीत्याद्यनुमानं, "सावाभूमी जनयन् देव एक जास्ते विदस्य क-
र्ता भुवनस्य गोते"त्यादिधुतिश्च, ईश्वरसाधकमानमिति मत्तः, तदुप-
ग्यामस्यापि=ईश्वरानुकीकारेण तादृशयुक्तनवकाशोद्भाषनस्यापीत्यर्थः,
गतिरिहाच्छनेति । शक्तिनिरूपकताविशिष्टज्ञानविषयत्वेत्यर्थः, तथा च श-
क्तिनिरूपकविषयवेति लाम., तेन स्वात्मादौ नातिन्यातिः, जन्य इव
प्रयत्नेऽपि निरूपकत्वस्वीकारादिति भावः ।

न-व्यक्तिशक्तावस्माकं न वैमत्यम्; अपि तु व्यक्तिशक्तिज्ञानत्वेन हेतुतायामेव, अत एव व्यक्त्यंशे कुञ्जा शक्तिरिति गीयते, तदंशे तज्ज्ञानानपेक्षणाद्, अत एव व्यक्तेर्न वाच्यता, न हि शक्तिधीविषयतामात्रेण वाच्यता, तादृशत्रिपयताया अन्वयसाधारण्याद्; अपि तु यद्विषयकत्वेन शक्तिज्ञानस्य तद्विषयकशब्दधीजनकत्वं तत्त्वमेव वाच्यताव्यवहारनियामकम्, अन्यथांशे कुञ्जशक्तिसत्त्वेऽपि यथा तद्विषयकत्वं शक्तिज्ञानजनकतायां नावच्छेदकं; तथा व्यक्त्यंशे तत्सत्त्वेऽपि तद्विषयकत्वस्य शक्तिज्ञानजन-

कुञ्जशक्तिवादिमतं दूषयितुं सिद्धान्तच्छेदेनाह—व्यक्ति । तथा च सामान्येत्यादौ सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन कर्मत्वादौ गोत्यादेरन्वयव्याप्तमित्यर्थः । वैमत्यमिति । अनभिप्रायमित्यर्थः, व्यक्तिशक्तिज्ञानत्वेन हेतुतायामिति । अस्य वैमत्यमित्यनेनान्वयः । कुञ्जेति । वाच्यत्वव्यवहाराजनिकेत्यर्थः, तदंश इति । व्यक्त्यंश इत्यर्थः, तज्ज्ञानानपेक्षणादिति । शक्तिज्ञानानपेक्षणात्, तथा च पदं गोत्यज्ञानशक्तमित्याकाङ्क्षज्ञानमेव हेतुरिति भावः, अत एवेति । जनकताऽवच्छेदककोटी व्यक्तिवाप्रवेशादेवेत्यर्थः, शक्तिधीविषयतेति । शक्तिनिरूपकज्ञाननियतविषयतामात्रेणेत्यर्थः, अन्वयसाधारण्यात्=सम्बन्धसाधारण्यात्, शाब्दबोधे जातिव्यक्ती इव पदार्थसम्बन्धोऽपि नियमतो भासते, अतस्नस्यापि वाच्यत्वापत्तिरिति भावः, यद्विषयकत्वेनेति । अत्र तृतीयाऽर्थोऽवच्छेद्यत्वं, तस्य च शाब्दधीजनकत्वेऽन्वयः, तथा यद्विषयकशब्दधीजनकत्वं यद्विषयकत्वेऽवच्छेदकताकविषययित्यनिष्ठावच्छेदकताकमित्यर्थः,

एतन्मते गोत्यज्ञानशक्तिमत्पदविशिष्टज्ञानत्वेनैव कारणात्, तत्त्वज्ञाने गोत्यस्य विषयतया शक्तौ तादृशज्ञानस्य निरूपितत्वसम्बन्धेन विशेषणत्व, तथा च गोत्यनिष्ठविषयतानिष्ठावच्छेदकताकज्ञाननिष्ठविषयतानिष्ठावच्छेदकताकशक्तिनिष्ठविषयतानिष्ठावच्छेदकताकपदनिष्ठविषयतानिष्ठावच्छेदकताक जनकत्वमिति,

एतच्चान्तरा भासमानप्रकारताविशेष्यतयोरभेदमते, वाच्यत्वव्यवहारनियामकं=वाच्यपदेन तत्प्रतिपादनप्रवृत्तिनियामकं, जन्यतावत्त्वमेव व्यवहारनियामकमिति तु पर्यवसितार्थः, तद्वत्त्वञ्च—स्वनिरूपितशाब्दवाच्यच्छेदकानिरूपितविषयनिष्ठावच्छेदकताकाय-

कतायामनवच्छेदकत्वात् व्यक्तौ तद्व्यवहारः, तद्विषयकत्वस्य शाब्दधीविशेषणत्वाद् गवादिपदशक्तिज्ञानस्य गोत्वादिज्ञानविषयकत्वेन गोत्वादिशाब्दधीहेतुत्वेऽपि न गवादिपदस्य गोत्वादिज्ञानवाचकत्वापत्तिः,

वस्तुतो यद्विषयकत्वविशिष्टज्ञानविषयकत्वेन शक्तिज्ञानस्य शा-

ब्देदकतावस्यनिरूपितजनकतानिरूपितविषयित्वनिष्ठावच्छेदकतावस्वोभयसम्बन्धेन, व्यवहारप्रयोजकधर्मशरीरनिविष्टतद्विषयकत्वेत्यस्य कलमाह—तद्विषयकत्वमेति । गोत्वादिज्ञानवाचकत्वापरिहरेति ।

ननु गोत्वविषयकशाब्दबोधस्य मितिमातृधिषयकतया समूहात्म्यनात्मकतया वा गोत्वज्ञानविषयकत्वस्येन यद्विषयकत्वनिधेशेऽपि कुतौ गोत्वज्ञानवाचकत्वापत्तिधारणम् ?

न च ज्ञानस्य त्रितयविषयकत्वस्वीकाराद् मुख्यविशेष्यताद्वयशून्यत्वनिवेशाच्च न तथाऽऽपत्तिरिति वाच्यम् ?

गौर्गोत्वज्ञानवस्तुत्वेनानीयत इति शाब्दधीमादाय तद्दोषतादवस्थात्,

न च यद्विषयकशाब्दधीजनकावमित्यत्र यद्विषयकत्वावच्छिन्नशाब्दधीनिष्ठजन्यताकजनकत्वमिति नियेष्य धारणीयमिति वाच्यम् ?

तथा सति यद्विषयकत्वावच्छिन्न शाब्दधीनिष्ठजन्यस्य तत्रमेव वाच्यत्वमिति निधेशेनैव दोषामावात् शेषव्यवस्थापत्तेरिति चेत् ?

न-शाब्दबोधे मुख्यविशेष्यताद्वयशून्यत्वस्य निवेशाद् यद्विषयविषयतायाः मुख्यविशेष्यतादवच्छेदकतास्यतरात्मकत्वस्य च निवेशात्,

तद्विषयकावमनिधेशे लघुनिधेशेन धारयति—बलत इति । यद्विषयकत्वनिधेशेति । तिरयतया यद्विशिष्टज्ञानविषयकत्वेनेत्यर्थः,

अथ या यद्विषयकत्वाविशिष्टं यद् ज्ञानविषयकत्वं तेनेत्यर्थः, तथा च यद्विषयकत्वच्छेदकताकविषयित्वनिष्ठावच्छेदकताकज्ञानत्वावच्छिन्नविषयित्वनिष्ठावच्छेदकताक शाब्दधीजनकार्यं तत्रमेव वाच्यताव्यवहारनियामकमित्यर्थः,

ननु गोत्वविषयकशाब्दवाच्यच्छिन्नं प्रति गोत्वजनकशक्तिज्ञानत्वेन कारणत्वे कारणत्वप्रहात् पूर्णं शक्तौ तादृशकारणत्वमहोत्पत्तः, तद्घटितकारणताऽवच्छेदकामहे कारणत्वप्रहाऽपि दुर्घट इत्यन्वोभ्याधय इत्यतो सामवाच्यत्वात्—

वद्धीजनकता; यद्विषयकत्वेन वा शाब्दधियः शक्तिज्ञानजन्यता
तत्रमेव तथा,

एतेन ज्ञानत्वज्ञानस्यापि ज्ञानपदवाच्यताऽऽपत्तिः, शक्यज्ञान
विषयत्वेनैव ज्ञानपदशक्तिज्ञानस्य ज्ञानत्वेन ज्ञानत्वज्ञानविषयकशा
वद्धीजनकत्वादिति पराऽस्तम्,

कारणत्वस्य कार्यत्वस्थावच्छेदकगर्भे गोत्वादिविषयकत्वस्य
निवेशाद् गोत्वादेर्वाच्यतोपपत्तिः, एवञ्च गौर्गोपदशक्येत्याकारि-
काऽपि शाब्दबोधोपयोगिशक्तिधीः सम्भवति व्यक्त्यंशे शक्तेरवाधे-
नान्यथाख्यात्यापत्तिविरहात्, तादृशज्ञानस्य शाब्दधीहेतुत्वेऽपि गो
त्वधर्मिताऽवच्छेदककशक्तिज्ञानत्वेन व्यक्तिविषयतामनन्तर्भाष्यैव
गोत्वप्रकारकशाब्दबुद्धौ तस्य तथात्वाद् उक्तरीत्या व्यक्तेरवाच्य-
तोपपत्तेः,

न चैवं व्यक्त्यंशे शक्तिज्ञानस्यापेक्षिततया तदंशे शक्तेः कुव्ज-

यद्विषयकत्वेनेति । यत्पठ्यास्तावच्छेदकताकविषयत्वनिष्ठावच्छेदकताक
शाब्दत्वावच्छिन्न शक्तिज्ञानत्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यत्वमित्य
र्थः, तेन जातित्वादिना गोत्वादन गवादिपदवाच्यता, तथेति । वाच्य-
त्वव्यवहारनियामकमित्यर्थः, तथा च शक्तिज्ञानत्वावच्छिन्नजनकताक
शाब्दत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितविषयत्वनिष्ठावच्छेदकताकावच्छेदक
तापठ्याप्यधिकरणत्व वाच्यताव्यवहारनियामकमिति तु पठ्यवसि-
तार्थः, एतेनेति । शाब्दधीजनकताया यद्विषयकत्वविशिष्टज्ञानविषयक-
त्वावच्छिन्नत्वनिवेशेन शाब्दधीनिष्ठशक्तिज्ञानजन्यतायाञ्च यद्विषय-
कत्वावच्छिन्नत्वनिवेशेने चेत्यर्थः, अस्य च परास्तमित्यनेनावयः,
न नत्वेनेति । ज्ञानाविषयकशाब्दत्वावच्छिन्न प्रति ज्ञानपदशक्तिज्ञानत्वेन
कारणतया ज्ञानत्वज्ञानस्य च सामान्यतो ज्ञानविषयकत्वेन तद्विषयक-
त्वेन तद्विषयकशाब्दधीजनकत्वमित्यत्र तात्पदेन ज्ञानत्वज्ञानस्यापि घर्तु
शक्यत्वादिति भावः,

एवञ्च—व्यक्त्यंशे कुव्जशाकस्योकारे, व्यक्तिविषयतामनन्तर्भाष्येति ।

न च गोत्वधर्मिताऽवच्छेदककशक्तिज्ञानत्वेन हेतुस्य धर्मितारूप
गवादिष्यवताया अपि तदवच्छेदकत्वेन कुतस्तस्य तदनन्तर्भाष्य

त्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् ?

कार्यकारणमात्रावच्छेदककोटौ व्यक्त्यनन्तर्भावस्यैव तदंशे कुञ्जताव्यवहारनिर्वाहकत्वाद् अत एव सामान्यलक्षणापूर्वपक्षे प्राणिकृतां समानप्रकारकत्वेन शक्तिज्ञानशाब्दबोधोद्देहेतुमद्वा-
चाभिधानमपि न विरुद्ध्यते,

न च शक्त्यंशे गोत्वादिप्रकारकज्ञानस्य गवांशे गोत्वप्रकारक-
शाब्दबोधहेतुत्वेऽपि कार्यकारणयोः समानप्रकारकत्वस्याज्ञतत्त्वा-
न्नानुभवविरोध इति वाच्यम् ?

शक्त्यंशे गोत्वादिप्रकारतामादाय समानप्रकारकत्वस्याभिप्रेत-
त्वे "ऽपूर्ववत्" इत्यस्यासङ्गत्यापत्तेः,

अपूर्ववादे समानप्रकारकाल् लिहूपदस्य कार्यत्वेन घटादि-
रूपकार्ये शक्तिज्ञानात् कार्यत्वेनापूर्वविषयकशाब्दबोध इत्येवा-
भिधानात् शक्त्यंशे शाब्दार्थप्रकारकज्ञानस्य हेतुतायास्तत्रानुक्तेः,

न चैवं जात्यंशे सा ज्ञाता; व्यक्त्यंशे च स्वरूपसती हेतुर्लायया-
दिति कुञ्जशक्तिवाद इत्यादिविन्वामणिग्रन्थविरोध इति वाच्यम् ?

मतभेदेनोभयसङ्गतेः,

वस्तुतस्तु—जातिधर्मिताऽवच्छेदकशक्तिज्ञानस्य हेतुत्वे व्य-
क्तेर्विषयताऽपि कारणताऽवच्छेदककोटौ निविद्यते, विशेष्यताऽव-
च्छेदकत्वेनैव धर्मिताऽवच्छेदकीयाविषयताविशेषस्य विशेषणीय-
त्वाद्, अवच्छेदकतानिरूपकविशेष्यताया व्यक्तिविषयतारूपत्वाद्,

एवञ्च व्यक्तेरवान्यताव्यवहारस्य कथञ्चिदुपपादनेऽपि श-

रति वाच्यम् ?

एतस्य स्वयमेवाग्रे वक्ष्यमाणत्वाद्, अत एवेति । व्यक्त्यंशेऽपि श-
क्तिज्ञानस्य कारणत्वादेवेत्यर्थः, शक्त्यंश इति । निरूपितत्वसम्बन्धेनेति
शेषः, विषयतासम्बन्धेन शक्तिविशेषणज्ञानांशे वेत्यर्थः, तथा च गो-
पदे गोत्वशक्तिप्रकारकज्ञानस्यैव हेतुतया तत्सङ्गत्वमानेऽपि न तद्-
सम्बन्धित्वेति,

मतभेदेनेति । कुञ्जशक्तिवादिनां मतभेदेनेत्यर्थः, एवेति । अवच्छे-

शब्दशेषे जातिप्रकारकज्ञानहेतुतामतापेक्षया गौरवं दुर्वारमेव, कारणताऽवच्छेदकेऽधिकविषयतानिवेशाद्,

एवं द्रव्यत्वादिधर्मिताऽवच्छेदकप्रमाऽऽत्मकगवादिपदप्रकारकशक्तिज्ञानाद् द्रव्यत्वादिप्रकारकशाब्दबोधवारणाय शब्दशेषे धर्मिताऽवच्छेदकाच्छिन्नत्वावगाहित्वस्याप्यधिकस्य निवेशनीयतया गौरवमिति व्यक्ता कुञ्जशक्तिवादिनामपि शब्दशेषे जातिप्रकारकज्ञानहेतुतामतेव सार्धयः,

वस्तुतस्तु-सर्वलाक्षणिकस्थलेऽप्यन्वयबोधस्यानुभाषिकत्वेन दुरपह्वतया लाक्षणिकस्याप्यनुभावकत्वं दुर्वारमेवेति तस्य लक्ष्यार्थे कुञ्जिकाशक्तिप्रसङ्ग इति नानुभवजननसामार्थ्यमीश्वरसङ्केतो वा वृत्तिरूपा शक्तिरपि तु पदार्थान्तरमेव,

सा च जातावेव कल्प्यते न तु व्यक्त्यादाविति न तत्र कुञ्जशक्तिरपीति तत्रम् ,

अथ व्यक्तेर्गवादिपदवाच्यत्वे गवादिपदाव्यक्तेः स्मरणमनुभवश्च न स्याद् ;

न च पदावाच्यस्याप्यन्वयस्येव व्यक्तेर्भानं शाब्दबोधे नानुपपन्नमिति वाच्यम् ?

तद्धर्मप्रकारकशाब्दबोधे तद्धर्मप्रकारकपदार्थोपास्थितेहेतुतया गोत्वप्रकारकशाब्दबुद्धौ गोत्वादिप्रकारकस्मरणस्थापेक्षणीयतया सम्बन्धग्रहाविषयतया व्यक्तेरस्मरणे व्यक्तेः शाब्दानुभवाविषयतायादुरुपपादत्वाद् अन्वयस्य च संसर्गविधयैव भानात् , शाब्दधियो-

दकत्यांशे विशेषतया धर्मिताऽऽत्मकव्यक्तिविषयताया अवच्छेदकत्वे हेतुत्वार्थे, कथञ्चिदुपपादनेऽपि यद्विशेषितविषयतायाः शाब्दधियः शक्तिधीजन्यत्व, शक्तिधियः शाब्दधीजनकत्व वा तत्रैवं शक्यत्वव्यवहारप्रयोजकमिति प्रकारेणेत्यर्थः, अनुभवजननसामर्थ्यमिति । यथा वद्वौ दाहानुपूलसामर्थ्यरूपा शक्तिस्तद्वत् पश्चिन्नानुभवजनिकाऽतिरिक्ता मीमांसकविशेषाभिमतोत्यर्थः, इत्यर्थेति । नैवापिकामिमेतेष्वरेच्छारूपः,

ऽन्यथांशे निष्पकारकतया तदुपस्थित्यनपेक्षणेन वाच्यत्वानुपयोगा-
दिति चेद् ?

अत्र भट्टाः—पदान्न व्यक्तेः स्मरणमनुभवो वा किन्त्वाक्षेपादेय
व्यक्तिधीः, आक्षेपिका च जातिरेव, आक्षेपश्चानुमानमर्थापत्तिर्वा,

न च जातिव्यक्त्योर्वैयधिकरण्यादाक्षेपासम्बन्धः, तादात्म्यस-
म्बन्धेन जातेराधेयतासम्बन्धेन व्यक्त्याक्षेपकतायामनिरोधाद्,

यस्तुतस्तु—गामानयेत्वादी स्वाश्रयवृत्तिस्त्वादिरूपपरम्परास-
म्बन्धेनानयनकर्मत्वादी गोत्वादिजातेरन्ययः शाब्दस्तेन सम्बन्धेन
गोत्वादिमत्त्वस्य चाधेयतासम्बन्धेन गवादिमत्त्वविरहेऽनुपपद्यमान-
त्वाद्यानयनकर्मत्वादावाधेयतासम्बन्धेन गवादिव्यक्तिप्रकारिका
धीः, आक्षेपात् पूर्वसंसर्गघटकतया शाब्दबोधे व्यक्तिभानेऽपि

मष्टमतमुपपन्नस्याति—अत्र मष्ट इति । आक्षेपत्वेव व्यक्तिर्भाषितेति । आ-
क्षेपैव व्यक्तिः शाब्दबोधे मासत इति भावः, आक्षेपिका, आक्षेपप्रयो-
जिका । अर्थापत्तिरिति । सा चानुपपद्यमानत्वज्ञानं, तच्च तत्र तदभाव-
प्रयोज्यसत्त्वभाववत्त्वम्, अभावप्रतियोगिसत्त्वप्रकारकज्ञानं तत्र तदर्थीज-
नकम्, एतच्च तन्मते प्रमाणान्तरं यथा पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्त-
इत्यादौ दिवाऽधिकरणकभोजनकर्मत्वाभाववान् पीनो देवदत्त इति
प्रथमं शाब्दबोधो, पश्चाद् दिवाभोजनाभाववतो देवदत्तस्य रात्रिभोजनं-
विना पीनत्वमनुपपन्नमित्यर्थापत्तितो रात्रिभोजनवान् पीनो देवदत्त इत्य-
र्थापत्तिरिति तु भट्टानुपायिनः,

के चित्तु—तादृशशाब्दबोधानन्तरं तादृशदेवदत्तो दिवाभोजनकर्त्त-
व्यौपादानिको बोधो जायते, शाब्दसासमीसहकारिणानुपपत्तिज्ञाना-
ज्जनयते यदज्ञानं स एव औपादानिक इति वदन्ति,

तादात्म्यसम्बन्धेनेति । तथा च गोत्वं गवाश्रितं व्यक्त्याश्रितं वा गो-
त्वाद् आक्षेपा यन्नैवं तन्नैवमित्यनुमान, व्यक्त्याश्रितत्वं विना जात्याऽनु-
पपन्नमित्याद्यर्थापत्तिरिति भावः,

एतद्ग्रन्थस्तु—अनुमानमात्रपरं वा, एतादृशानुमानस्य वक्ष्यमाणदो-
षप्रस्तम्भाद्वा—वदन्तीति । तेन सम्बन्धेनेत्यादिग्रन्थस्तु वक्ष्यमाण-

कर्मत्वांशे गोत्वाद्यवच्छिन्नव्यक्तेः प्रकारतया भानामुरोधेनाक्षेपा-
दरः, गोत्व गवाश्रितं गोनिष्ठभेदप्रतियोगिताऽनवच्छेदकधर्मत्वा-
त्, किञ्चिदाश्रितं वा; जातित्वादित्यनुमानतो व्यक्तिलाभस्तु न
सार्वत्रिकः, तादृशहेतूपस्थितेरसार्वत्रिकत्वाद्, गवादिपदा-
त्तादृशरूपेण गोत्वादेरनुपस्थितेः,

अथ गवादिपदाद् व्यक्तेरस्मरणे गोत्वादिस्मरणमेव कथमुप-
पद्यते ?

गोत्वप्रकारकस्मरणे व्यक्तेर्विशेष्यतया भाननियमात्, तद्वि-
शेष्यकस्मरणे च व्यक्तियदितगोत्वत्प्रादेः प्रकारतया भाननियमाद्,
व्यक्तियदितप्रकारस्य सम्भवेऽपि स्वरूपत एव जातेः शक्यतया
धर्मान्तरविशेष्यतया तत्स्मरणासम्भवाद् धर्मान्तरप्रकारेण स्मरणे
गोत्वाद्यंशे निष्प्रकारकशाब्दज्ञानासम्भवेन तादृशस्मृतेरनुपयोगि-
त्वाच्चेति चेद् ?

न-पदादालोचनरूपस्यैव स्मरणस्योपगमात् किञ्चिद्धर्मावच्छि-
न्नसम्बन्धुपरक्तसम्बन्धज्ञानाधीनतत्सम्बन्धिस्मृतेः सप्रकारकत्वनि-
यमेऽपि निर्विशेषणरुसम्बन्धुपरक्तसम्बन्धज्ञानान्निर्विकल्पकां-
शस्मरणे बाधकाभावाद्, निर्विकल्पकस्य संस्काराजनकत्वेऽपि
विशिष्टज्ञानाहितविशिष्टगोचरसंस्काराद्विशेष्यांशानुद्धोधदशायां केव-
लविशेषणांशस्मरणे न विरोध इति वदन्ति,

मिमकाधेयतासम्बन्धावच्छिन्नप्रगवाभावस्यापकोभूताभावप्रतियोगिगोत्व-
कर्मतात्वादिभ्यनुमानपरस्तादृशार्थापत्तिपरश्च, तद्विशेष्यकस्मरण इति ।
गोत्वाविशेष्यकस्मरण इत्यर्थः, व्यक्तियदितेति । गोत्वव्यघटकगवेतराशु-
चित्त्वघटकत्वाद् गवादेरिति भावः, व्यक्तियदितेति । जातिरथादिप्रकार
इत्येत्यर्थः, स्वरूपतो गोत्वादिशक्तिज्ञानस्य कदाञ्चिन् किञ्चित्प्रकारे-
ण स्मरणप्रयोजकत्वकल्पनेऽप्याह—धर्मान्तरेति । आलोचनरूपस्यैवेति ।
निर्विशेष्यकस्मरणप्रकारक इत्येत्यर्थः, प्रज्ञानजनक इत्येति ।

तदसद्-गवादिपदात् स्वरूपतो गोत्वादिज्ञानेऽपि व्याप्यताऽ-
वच्छेदकप्रकारेण तद्ग्रहासम्भवात्, ततो व्यक्ताक्षेपासम्भवाद्,

न च परम्परासम्बन्धेन शान्दधीविषयेण गोत्वादिविशेषितक-
र्मत्वादिहेतुनाऽऽनयनादौ गवादिकर्मत्वमनुमेयमिति वाच्यम् ?

विशिष्टसाध्यस्य प्रागप्रतीतेः,

एवं गौरानीयतामित्यादौ स्वरूपत उपस्थितस्य गोत्वादेरेव वि-
शेष्यतया भानोपगमे निर्घर्मिताऽवच्छेदककशाद्धधीस्वोकारापत्तेः,

एवं गवादावानयनकर्मत्वं साधानाधिकरणसम्बन्धेनानयन-
कर्मत्वविशेषितगोत्वादिना हेतुनाऽनुमेयं; तच्च न सम्भवति-तादृ-
शगोत्वादेरानयनकर्मत्वादिशून्यगवादिसाधारण्येन व्यभिचारात्,
साधानाधिकरणसम्बन्धेनानयनकर्मत्वादिविशिष्टस्य विशेषणा-
व्यभिचारित्वेऽपि साध्यस्य पक्षे सन्देहदशयां साध्यहेत्वोः पक्षे दु-
र्निश्चयत्वाद्; अतो व्यक्तेः शब्दबोधे विशेष्यविधया भानमावश्यक-
मिरपि बोध्यम्,

तत्र निर्धेककल्पकस्य संस्कारजनकत्वे का क्षतिरिति चेद् ?

न-तस्य संस्कारजनकत्वे संस्कारस्वापि तथात्वेन तज्जन्मश्चूतेर-
पि निर्धेककल्पकत्वेनातीन्द्रियतया तत्कल्पकामावात्, शब्दबोधस्य-
ले तु तदनुपपत्त्या कल्पनीयस्य निर्धेककल्पकस्मरणस्य निर्धेककल्पक-
स्मरणं विनाऽप्युपपादनादित्याशयः,

व्याप्यताऽवच्छेदकप्रकारेणेति । भाषेयतासम्बन्धेन गवादिव्याप्यताऽवच्छे-
दकगोशरयादिप्रकारेणेत्यर्थः, विशिष्टसाध्यस्य=गोकर्मताकत्वस्य, प्रा-
गप्रतीतेरिति । अनुमितेः पूर्व्वं तद्ग्रहाकामावेन तद्ग्रहासम्भवादिति भावः,

तत्र शब्देन गोत्वेन कर्मत्वज्ञानेऽपि गवाद्युपस्थितिसहकारेण मन-
सैव गोकर्मत्वप्रदसम्भवाहाह—एवमिति ।

तत्र गौरानीयतामित्यादौ शान्दिकमते शब्दस्य धार्यर्थमुख्यविशे-
ष्यकत्वेनानयनादौ इवरूपतो गोत्वमानसम्भवाल्लक्षणया गोत्वत्वेन गो-
त्वविशेष्यकत्वसम्भवाद्दोषान्तरमाह—एवं गवापिति । गौरानीयतामि-
त्यादिषाक्यान्तरं गवादावानयनकर्मत्वबोध आवश्यक, अन्यथाऽऽ-
नयनकर्मत्वादिना गवादौ प्रवृत्तिर्न स्यादिति, वाप्येहेतिरिति । तथा च

एतेन जातिनाचरूपदाजातिबोधः शब्दः व्यक्तिबोधस्त्वौ-
पादानिरूप एवेति श्रीकामतमनुपादेयम्,

उपादानस्यार्थापत्तिरूपत्वेन भट्टमताविशेषाद्,

न च जातिरेव व्यक्तिबोधिका जातिकरणत्वमेवौपादानिकत्वं-
बोधस्येति वाच्यम् ?

जातेः प्रमाणान्तरस्वरूपनापेक्षया व्यक्तिशक्तिकल्पनाया एवो-
चितत्वाद्,

एवं जातेनित्यतया सर्व्वदैव तदुपादानकव्यक्तिधीवारणाय
जातिहेतुकव्यक्तिबोधे जातिशक्तिज्ञानघटिततच्छाब्दसामग्र्याः स-
दकारित्वमनुभ्यमभ्युपगन्तव्यमिति; तथा च तादृशसामग्र्या एव
व्यक्तिज्ञानप्रयोजकतामम्भवेन जातेः करणत्वकल्पनमनर्थकम्,

न च जातिनिरपेक्षजातिभासकशब्दसामग्र्या व्यक्तिज्ञानम-
योजकत्वे व्यक्त्यंशेऽपि शब्दत्वमावश्यकं; तथा मति च वृत्तिज्ञानज
न्यव्यक्तिस्मृतेरप्यपेक्षा स्याद्; जातेः करणत्वे च व्यक्त्यंश औपा-
सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन साध्यविशिष्टहेतोरपि निश्चयासम्भव इति
मायः,

एतेनेति । अस्यानुपादेयमित्यनेनान्वयः, पूर्व्वोक्तदोषेनेत्यर्थः,

ननुक्तदोषा भट्टमत एव दत्ता; ते चोपादानिकबोधोधाह्निकचूर्णमते
हुत-सम्भयन्तीत्यत आह—उपादानस्येत्यादि । अर्थापत्तिरूपत्वेन—शा-
ब्दसामग्रीसदृशतानुपपत्तिज्ञानरूपत्वेनेत्यर्थः, भट्टमताविशेषादिति । तथा
चोक्तदोषा जाप्रत्येवेति भावः,

एवोचितत्वादिति । जातेः प्रमाणान्तरताकल्पने प्रमित्यन्तरमपि
कल्पनीयं स्याद् गौरवणेति भावः,

अनुभवश्चेत् फलानुरोधेन गौरवमपि न दोषावहमित्यत आह—एवं-
जलेपि—वादि ।

शब्दत्वमावश्यकमिति । ज्ञाने यद्विषयित्वमितरप्रमाणाप्रयोज्यत्वे सति
शाब्दसामग्रीप्रयोज्य ज्ञाने तच्छाब्दत्वमिति नियमादिति, व्यक्तिस्मृतेरिति ।
भांसर्गिकविषयताभिन्नशाब्दीयविषयताया वृत्तिज्ञानजन्योपस्थितिप्रयो-
ज्यत्वनियमादिति भावः, औपादानिकत्वमेवेति । एतन्मते शाब्दत्वमौपादा-

दानिकत्वमेव न तु शाब्दत्वमिति न तदपेक्षेति वाच्यम् ?

व्यक्तिज्ञानाद्ये जातेः करणत्वे तदंशेऽशाब्दत्वोपगमसम्भवेन तदकरणत्वेऽपि तत्सम्भवाद्, जातेरकरणत्वे व्यक्त्यंशे कीदृशकरणस्य जल्पताऽवच्छेदकधर्मावत्वमिति चेद् ?

न कस्मापि; तावता क्षतिविरहाद्,

व्यक्तेरपि बोधः शब्दादेव न त्वाश्लेषादितो, व्यक्तिकाब्दवाधे शक्तिविरहो नानुपपत्तिं प्रयोजयति; लक्षणात् एव तदुपपत्तेरिति मण्डनाचार्यमतम्—

तदुक्तं—

“जातेरस्तित्वनास्तित्वे न हि कश्चिद्विचक्षति।

नित्यत्वाल्लक्षणाया व्यक्तेस्ते हि विशेषणे” इति,

अस्तित्वनास्तित्वे उत्पादविनाशौ, लक्षणा च जातिप्रकारैरेव बोधयति न तु व्यक्तिवादिनेति नानुभवविरोधः, नीलादिपदस्य शक्यनीलादिगुणपुरस्कारेण लक्षणया बोधकत्ववत् शक्यजातिपुरस्कारेण लक्षणया गवादिपदस्य व्यक्तिबोधकत्वेऽविरोधात्,

निकृत्वञ्च द्वे एकज्ञान एव विषयकवावच्छेदकभेदेन तिष्ठत, ते च जातो लक्षण्योपाधी घेत्यन्यदेतत्, तदपेक्षेतीति । वृत्तिज्ञानजन्यव्यक्तिसृष्ट्यपेक्षेतीत्यर्थः,

तदसम्भवादिति । अशाब्दत्वसम्भवादित्यर्थः, तथा च जातिकरणत्व कल्पयित्वा तत्र शाब्दत्वभावप्रयोजकत्वकल्पनाऽपेक्षया वृत्तिज्ञानजन्योपरिधौ तत्प्रयोजकत्वकल्पनौचित्यादिति भावः,

मण्डनाचार्यमतमुदाहरति—व्यक्तेरपीति । अस्तित्वगतितात्वे इति । अस्तित्वनास्तित्वशब्दावप्ये ताभ्यां भावे स्वप्रत्ययेऽस्तित्वनास्तित्वे, विशेषणे इति । विचक्षतीत्यनेनान्यथः, अस्तित्वनास्तित्वशब्दयोरेषाभ्युत्पत्तसत्तात्तदभावाद्यकरवे जातावपि विचक्षत्सम्भवादाद्-उत्पादविनाशादिति । गौडस्यपदे मौनैश्वरीत्यादित् उत्पत्त्याभवात्तद विनाशप्रतिषेधित्यादिना व्यक्तित्वेव विषयत्वे, मोक्षार्थी तद्भावादतो व्यक्तिबोधभावशक्यः, स च लक्षण्यवैति भावः ।

“स्वार्थादन्येन रूपेण ज्ञाते भवति लक्षणा”-

इत्यत्र स्वार्थपदस्य शक्यताऽवच्छेदकपरत्वाद् ,

अत्रेदं चिन्त्यं-गवादिपदाल्लक्षणया गोत्वादिप्रकारकबोधोप-
गमे जातिशक्तिरन्वयबोधे नापेक्ष्यते; लक्ष्यताऽवच्छेदकताया एव
जातिभानप्रयोजकत्वसम्भवाद् ,

न च शक्तिं विना व्यक्तौ शक्यसम्बन्धरूपलक्षणैव न निर्व्व-
हतीति शक्तेरुपयोगितेति वाच्यम् ।

लक्षणानिर्व्वहार्थं शक्तिकल्पने गवादिपदस्य द्रव्यत्वादावपि
विनिगमनाविरहेण शक्तिकल्पनप्रसङ्गाद्, द्रव्यत्वादिसम्बन्धेनापि ग-
वादी लक्षणासम्भवाद् ,

प्रयोगविरहस्य द्रव्यत्वादाविव स्वातन्त्र्येण गोत्वादावप्य-
विशिष्टत्वाल् लक्षणाघटकतया शक्तेरुपयोगितायां तस्या वृत्ति-
त्वानुपपत्तेः; स्वातन्त्र्येणातथात्वाद् ,

अथाकृतिविधिष्टायामेव व्यक्तौ लक्षणा, आकृतिप्रकारेण व्य-
क्तिबोधस्य नैयायिकानामप्यनुमतत्वात्; तत्र शक्त्युपस्थापितजा-
तेरन्वय उपगम्यते,

“स्वार्थादन्येन रूपेण”त्यादिकारिकास्यस्वार्थपदस्य शक्यपरत्वे
गोत्वादीनां शक्यतया लक्षणया गोत्वादेना व्यक्तिबोधे विरोधः
स्यादत आह—स्वार्थपदस्येति ।

शक्यसम्बन्धरूपेति । शक्यतानुयोगिकसम्बन्धरूपेत्यर्थः, विनिगमनाः
विरहेण गवि गोत्वसम्बन्धद्रव्यत्वसम्बन्धयोः गोत्वद्रव्यत्वयोश्च
तुल्यशरीरत्वादिति भावः,

द्रव्यत्वादिसम्बन्धेनापीति । अत्र तु गोत्वाऽर्थोऽमेइस्तस्य च लक्षणायाः
प्रत्ययः,

नन्वस्तु विनिगमनाविरहः किन्तु प्रयोगतद्विरहाभ्यां शक्तिद्विर-
हौ कल्प्येते इत्यत आह—प्रयोगविरहस्येति । तथा इति । शक्तेरित्यर्थः,
वृत्तित्वात्प्रगतेरिति । उपस्थितिद्वारा यत्सम्बन्धज्ञान साक्षात् शब्दबोध-
जनकं तस्यैव वृत्तिपदाप्यस्यादिति, स्वातन्त्र्येणेति । लक्षणाद्वारैवेत्यर्थः,
अतवत्तादिनि । शब्दबोधोजनकरत्वादित्यर्थः,

न चाकृतावेव शक्तिर्जातिविशिष्टे लक्षणेति वैपरीत्यमेव किञ्च स्यादिति वाच्यम् ?

आकृतेरवयवसंयोगरूपाया आनन्त्यात् तदपेक्षया लक्ष्यस्पर्शजातावेव शक्तिकल्पनौचित्याद्,

न चावयवसंयोगनिष्ठजातिरेव शक्याऽस्तु व्यक्तौ तदन्वयश्च स्वाश्रयघटितपरम्परासम्बन्धेन स्वीक्रियतामिति वाच्यम् ?

आकृतिप्रकारकबोधस्यानुभविकत्वाद्, लक्ष्यार्थव्यक्त्यनुपरतायां केवलजातौ प्रयोगविरहश्च न शक्यमावसाधकोऽप्रयोजकत्वात्,

तत्राप्रयोगमात्रस्यैव तदशक्यत्वधीजत्वात् जातावप्रयोगस्यासिद्धत्वात् तात्पर्यसत्त्वे च वृत्तिद्वयाधीनबोधोपगमे क्षतिविरहाः,

न चैवं केवलं मुख्यार्थतात्पर्येण गवि नित्यत्वमिति स्वारासिकप्रयोगापत्तिरिति वाच्यम् ?

शक्त्या स्वरूपत उपस्थिताया जातेः समानपदोपात्तधर्मिण्येवाश्रयतासम्बन्धेनान्वयस्य व्युत्पन्नत्वाद्,

न चान्वयिताऽवच्छेदकरूपेणानुपस्थिताया जातेरन्वयो विरुद्ध्यते; व्युत्पत्तिवैचित्र्येण प्रकारतया स्वरूपत उपस्थिताया जातेरन्वयस्वीकारे क्षतिविरहादिति रीत्या चेद् भवमेतत् परिष्क्रियते ?

आनुभविकत्वादिति । तथा चावयवसंयोगनिष्ठजातौ शक्तिकल्पन आकृतिप्रकारकबोधानुपपत्तिरेव याधिकेति हृदयम्, न शक्यमावसाधक इति । गौतमं न गोपदशक्यं वृत्त्यन्तरामयोज्यस्वनिघतगोपदजन्यशाब्दबोधविषयत्वमापाद् घटादिघटिद्वयानुमानाच्छ्रुतिविरहसिद्धिरिति, अप्रयोजकत्वादिति । अनुकूलतर्कविरहात् तथा चानुकूलतर्कभावेन तादृशव्याप्तिनिर्णयो न भवतीति भावः,

नन्वेवं गवादिपदस्य घटत्वाद् शक्तिः स्यादित्यत आह—उपप्रयोगेति । अनादिप्रयोगविरहमात्रस्यैवेत्यर्थः, मात्रपदेन तादृशानुमानव्यवच्छेदः,

समानपदोपात्तेति । एकपदोपात्तधर्मिण्येवेत्यर्थः,

भवेदिति । मण्डनाचार्योपमतमित्यर्थः,

तथाऽपि स्वरूपतो गोत्वान्वयबोधस्यापि लक्ष्यार्थं गवादौ स्वी-
कारे तादृशान्वयबोधं प्रति योग्यताज्ञानादीनां कारणताकल्पनाऽऽधि-
क्याद् गोत्वादिविशिष्टव्यक्तिसाब्दसामग्रीप्रतिबन्धकताया जाति-
व्यक्तिविषयकोपस्थितिद्वयस्य निवेशनीयतया प्रतिबन्धकताऽवच्छे-
दकशरीरगौरवाच्च जात्याकृतिविशिष्टव्यक्तिसाब्दस्य एव साध्यान् ।

प्राभाकरास्तु-जातिशक्तिज्ञानादेव जातिप्रकारेण व्यक्तेः स्मरण-
शाब्दबोधश्च; न तु निर्विकल्पकरूपं जातिस्मरणं निर्विकल्पका-
नभ्युपगमाद्,

व्यक्तिसम्बन्धज्ञानविरहेण तदंशानुद्बोधाद्याक्तिस्मरणासम्भव-
ति तु नाशङ्कनीयं, व्यक्तिमविषयीकृत्य स्वरूपतो गोत्वादि-
ज्ञानासम्भवेन गोत्वाद्युद्बोधकस्यैव व्यक्त्युद्बोधकताद्युद्बोधकस्य
फलबलकल्पत्वात्,

सम्बन्धिताऽवच्छेदकहस्तित्वादौ सम्बन्धाग्रहेऽपि हस्त्यादि-
मन्वन्निहस्तिपकादिज्ञानात्मकोद्बोधकत्वाद् हस्त्यादिस्मरणे हस्ति-
त्वादिप्रकारतया भानवव्यक्तिसम्बन्धज्ञानमन्तरेणापि जातिसम्ब-
न्धिपदज्ञानात् जातिस्मरणे व्यक्तेर्निशेष्यतया भाने विरोधविरहात्,

गवादावेति । अवयवसंस्थानविशिष्टव्यक्ताविव्यर्थं, गवत्तत्र गवो-
दावेति । आकृतिविशिष्टो न गौरिति निश्चयाभावात्, आकृति-
विशिष्टो गौरित्यादिज्ञान वा योग्यताज्ञानम्, आदिना पृथ-
गुपदिष्टत्वादिपरिग्रहः ।

अनिशङ्कित्वादेवेति । गोपद् गोत्वे शक्यं, गोपद् गौरित्यादिज्ञाना-
द्वेयेत्यर्थः, प्रथमे शक्यत्वे निरूपितावसम्बन्धेन द्वितीये पक्षे शक्ति-
सम्बन्धेन गोत्व प्रकारः,

अनु स्मरणे सस्कारस्य सहकारिसम्बन्धज्ञानमेशोद्बोधकं तत्र य-
द्गोत्तुद्बोधक तस्यैव स्मरणम्, अन्वयोदासीनस्यापि स्मरणापत्तिः,
एवञ्च तादृशशक्तिरूपसम्बन्धज्ञाने व्यक्त्युद्बोधकतायात् पुनो व्यक्ते-
स्मृतिरित्याद्युक्ते-—अपि सम्बन्धेति ।

अनु सादृश्ये सादृश्यादिज्ञानस्याप्युद्बोधकतया गोत्वादिसादृश-
ये ज्ञानेन गोत्वादिना गवादिस्मरणानुद्बोधाद् अत्र गोत्वादिप्रकारक

तद्धर्मप्रकारकस्मृतौ तद्धर्मावच्छिन्नसम्बन्धितया गृहीतव-
स्तुज्ञानस्य हेतुतायामदृष्टादिरूपोद्बोधकजनितस्मृतौ व्यभिचारवार-
णाय कार्यताऽवच्छेदकसङ्कोचस्यावश्यकतया तत एव प्रकृते व्य-
भिचारानवकाशाद् ,

जातिशक्तिज्ञाने नियमतो जातिप्रकारेण व्यक्त्यभानात् तज्ज-
न्यसंस्काराश्रियमतो व्यक्तिस्मरणासम्भव इति चेत् ?

का क्षतिः, व्यक्तिविषयकज्ञानान्तरस्यावश्यकतया तज्जनि-
तसंस्कारादेव व्यक्तिस्मरणसम्भवाद् ,

अथ भवतु जातिशक्तपदज्ञानाज्जातिप्रकारेण व्यक्तिस्मरणं-
तयाऽपि तत्प्रकारकशाब्दबोधो न सम्भवति; तद्धर्मप्रकारकधर्मवि-
षयकशाब्दबोधे तद्धर्मप्रकारेण धर्मिण्यगृहीतवृत्तिकपदज्ञानजन्यतद्ध-
र्मप्रकारकोपस्थितेहेतुत्वात्, पदे गृहीतवृत्तिकत्वमात्रनिवेशे घटत्वादि-
गृहीतवृत्तिकपदाद् गोत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितसम्बन्धान्तरावगाहि-
ज्ञानजन्यगोत्वादिप्रकारकस्मरणाद् गोत्वादिप्रकारकशाब्दबोधापत्तेः,

स्मृतिं प्रति गोत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितसम्बन्धज्ञानत्वेन सर्वसाधारणै-
कहेतुतायाः कल्पनेन कुतो गोत्वशक्तिज्ञानेन गोत्वादिना गवादेः स्मर-
णसम्भव इत्यत आह—अदृष्टादिहेति ।

अथ जातमात्रयालकस्य स्तनपानादादिष्टसाधनताज्ञानस्य प्रत्य-
क्षादिनोत्पत्त्यसम्भवात् स्मृत्यात्मकताया आवश्यकत्वेनागत्या तत्रैव क-
चित् स्वमाश्री चादृष्टस्योद्बोधकस्य कल्प्यते, न गवादिस्मरण इत्यत—
वादीति । साहचर्यादीनां सम्बन्धत्वेनामाने साहचर्यत्वादिना ज्ञानेन
स्मरणजननात् तादृशतादृशविशेषधर्मोण ज्ञानस्य हेतुताया वक्तव्यत-
या; आदिना तत्तद्विशेषधर्मावच्छिन्नस्य परिग्रहः, कार्यताऽवच्छेदकसङ्को-
चेति। तादृशतादृशकारणाव्यवहितोत्तरत्वघटितत्वेन कार्यताऽवच्छेद-
कस्यासमग्रकार्यावृत्तित्वस्येत्यर्थः,

ज्ञानान्तरस्येति । प्रत्यक्षाद्यात्मकस्येत्यर्थः, आवश्यकतयेति । अन्यथा
प्यवहारादिना शक्तिग्रह एव नोत्पत्तुमर्हतीति भावः,

पदे गृहीतेति । पदाविशेषकवृत्तिप्रकारकज्ञानत्वेन गोत्वेन गोविषय-
कशाब्दं प्रति हेतुत्व इत्यर्थः, गोत्वाद्यवच्छिन्नेति । घटत्ववृत्तिमत्पदं गोत्व

तद्धर्मगृहीतवृत्तिकत्वनिवेशे पशुत्वादिधर्मगृहीतशक्तिकविशिष्ट-
वाचकपश्वादिपदात् पशुत्वादिविशिष्टविषयकशाब्दबोधस्य गुरु-
णामप्यननुमतस्यापत्तेः,

न च प्रकारीभूतधर्मभेदेन कार्यकारणभात्रभेदस्य यस्व
तत्त्वाननुगमेनावश्यकत्वाज्जातिविशिष्टविषयकशाब्दबोध एव जाति-
रूपधर्ममात्रगृहीतवृत्तिकपदज्ञानजन्यस्मरणस्य हेतुत्वमङ्गीकार्यम्,
उपशधिविशिष्टविषयकशाब्दबोधे तु विशिष्टगृहीतवृत्तिकपदज्ञानज-
न्यस्मृतेरेवेति वाच्यम् ?

एवमपि जातिमल्लाक्षणिकपदज्ञानाज्जातिप्रकारकशाब्दबोधा-
नुपपत्तेर्दुर्वारत्वाद् लक्षणज्ञानाधीनपदार्थोपस्थितेहेतुत्वान्तरक-
ल्पने च गौरवाद्,

न च तन्मतेऽध्याहृतार्थस्याप्यन्वयबोधविषयतया पदज-
न्यपदार्थोपस्थितित्वेन हेतुत्वैव नास्ति कथमुक्तानुपपत्त्यवकाश
इति वाच्यम् ?

स्वाच्छिन्नसमानकालानमित्यादिजन्यगोस्मरणादित्यर्थं, तद्धर्मगृहीतेति ।
तद्धर्मनिष्ठनिरूपितत्वसम्यग्धावच्छिन्नवृत्तिनिष्ठप्रकारताकपदत्वाव-
च्छिन्नविशेष्यताशालिज्ञानत्वेन तद्धर्मप्रकारेण धर्मविषयकशाब्द
प्रति हेतुत्व इति यावत्,

जतिमल्लाक्षणवेति । द्रव्यपद सुवर्णत्वावच्छिन्नसम्यग्निधनि शक्तमि-
त्यादिज्ञानादित्यर्थं, एतच्च शाब्दबोधोपयिकसम्यग्धत्वरूपवृत्तित्वेन
शक्तिलक्षणाज्ञानसाधारणैकहेतुत्वाभिमानेनाभिहितम्,

अध्याहृताप्येति । द्वारम् आनयेत्याद्युक्ते द्वारकर्मकत्वानपनकार्य-
त्यानुपस्थितौ तत्सम्यग्धज्ञानेन विधानकार्यत्वगोकार्कर्मत्वादिरूपार्थाः
स्मिन्नन्ते तदन्तर तनेव विधेहीत्यादिपदज्ञानं विनाऽप्युपस्थिताना
मर्थानामन्वयबोधो भयतीति श्रमाकराणामाशयः ।

नैयायिकानाम्तु-द्वारम् आनयेत्यादिपदज्ञानानन्तर विधेहीत्यादिप-
दावय स्मर्यन्ते, ततस्तेभ्यः पदेभ्यस्तावत्पदार्थोपस्थितौ वाक्याद्यबो-
धः, "शाब्दी शब्दात्ता शब्देनैव प्रपूर्यते" इति न्यायादिति हृदयम् ।

पशुत्वादिधर्मगृहीतवृत्तिकत्वनिवेशे पशुत्वादिधर्मगृहीतशक्तिकविशिष्ट-
वाचकपश्वादिपदात् पशुत्वादिविशिष्टविषयकशाब्दबोधस्य गुरु-
णामप्यननुमतस्यापत्तेः,

सर्वार्थाध्याहारस्थलेऽन्यत्रोपधारणाय तन्मतेऽपि तादृशहे-
तुताया व्यवस्थापितत्वाद्,

न च तथाऽपि पदज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितित्वघटितकारणताऽ-
वच्छेदकेन व्यक्तिलाक्षणिकपदजन्यव्यवस्थुपस्थितेरसंप्रभो न दो-
षाय, अध्याहाररूपार्थोपस्थितेरेन रूपेण हेतुता व्यवस्थापिता;
लक्षणाार्थोपस्थितेरपि तद्भूपाक्रान्ततयोपपत्तेः; शक्तपदस्यैवानु-
भावकतेति सिद्धान्तात् सर्वलाक्षणिकस्थलेऽन्यत्रोधानुपगमात्
तदस्यलीयमाप्रतीवलात् सर्वार्थाध्याहारस्थलेऽप्यन्यत्रोधापचि-
रिति शङ्काऽनवकाशादिति वाच्यम् ?

यत्र लाक्षणिकपदवादिपदाद् गोत्वादिप्रकारकोपस्थितिस्तद-
ध्यवहितोत्तरद्वितीयाऽऽदिविभक्तिः शक्त्या कर्मत्वाद्युपस्थितिस्ततः
कर्मत्वादिविशेषको गोत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारकः शाब्दबोधस्तत्स्थ-
लीयसामग्रीलक्षणाऽधीनपदार्थोपस्थितेरध्याहारात्मकोपस्थितिसा-
धारणरूपभावेण हेतुतामते कर्मत्वाद्युपस्थापकविभक्तिप्रकृतिभूत-
पश्वादिपदाद्यत्र न गोत्वाद्यवच्छिन्नोपस्थितिरपि तु निराकाङ्क्षप-
दान्तरादनुमानादितो वा तत्राप्यसत्त्वेति तादृशशाब्दबोधस्य त-
त्रापत्तेर्दुर्वारत्वाद्,

अथार्थाध्याहारमतेऽपि यत्र साकाङ्क्षपदद्वयात् प्रकृतवान्यार्थघट-
कस्याप्यर्थद्वयस्योपस्थितिस्तत्र शाब्दबोधोपत्तेरनिवृत्त्वादिति चेद् ?

द्वयत्रसम्भवीति भावः,

सर्वार्थाध्याहारस्थल इति । पदज्ञानं विना यत्र सम्बन्धान्तरज्ञानाद्
निराकाङ्क्षाणां घटः कर्मत्वम् आनयनमित्यादिपदानां क्षान्ताया
पदार्थानामुपस्थित्या शाब्दबोधवारणायेत्यर्थः, लक्षणाार्थोपस्थिते-
रपीति । शक्तपदज्ञानस्यैव तादृशार्थोपस्थितिसकारेण लक्ष्यार्थान्वि-
तस्यार्थानुभावकत्वादिति भावः, शाब्दबोध इति । तथा च पशुमिति
गोपरपशुपदघटितवाक्यात् कर्मत्वं गवीयमित्यादिवोधोत्पत्तेः गो-
त्वेन गोस्मरणसदृशतद्वितीयाजन्यकर्मत्वोपस्थितेरेव कारणत्वं प्रक-
थ्यमिति भावः, तादृशशाब्दबोधेति । कर्मत्वं गवीयमित्यादिशाब्दबो-
धस्येत्यर्थः, साकाङ्क्षपदत्वेति । यथा द्वारमित्यादिवाक्याद् द्वारकर्मत्वा-

न शक्तिलक्षणासाधारणस्यानतिपसक्तवृत्तित्वस्य दुर्वचतया शक्तित्वशक्यसम्बन्धत्वाभ्यामेव तयोर्निवेशनीयतया शक्तिलक्षणाऽधीनपदार्थोपस्थित्याः कारणताभेदस्य व्यक्तिशक्तिनादिनामप्यापश्यकतया शक्त्यधीनपदार्थोपस्थितेस्तद्धर्मगृहीतशक्तिकपदज्ञानजन्यतद्धर्मप्रकाररूपस्थितित्वेनैव तद्धर्मप्रकारकशब्दबोधहेतुतायाः कल्पयितुमुचितत्वाद् ,

न च तद्धर्मावच्छिन्नविषयतानिरूपितशक्तिविषयतानिरूपितविषयताशालिज्ञानत्वेन व्यक्तौ शक्तिलक्षणाग्रहाय व्यक्तिशक्तिवादिमतेऽनुगमः सम्भवति गोसम्बन्धिशक्तपदमित्याकारके पदशक्त्यसम्बन्धिनी गौरित्याकारके वा लक्षणाग्रहेऽपि गोत्वाद्यवच्छिन्नविषयताया निरूप्यनिरूपकभावसत्त्वादिति वाच्यम् ?

साक्षान्निरूपितत्वपरम्परानिरूपितत्वयोरनुगमकरूपाभावाद् , यस्तु वृत्तिससर्गकपदप्रकारकज्ञानमेव शब्दबोधोपयोगि,

एवञ्च शक्तिससर्गतानिरूपकपदप्रकारतानिरूपिततद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यताशालिज्ञानत्वेन तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकशक्तिलक्षणाज्ञानयोरनुगमः सम्भवत्येव शक्यसम्बन्धेनार्थांशे पदप्रकारग्रहस्यापि तथात्वात् ससर्गताऽप्रच्छेदकीयविषयतायामपि संसर्गतात्वसत्त्वादिति—

देरनुबन्धितरपि च प्रकारान्तरणद्वारकर्मत्वपिधानोदरुपस्थितिस्तत्रार्थाध्यहारवादिनाऽपि शब्दबोधो नाङ्गीक्रियते किञ्चित् साकाङ्क्षपदजन्यपदार्थोपस्थितिसहकारेणैवेति भावः , दुम्बन्तयेति ।

ननु शाब्दबोधप्रयोजकसम्बन्धत्वशब्दबोधजनकोपस्थितिजनकज्ञानविषयसम्बन्धत्ववृत्तित्वसुबन्धमिति चेद् ?

न-शक्तिग्रहलक्षणाग्रहे च प्रत्येकशब्दबोधजनकत्वविना तादृशधर्मस्य दुर्ग्रहतया प्रत्येकजनकतयैवोपपत्तौ तादृशजनकत्वे मानाभावात् , ससर्गतात्ववत्त्वमिति । ससर्गानवच्छिन्नविषयतामात्रवृत्तिससर्गत्वमतिरिक्तपदार्थ इति, तथा चैतन्मते शक्तिसम्बन्धेन स्वशक्यसम्बन्धेन च गौर्गोपवान् इत्याकारकज्ञानहेतुस्तदुभयत्रापि पदव्यावच्छिन्नप्रकारताया शक्तिनिष्ठसासर्गिकविषयतानिरूपितत्वमस्ति,

तदसत्-शक्तिकालीनत्वादिसम्बन्धावगाहिज्ञानवारणाय पदप्र-
कारत्वार्यविशेष्यत्वोभयनिरूपितशक्तिनिष्ठतां सर्गिकविषयताया नि-
वेशस्थावशकतया शक्तिसंसर्गज्ञानसङ्गादिकेण रूपेण लक्षणाग्रहा-
सम्भवाद् ,

अथ धर्मशक्तपदस्य धर्मिस्मरणशब्दबोधजनकत्वे लोमा-
द्यात्मकोपाध्यवच्छिन्नबोधकपदवादिपदस्यापि धर्मिशक्तिर्विलीय-
तां युक्तेः साम्बाद् ;

न च निर्विकल्पकरूपस्य स्मरणस्य शब्दबोधस्य चानभ्युप-
गमाज्जातिवाचकपदाद्वयत्वविषयकस्मरणाद्यसम्भवेन तस्य व्यक्ति-
स्मरणादिजनकत्वं धर्म्यविषयकस्यापि लोमत्वाद्यवच्छिन्नविषयक
स्मरणादेः सम्भवात् , पदवादिपदस्य लोमत्वाद्यवच्छिन्नमाधवाच-
कत्वोपगमे न धर्मिधीः सम्भवतीति न तस्य धर्म्यवाचकत्वे
ति वाच्यम् ?

उपाधेर्धर्मिनिर्माणेन भानसम्भवरूपस्य जात्यपेक्षया वि-
शेषस्य सत्त्वेऽपि जातिशक्तपदज्ञानस्य जातिप्रकारिकावामिन्नोपा-
धिशक्तिज्ञानस्याप्युपाधिप्रकारकधर्मिविषयकसुद्धौ कारणताकल्पने
बाधकाभावाद् उपाधिमात्रशक्तादपि धर्मिग्रहसम्भवादिति चेद् ?

न-लोमत्वाद्यवच्छिन्नसम्बन्धान्तरवत्तथा गृहीतात् पदवादिप
दाल्लोमत्वादिना लोमादिमुख्यविशेष्यकस्यैव स्मरणस्य बाधका-
न्तरविरहदशायामुत्पादयत् तत्तद्रूपावच्छिन्नशक्तत्वेन गृहीतात् पदा
दपि तत्तद्रूपावच्छिन्नमुख्यविशेष्यकस्मरणोत्पादस्यानुभविकरत्वात् ,
ततस्तद्धर्म्यवच्छिन्नप्रकारकस्मरणस्य नियमतः स्वीकाराम्भवा-

दत उभयपक्षानमेकरूपेण तत्र हेतुरिति; प्रथमे संसर्गताऽवच्छे-
दकतानिरूपितत्वं, द्वितीये तदवच्छेदकताऽऽत्मकतां सर्गिकविषयता-
निरूपितत्वमिति विशेषः, प्रकारकत्वमिति । पदनिष्ठप्रकारतानि-
रूपितशक्तिनिष्ठतां सर्गिकविषयतानिरूपितार्थनिष्ठविशेष्यतां शक्तिज्ञान-
त्वेन तद्धर्मप्रकारकशब्देन कार्यकारणभाव इति, लक्षणाग्रहसम्भवा-
दिति । लक्षणाग्रहे तादृशरूपाभावादित्यर्थाः, सम्बन्धान्तरवदिति । समा

ल्लोमादिमात्रशक्तत्वेन गृहीतपदान्नियमतस्तत्प्रकारकशाब्दबोध
स्थानिर्व्याहाद् अपिशेषितगोत्वादेः सम्बन्धान्तरज्ञानादपि तत्प्र
कारकधर्मिस्पर्णस्यैवोपगमादेतादृशशक्तिसम्बन्धज्ञानान्नियमतस्त
त्प्रकारकधर्मिस्पर्णोपगमेऽनुमतविरोधविरहाद् ,

अथ गवादिपदस्य समवायेन गोत्वादिप्रशिष्टायाचरुतोपग
मे तज्जन्यवाधे गोत्वादे समवाय एव संसर्गतया भासते न तु स
म्बन्धान्तरमित्यत्र किं नियामकम् ?

वाच्यानन्तर्भावस्य समवायसाधारण्येन सम्बन्धान्तराभानप्र
योजकत्वासम्भवाद्, न हि जातिर्व्यक्तिं विना न भासते इतिव-
त्, समवाय विनाऽपि न भासते इत्यपि नियमो; येन जातिशक्ति
ज्ञानजन्यबोधे समवायभानस्याप्यारम्भता न तु सम्बन्धान्तरभा
नस्येति स्यात्; तदादिपदात् समवायमविषयीकृत्यापि सम्बन्धान्त
रेण गोत्वादिप्रियकराधोदयादिति चेद् ?

एव मति ज्ञानशक्तिरेवाद्रणीया; तथा च गवादिपदस्य स-
मवायेन गोत्वादिप्रकारकज्ञान एव शक्तेरुपगमात्, ततो नाभ्रान्ता
ना सम्बन्धान्तरेण तत्प्रकारक्यैस्तत्सम्बन्धेन तत्प्रकारकशक्ति-
ग्रहस्यैव तादृशबोधहेतुत्वादिति ।

इति श्रीमहामहोपाध्यायगदाधरभट्टाचार्य्य-

पिरचितः शक्तिवादः समाप्तः ।

नकालीनत्वादिस्वन्वयव्यति भाव, जातिवाचकगवादिपदे चैव
क्षण्य दर्शयति—अविशयितेति । किञ्चिद्धर्मप्रकारताऽनापक्षेयर्थं, एताद
ृशशक्तिव्यति । गोत्वादिशक्तिसम्बन्धज्ञानादित्यर्थं, तदादिपदादिति ।
काले गो स ज्ञायते इत्यादौ तदुद्भवेन कालिकसम्बन्धेन गोत्वविशि-
ष्टरूपपरामर्शादित्यल विस्तरण ।

इति श्रीमहामहोपाध्यायगोलोकनाथनाथपरब्रह्मभट्टाचार्यात्मजश्रीहरि-
नाथतर्कसिद्धान्तभट्टाचार्य्यविरचिता शक्तिवादविशुद्धिः समाप्ता ।

शुभमस्तु ।